

**HALİL RIZA ULUTÜRK'ÜN HAYATI VE ŞİİRLERİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

**2021
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

Mahire ASKER

**Danışman
Doç. Dr. Zhyldyz İSMAİLOVA**

**HALİL RIZA ULUTÜRK'ÜN HAYATI VE ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

Mahire ASKER

Doç. Dr. Zhyldyz İSMAİLOVA

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Nisan 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	10
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	12
ARCHIVE RECORD INFORMATION	13
KISALTMALAR	14
ARAŞTIRMANIN KONUSU	15
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	15
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	15
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR	15
BİRİNCİ BÖLÜM	17
HALİL RIZA’NIN HAYATI, EĞİTİMİ, FAALİYETLERİ VE DÖNEMİN EDEBİYATI İÇİNDEKİ YERİ.....	17
1.1. HAYATI, EĞİTİMİ VE FAALİYETLERİ.....	17
1.2. ESERLERİ.....	39
1.3. EDEBİYATÇI.....	41
1.4. MÜTERCİM.....	43
İKİNCİ BÖLÜM.....	49
HALİL RIZA’NIN ŞİİRLERİNDE FERDÎ TEMALAR.....	49
2.1. EVRENSELLİK VE BEŞERİ SEVGİSİ	49
2.2. SEVGİ, AİLE VE ETİK DEĞERLER	55
2.3. DOĞA SEVGİSİ.....	67
2.4. EDEBİYAT, ŞİİR, SANAT VE SANATKÂR	75
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	93
HALİL RIZA’NIN ŞİİRLERİNDE SOSYAL TEMALAR	93
3.1. VATANSEVERLİK VE YURT SEVGİSİ	93
3.2. BAŞKALDIRI, HÜRRİYET VE İSTİKLAL.....	103

3.3. TÜRK LÜK VE DİL ÜZERİNE	113
3.4. GÜNEY AZERBAYCAN KONUSU	122
3.5. ADALET, DÜRÜSTLÜK VE ŞAHSİYET.....	128
3.6. ÇOCUK ŞİİRLERİ	139
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	152
HALİL RIZA'NIN ŞİİRLERİNDE DİL VE ÜSLUP.....	152
SONUÇ	161
KAYNAKÇA.....	167
EKLER	178
EK 1: HALİL RIZA'NIN HAYATINDA ÖNEMLİ TARİHLER.....	178
EK 2: HALİL RIZA'NIN YAYINLANMIŞ KİTAPLARI (KRONOLOJİK SIRA).....	180
EK 3: HALİL RIZA'NIN YAYINLANMIŞ KİTAPLARI (ALFABETİK SIRA).....	187
EK 4: HALİL RIZA'NIN TERCÜME KİTAPLARI (ALFABETİK SIRA)	192
EK 5: HALİL RIZA'NIN YAYINLANMIŞ EDEBİYAT MAKALELERİ (KRONOLOJİK SIRA)	194
EK 6: HALİL RIZA'NIN ŞİİRLERİNE BESTELENMİŞ ŞARKILAR..	212
EK 7: HALİL RIZA HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	212
EK 8: HALİL RIZA HAKKINDA YAZILAN KİTAPLAR.....	216
EK 9. SEÇME ŞİİRLER VE SÖZLÜK	219
ÖZGEÇMİŞ	279

TEZ ONAY SAYFASI

Mahire ASKER tarafından hazırlanan “HALİL RIZA ULUTÜRK’ÜN HAYATI VE ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Zhyldyz İSMAİLOVA .....

Tez Danışmanı, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 15.03.2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK (KBÜ) .....

Üye : Doç. Dr. Zhyldyz İSMAİLOVA (KBÜ) .....

Üye : Doç. Dr. Enver KAPAĞAN (BAİBÜ) .....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ .....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĐRULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduđum bu çalıřmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdıđımı, arařtırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiđimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme arařtırmamda yer vermediđimi, yararlandığı eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuđunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığı beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bađlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptıđım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Mahire ASKER

İmza :

ÖNSÖZ

Azerbaycan edebiyatı güçlü gelenekleri olan, yüzyıllar boyu kuşaktan kuşağa aktararak gelişen, zengin kaynaklara sahip, yenilenen, çağın içtimaî-siyasi hadiselerinden etkilenen bir edebiyattır. 20. yüzyılda yoğun şekilde gelişen içtimaî-siyasi hadiseler ekseninde, Azerbaycan edebî hayatında da önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönem; edebî şahsiyetler, olaylar ve temalar bakımından son derece zengindir. Bu şahsiyetler arasında Halil Rıza Ulutürk (1932-1994) çok önemli bir yer tutmaktadır İsmi edebiyat dünyasına kuvvetli bir şekilde duyuran Halil Rıza Ulutürk gerek şair ve âlim, gerekse yurttaş olarak, mensup olduğu toplum tarafından kabul gören, vatansever bir şair olarak tanınmaktadır. 1980'lerin sonlarına doğru Azerbaycan Türklerinin istiklal hareketi döneminde Halil Rıza Ulutürk, yazdığı şiirlerle bağımsızlık mücadelesine destek vermiş, bu yolda baskılara maruz kalmış ve cezaevinde yatmıştır.

Bilindiği üzere tarihin tüm devirlerinde edebî muhit ve içtimaî-siyasi gelişmeler arasında kuvvetli bir etkileşim söz konusudur. Azerbaycan'ın toplumsal sorunları her zaman edebî faaliyetlerin ana temasını teşkil etmiştir. Bu bağlamda söz konusu alandaki eserlerin düşünsel tesiri bazen bahsi geçen olayları yönlendirebilecek kadar güçlü olmuştur. Kuşkusuz ki bu süreçlerde ediplerin karakteri, duyarlılığı, yurttaş hassasiyeti, yazarlık kabiliyeti büyük önem taşımıştır. Bu hususları dikkate alarak, Rusya İmparatorluğu'nun sömürge dönemi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Sovyetler dönemi (1920-1990) ve 1991'den itibaren başlayan ikinci bağımsızlık dönemini yaşayan Azerbaycan Türklerinin edebî düşünce ve yaratıcılığının rengârenk, değişken ve zengin içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

Azerbaycan edebiyatında öykü, roman, uzun hikâye vd. nesir türleri içtimaî zihniyetin şekillenmesi, yönlendirilmesi ve dönüşümü üzerindeki etkili olmuştur. Fakat bu etkinin sonuçları uzun bir süre zarfında hissedilmiştir. Nazım türleri ise daha derin tesir özelliğine sahip olup hızlı sonuçlar üretebilmektedir. Bu yüzden şairler toplumsal ve siyasi hareketlerin mücadelecî karakterini zenginleştirmede öncü rol oynamışlardır. Bu husus, daha çok siyasi kırılmaların, dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı süreçlerde kendini göstermiştir. Leninist-Stalinist totaliter Sovyet sistemi, 1960'ların yumuşama, 1970'lerin durgunluk, 1980'lerin ortalarından başlayarak Sovyetler Birliği'ni çöküşe

götüren “perestroyka ve glasnost” dönemlerini yaşamıştır. Bu dönemlerde, ayrıca istiklal mücadelesi döneminde kendi dest-i hattı, üslubu, tarzı ve karakteriyle tanınan, halkın sözcülüğünü yapan, içtimaî duygulara hitap eden yazar ve şairlerin yaratıcılığı insanların şuuruna, bakış açısına, söylem ve eylemine yön verebilecek kadar etkili olmuştur.

Halil Rıza Ulutürk’ün edebî faaliyetleri ve tenkit eserleri diğer edebiyatçılar gibi literatüre önemli katkı sağlamıştır. Fakat Halil Rıza her şeyden önce şair kimliği ile tanınmıştır. Onun yazdığı şiirler sadece edebî hazineyi zenginleştirmek bakımından değil, halkın sorunlarını dile getirmek, adaleti haykırmak ve dönemin noksanlarını tenkit etmek bakımından çok önemlidir.

Halil Rıza Ulutürk, Sovyetler Birliği’nin değişik dönemlerinde totaliter sistemin oluşturduğu temel kalıpların dışına pek çıkamamış, rejim baskısını kesintisiz olarak üzerinde hissetmiştir. Şair, buna rağmen her fırsatta içtimaî noksanları sert bir dille ve kendi üslubuyla eleştirmiştir. Halil Rıza, ömrünü Azerbaycan Türklerinin sosyal meselelerini dile getirmeye adanmıştır. Bu yüzden onun şiirlerinde bireysel temalardan çok toplumsal temalar yer alır. Bu temalarda; yozlaşmış Sovyet bürokratik sistemi, rüşvetçi memurlar, halktan uzak ve ahlakî bakımdan aşınmış ve toplumun sorunlarına kayıtsız kalan tipler sıklıkla ele alınarak eleştirilmiştir.

1980’lerin ortalarından itibaren “perestroyka” ve “glasnost” politikalarının uygulamaya konması, ardından Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik toprak iddialarının etkisiyle, Halil Rıza, kendi şiirlerinde vatan, hürriyet, istiklal ve adalet temalarına öncelik vermiştir. Bunun yanı sıra, onun şiirlerine Türklük, Türk Dünyası, Rus sömürgesine karşı mücadele gibi konular daha yoğun ve belirgin şekilde yansımıştır.

Sahip olduğu zengin kelime hazinesi, Türk Dünyası ve evrensel değerlerle ilgili derin bilgisi, bilim insanı kimliği, kuvvetli tercüme yeteneği vd. özellikleri, Halil Rıza şiirine nitelik bakımından çeşitlilik kazandırmıştır. Bu potansiyel, Halil Rıza’ya; karşılaştırma yapma, edebi eleştirinin etik sınırlarını çizme, cesaretli fikir söyleme, söylem geliştirme ve okuyucuyu bilgilendirme açısından güçlü olanaklar sunmuştur.

Halil Rıza, Azerbaycan'ın ilmî, edebî ve matbuat hayatına çok sayıda şiir, tercüme, makale ve tenkit eseri kazandırmıştır. Bu eserler, Azerbaycan'da bibliyografik tasnifi yapılmadan defalarca neşredilmiş, değişik kitaplarda tekrarlanarak şairin bibliyografisini karmaşık hale getirmiştir. Dolayısıyla hâlihazırda Halil Rıza'nın tüm eserlerinin yer aldığı çok ciltli bir yayın bulunmamaktadır. *Seçilmiş Eserler* adı altında 2005 yılında “Şərğ-Qərb” yayınevi tarafından yayınlanan iki ciltlik kitap [296+248 sayfa], ayrıca aynı adla 2014 yılında “Halk Bank” projesi kapsamında yayınlanmış tek ciltlik kitap [608 sayfa] tez çalışmasının ana malzemesini oluşturmaktadır

Bu çalışmanın her aşamasında derin bilgilerinden faydalandığım gerek ders dönemi gerekse tez döneminde her zaman desteğini yakında hissettiğim kıymetli hocalarımın her birine teşekkürümü sunarım.

Bölüm başkanım, bana şiir tahlillerini öğreten ve sevdiren Sayın Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK'a, tez çalışmasının her aşamasında yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Sayın Doç. Dr. Enver KAPAĞAN'a, tez çalışmasının olgunlaşması ve amacına ulaşması yönünden şahsıma yardımcı olan danışman hocam Doç. Dr. Zhyldyz ISMAILOVA'ya; bu süreçte yardımlarını esirgemeyen kıymetli öğrenci arkadaşlarıma sonsuz teşekkürü bir borç bilirim

ÖZ

Çağdaş Azerbaycan şiirinin önemli temsilcilerinden Halil Rıza Ulutürk (1932-1994)'ün hayatı ve sanatı 20-21. yüzyılların kesiştiği bir zaman dilimine tesadüf etmektedir. 1 Bahar gəlir (Bahar Geliyor- 1957) kitabıyla edebî çevrelerde tanınmaya başlayan Halil Rıza, totaliter sistemin oluşturduğu sınırlar çerçevesinde yazmaya devam etmiştir. Halil Rıza, rejimin baskılarına rağmen bazen açık, bazen dolaylı yollardan itirazını dile getirmiş, ayrıca edebî faaliyetlerini millet, ana dili, vatan, ulusal birlik, Türklük vd. konular üzerinden devam ettirmiştir. Halil Rıza'nın sanatında dikkati çeken en belirgin özelliği 1980'lerin sonundan itibaren boy gösteren istiklalci, hürriyetçi, mücadeleci, Türkçü ve Azerbaycancı bir çizgiyi taviz vermeden sonuna kadar devam ettirmesidir.

“Halil Rıza Ulutürk'ün Hayatı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme” adlı bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır:

“Birinci Bölüm”de Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı, çocukluk ve gençlik yılları, eğitimi, eserleri, edebî tenkit ve edebiyat alanındaki çalışmaları ve aynı zamanda tercüme faaliyetleri ele alınmıştır.

“İkinci Bölüm”de Halil Rıza'nın şiirlerinde işlediği ferdî temalar ele alınmıştır. Bu temalar, evrensellik ve beşeri sevgi, sevgi, aile ve etik değerler, doğa sevgisi, edebiyat, şiir, sanat ve sanatkâr gibi başlıklar altında incelenmiştir.

“Üçüncü Bölüm”de Halil Rıza'nın şiirlerinde sosyal temalar ele alınmıştır. Bu kapsamda, vatanseverlik ve yurt sevgisi, başkaldırı, hürriyet, istiklal; Türklük ve ana dili, Güney Azerbaycan, adalet, dürüstlük ve şahsiyet konuları, ayrıca çocuk şiirleri ele alınarak incelenmiştir.

“Dördüncü Bölümü”de, Halil Rıza Ulutürk'ün dil ve üslubu genel hatlarıyla ele alınmıştır.

“Sonuç” kısmında ise, Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı, faaliyetleri ve yaratıcılığıyla ilgili varılan sonuç ve tespitlere yer verilmiştir.

“Kaynakça” kısmında araştırma ve değerlendirme sırasında kullanılan Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Rusça olarak yayımlanmış kaynaklar alfabetik sırayla dizilmiştir.

“Ek”ler bölümünde Halil Rıza’nın hayatıyla ilgili önemli tarihler (kronoloji), yayınladığı kitaplar, ayrıca tercüme kitapları listesi, tenkit ve edebî değerlendirme yazıları bibliyografisi, şiirlerine bestelenmiş şarkılar, ayrıca Halil Rıza hakkında kitaplar listesi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, Halil Rıza Ulutürk, Şiir, Azerbaycan şiiri.

ABSTRACT

The life and art of Halil Rıza Ulutürk (1932-1994), one of the important representatives of contemporary Azerbaijani poetry, coincide with a segment of time wherein 20th and 21st Centuries intersected. Halil Rıza who has been recognized at the circles of literature with the book of “Bahar gəlir” (Spring is coming - 1957) had been continued to write within the frame work of limits and restrictions imposed by the totalitarian regime. Halil Rıza, despite the pressure by the regime, sometimes directly and sometimes indirectly, expressed his contestation; and, furthermore, he had continued his literary activities through the subjects such as nation, mother tongue, motherland, national unity, Turkish identity, etc. The most remarkable characteristic of Halil Rıza at his art is that he has continued his independent, libertarian, combative, Turkism and Azerbaijanism line until the end without compromise.

This study with the title of “A Study on the Life and Poets Halil Rıza Ulutürk” consists of three chapters:

In the “First Chapter”, Halil Rıza Ulutürk’s life, childhood and youth years, his education, works, works in the field of literary criticism and literature, as well as translation activities have been discussed.

In the “Second Chapter”, the individual themes that Halil Rıza deals with in his poems have been discussed. These themes were examined under the titles of universality and human love, love, family and ethical values, love of nature, literature, poetry, art and artist, etc.

In the “Third Chapter”, social themes of Halil Rıza’s poems have been studied. In this context, patriotism and love of country; rebellion, freedom, independence; being Turk and mother tongue, South Azerbaijan, justice, honesty and personality issues, as well as children’s poems have been studied and examined.

In the “Fourth Chapter”, Halil Rıza Ulutürk’s language and style have been discussed in general terms.

In the chapter of “Conclusion” conclusions and determinations on Halil Rıza Ulutürk’s life, activities and creativity have been discussed and examined.

In the Section of “Bibliography” the sources published in Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish and Russian used during the research and evaluation have been listed in alphabetical order.

Important dates (chronology) about Halil Rıza’s life, the books he published, as well as a list of translation books, a bibliography of criticism and literary reviews, songs composed for his poems, and additionally a list of books published about Halil Rıza have been provided in the section of “Appendix” .

Key Words: Azerbaijani Literature, Halil Rıza Ulutürk, Poetry, Azerbaijani Poetry.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Halil Rıza Ulutürk'ün Hayatı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme
Tezin Yazarı	Mahire ASKER
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Zhyldyz Ismailova
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	Nisan 2021
Tezin Alanı	Türk Dili ve Edebiyatı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	279
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan Edebiyatı, Halil Rıza Ulutürk, Hürriyet, İstiklal

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	A Study on the Life and Poets Halil Rıza Ulutürk
Author of the Thesis	Mahire ASKER
Advisor of the Thesis	Assoc. Prof. Dr. Zhyldyz Ismailova
Status of the Thesis	Master's Thesis
Date of the Thesis	April 2021
Field of the Thesis	New Turkish Language
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	279
Keywords	Azerbaijani Literature, Halil Rıza Ulutürk, Freedom, Struggle for Independence

KISALTMALAR

- AMEA:** Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi
- AzEA :** Azərbaycan İlimlər Akademisi
- BDT :** Bağımsız Devletler Topluluğu
- DGK :** Devlet Güvenlik Komitesi
- DKMV:** Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti
- EA :** İlimlər Akademisi
- KGB :** Devlet Güvenlik Komitesi (Sovyet istihbarat teşkilatı)
- KP :** Komünist Partisi
- MK :** Merkezî Komite
- s. :** Sayfa
- S. :** Sayı
- SB :** Sovyetler Birliğı
- SSC :** Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
- SSCB :** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğı
- TDK :** Türk Dil Kurumu
- vb. :** ve benzeri
- vd. :** ve diğeri
- X.R.U :** Xəlil Rza Ulutürk (Halil Rıza Ulutürk)
- X.R.:** Xəlil Rza (Halil Rıza)

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırmanın konusu, Azerbaycan halk şairi Halil Rıza Ulutürk (1932-1994)'ün hayatı, faaliyetleri ve şiirlerinin incelenmesidir. Şairin, çok sayıda ve tekrar basılmış şiir kitaplarından sadece bir kısmı (seçme şiirler) incelemeye tâbi tutulmuş olup, bu eserlerle ilgili somut bilgiler “Kapsam ve Sınırlılıklar” bölümünde yer almaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çalışmanın amacı, muasır Azerbaycan edebiyatında önemli yere sahip, hayatını hürriyet ve istiklal mücadelesine adanmış, edebiyatçı, yazar, tenkitçi, şair ve pedagog Halil Rıza Ulutürk'ün yaşam ve faaliyetlerini ele almak, ayrıca şiirlerini incelemektir. Bu çalışma Türkiye’de Halil Rıza'nın hayatı, faaliyetleri ve şiir incelemelerini bir arada ele alan ilk tez/eser olma bakımından da önem arz etmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada tarama – inceleme yöntemi uygulanmıştır. Öncelikli olarak Halil Rıza Ulutürk'ün eserleri, kolay kullanım amacıyla elektronik ortama aktarılmış, internet ortamında yer alan tıpkıbasım çalışmaları bir araya getirilmiş, basılı nüshalarla karşılaştırılarak içerik ve biçimsellik yönünden aynı çalışmalar olduğu doğrulanmıştır. Ardından eserleri kronolojik sıraya dizilerek tek bir format haline getirilmiş, tekrarlar metinden çıkarılmış ve poetik malzeme incelemeye tâbi tutulmuştur. Şiirler, daha önceden belirlenen tematik tasnife uygun şekilde bölümlere ayrılmış, ardından seçme yöntemle incelemeye tâbi şiirler derlenerek sınıflandırılmıştır. Edebiyat çalışmalarında kullanılan şiir incelemesi kıstas ve yöntemlerine uygun olarak çalışma tamamlanmıştır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Halil Rıza'nın hayatı ve yaratıcılığı üzerine yazılan ilk tez çalışması olması sebebiyle, çalışma sırasında belli başlı zorluklarla karşılaşmıştır. Pandemi sürecinden kaynaklanan uluslararası seyahat özgürlüğünün kısıtlandığı bir ortamda, daha önceden belirlenen söyleşiler yapılamamış, fakat kaynakların tamamı çalışma sürecinin

başlarında temin edilmiş, kütüphane çalışmaları tamamlanmış, bir kısım kaynak elektronik ortamda ve kargo yoluyla temin edilmiştir. Halil Rıza'nın çok sayıda şiiri ve defalarca tekrar basılan kitapları içinden tez çalışmasının inceleme malzemesini teşkil edecek şiirlerin seçilmesi sırasında zorluklar yaşanmıştır. Şiirlerin sayı itibarıyla çok fazla olması, bir yüksek lisans tezi kapsamında ele alınarak incelenmesini imkânsız kılmıştır. Bu yüzden şiirlerin tamamı değil, sadece bir kısmı tematik başlıklara uygun şekilde seçilerek incelemeye tâbi tutulmuştur.

Bu bağlamda tematik çeşitliliği daha zengin olan iki kitabından yararlanılmıştır.

1) Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*, Xalq Bank, Bakı 2014 [608 s.] 2) Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*, İki cildə, I cild, "Şərq-Qərb" Bakı 2005 [296 s.] ve Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*, İki cildə, II cild, "Şərq-Qərb" Bakı 2005 [248 s.]. Birçok şiiri her iki kitapta yer aldığı için tez metninde hangi kitaptan iktibas edildiği kaynak ve sayfa numarası verilerek belirtilmiştir. İstisnai durumlarda mezkur kitaplarda yer almayan şiir örneklerine yer verildiği durumda eserin alındığı kaynak ve sayfa numarası dipnotta belirtilmiştir. Araştırmaya malzeme teşkil eden eserlerin künyesi ilk dipnotta tam şekilde belirtilirken ilerleyen dipnotlarda kısaltılarak verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİL RIZA'NIN HAYATI, EĞİTİMİ, FAALİYETLERİ VE DÖNEMİN EDEBİYATI İÇİNDEKİ YERİ

1.1. Hayatı, Eğitimi ve Faaliyetleri

İstiklal mücadelesi veren toplumların tarihinde edebiyatın, yazar ve şairlerin rolü büyüktür. Milletlerin bağımsızlıkları için tehlike olduğu durumlarda millî şairler güçlü bir şekilde toplum sahnesine çıkar, şiirleri, yazıları ve konuşmalarıyla halkı bilinçlendirerek harekete geçmelerinde önemli rol oynarlar.¹

Halil Rıza Ulutürk 20. yüzyıl Azerbaycan şiirinin ünlü simalarından birisidir. Yaşamı, faaliyetleri, zengin hayat yolu, istiklal uğruna verdiği mücadele bu büyük şairin isminin önüne farklı tanım ve kimliklerin yazılmasına vesile olmuştur: İstiklal şairi, halk şairi, edebiyatçı âlim, yazar, tercümeçi vd.

Halil Rıza bu tanımların her birini hakkıyla ödeyen, çok alanda kalem oynatan, esaslı eserler yazan, ayrıca meydanlarda yaptığı konuşma ve söylevlerle halkı coşturan vatansever, milliyetçi, Türkçü ve hümanist şairdir. Azerbaycan edebiyatı ve Halil Rıza hakkında yazılan yazılarda kendisinin tribün-şair² (kürsü şairi) olarak adlandırılması bir tesadüf değildir. Keza Halil Rıza, meydan ve kürsülerden yaptığı hürriyet, istiklal, Türklük, adalet, şahsiyet, ana dili konularında rejimin kalıplarını zorlamış, bazen kırmış, nutuk ve şiirleriyle halkı bilgilendirmiş, kütleleri coşturarak mücadeleye çağırmıştır. Bakü'nün değişik meydanlarında, büyük salonlarda, Azerbaycan'ın şehir ve ilçelerinde Sovyet totalitarizmine karşı gür haykırışı, açık protestosu, çoğu zaman gösterilerde aniden gelen bir ilhamla yazdığı şiirleri; sadece orada bulunan kalabalıklara değil, dünyanın dört bir tarafında yaşayan Azerbaycan Türklerine ve Türk Dünyasına bir hitap niteliğindedir. Halil Rıza, mensup olduğu milletin isyankâr

---

¹ Dilek Erenoğlu, "Azerbaycan'ın Millî Şairi Halil Rıza Ulutürk", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 9 Sayı: 35, Kasım 2007-Ocak 2008 (ss. 112-123), s. 112. Bu makalenin yanı sıra Dilek Erenoğlu, Azerbaycan Şairi Halil Rıza ve Men Şergem Adlı Eseri (Eserdeki Şiirler Üzerinde Dil İnceleme, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, İzmir 2005 künyeli doktora tezinin 20-60 sayfalarında Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı, mücadelesi ve eserleri hakkında kapsamlı bilgi verilmiştir.

² Kürsülerden kütlelere hitap ederek halkı coşturan konuşmalar yapma yeteneğine sahip olduğu için bu şekilde adlandırılmaktadır.

sesidir. Bu ses Rus emperyalizmiyle ve içteki düşmanlarla asla barışmayacak bir karaktere sahiptir.³

Halil Rıza Sovyet döneminde doğup büyüyen, eğitim alan, hayatının önemli bir kısmını sosyalist dönemde yaşayan bir şair olarak, yazdığı şiirlerde yaşadığı dönemin sosyal ve ideolojik renklerini, insan tefekkürünü, sosyalist yaşam tarzını terennüm eden, bunun yanı sıra halkın hürriyet mücadelesini tasvir eden bir şairdir.⁴

Ünlü edebiyat bilimcisi Akademik⁵ Bekir Nebiyev *İstiklal Şairi (Halil Rıza Ulutürk'ün Hayatı, Mücadelesi ve Yaratıcılık Mirası)*⁶ adlı eserinin girişinde Halil Rıza'nın hayat yolunu, edebî kişiliğini ve yurttaş olarak kimliğini bir bütün olarak ifade etmektedir:

“Halil Rıza Ulutürk geçen yüzyılın 50’li yıllarında yaratıcılığa başlayıp 60-70’li yıllarda bir sanatkâr gibi olgunlaşan: İkinci Cumhuriyet⁷ döneminin yasak çerçevelerini parçalayarak eserleri ve içtimai faaliyetiyle rejime meydan okuyan, 80-90’lı yıllarda Azerbaycan’ın hürriyeti ve istiklali uğruna mücadelesini kendi yaratıcılık ve vatandaş ülküsü haline getiren büyük halk şairimizdir. Büyük mesuliyetle ve kendine karşı acımasız talepkârlıkla sınırlanan kesintisiz idraki arayış ve buluşları Halil Rıza’nın lirik kahramanının başlıca alametlerinden biri, belki de birincisidir.”⁸

Halil Rıza ile ilgili çalışmaların çoğunda şairin hayatına dair bilgiler yer almaktadır. En muteber bilgiler Halil Rıza’nın kendisi tarafından 10 Mart 1973 tarihinde kaleme aldığı “Kimliyim”⁹ yazısındadır. Bu kısa, fakat sahîh bilgiler içeren yazı, şairin o dönemdeki edebî olgunluğunu, topluma, sisteme, edebî muhite yönelik bakış açısının psikolojik ve düşünsel yönlerini belirlemek bakımından önemlidir.

---

³ Bkz: Vaqif Yusifli, “İstiklalın üç oğlu”, Yavuz Axundlu, *İstiqlal şairləri*, “Elm”, Bakı 1998 kitabına yazdığı önsöz, s. 4.

⁴ Nizami Tağısoy, “Xəlil Rza Ulutürk və istiqlalçılıq məfkurəsi”, *Xalq cəbhəsi*, 31.10.2016.

⁵ Azerbaycan’da ve eski Sovyet ülkelerinde Ordinaryüs Profesör unvanına eşdeğer

⁶ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi (X.R.Uluturkun həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsi)*, “Elm”, Bakı 2001.

⁷ 1918-1920 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Birinci Cumhuriyet, 1920-1991 Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İkinci Cumhuriyet olarak tanımlanmaktadır. Fakat bu tanımlama genel kabul görmemektedir. Keza Sovyetler Birliğı döneminde her ne kadar Birlik cumhuriyetlerinin “devlet” statüsünden bahsedilse de bu devletlerin egemenlik statüsü ciddi şekilde sınırlandırılmış, dış egemenliğı tamamen kaldırılmıştır. Oysa bir oluşumu devlet olarak tanımak için toprak, millet ve egemenlik unsurlarının bir arada ve tam şekilde bulunması gerekir.

⁸ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 5.

⁹ Xəlil Rza, “Kimliyim”, İçinde: *Müasirləri Xəli Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edən: Firəngiz xanım Ulutürk), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 12-18)

Halil Rıza Ulutürk 21 Ekim 1932¹⁰ yılında Salyan rayonunun¹¹ Pirebbe köyünde dünyaya gelmiştir. “Kimliyim” yazısında belirttiği gibi 1939 yılında ailesi Salyan şehrine taşındıktan sonra orta eğitimini 2 No’lu Salyan Şehir Mektebinde devam ettirerek 1949’da liseden mezun olmuştur. Halil Rıza’ya dedesi; kendi ismini vermiştir. Halil’e ismini veren dedesi 1933’te “bir parça ekin yeri, iki çift öküzü, bir kotanı “olduğu için Bolşevik hükûmeti tarafından “gider gelmez”e gönderilmiştir. Bundan sonra ailenin tüm ağırlığı büyük evlat, Halil’in babası Rıza’nın omuzlarına yüklenmiştir.¹² Halil oğlu Rıza muhasip ve müfettiş olarak çalışmış, Sovyet-Alman savaşına iştirak etmiş, Berlin’e kadar uzayan değişik cephelerde savaşmış, 17 yara almış ve iyileşmeyen bu yaralar yüzünden 17 Ekim 1957’de vefat etmiştir. Halil Rıza, anılarında babasından sevgi ve özlemlerle bahseder, kendisine millî şuuru aşıl原因ayan, millî edebiyata ve düşünce hayatına ilgi uyandıran kişinin de babası olduğunu yazar. Halil Rıza’nın annesi beş oğul ve üç kız büyüten, becerikli, çalışkan ve emek sever bir kadındır.¹³

Halil Rıza’nın bir şahsiyet olarak yetişmesinde doğup büyüdüğü ve eğitim aldığı muhitin rolü büyüktür. Okul yılları; Halil Rıza’nın edebiyat dünyası ve şiir âleminin güzelliklerine meylettiği dönemdir. O küçük yaştan çalışkan ve yetenekli öğrenci olarak kendini tanıtmış, bilgi ve zekâsıyla diğer öğrencilerden seçilmiştir. Halil, çocuk yaşta edindiği duyarlılığı sayesinde insanların pamuk tarlalarında köle gibi çalıştırıldığına, gazete ve dergilerde, radyo ve televizyonlarda her gün terennüm edilen emekçilerin yarı aç ve yarı çıplak yaşadıklarına tanıklık etmiştir. Halil, köyedeki

---

¹⁰ Bazen Halil Rıza’nın doğum tarihi 1933 olarak gösterilmektedir. Şairin pasapor ve askerlik tezkiresinde doğum tarihi 1933 olarak belirtilmiştir. Fakat Halil Rıza’nın kendisi doğum tarihinin 1932 olduğunu vurgulamıştır. Əlizadə Əsgərli, “Xəlil Rza Ulutürk – Azərbaycançılıq məfkurəsinin davamçısı”, İçinde: *Xəlil Rza Ulutürk: bibliografiya* (Tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva), M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı 2017, (ss. 4-29), s. 4. Bibliyografi eseri bundan sonraki dipnotlarda *Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya* olarak belirtilmiştir.

¹¹ Azərbaycan’da “rayon” olarak adlandırılan idari birimler formel olarak Türkiyə’deki “ilçe” kavramına tekabül etse de statü ve yönetim makamlarının yetkisi bakımından daha üst düzey idari yapılanma olarak tanımlanabilir. Azərbaycan’da “il” düzeyinde bir idari taksimat söz konusu değildir.

¹² Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 17

¹³ Xəlil Rza, “Kimliyim”, s. 14.

ilkokulda okuduğu dönemde, öğrenciler dersten alınarak, zorla pamuk tarlasına çalışmaya gönderilmekteydi.¹⁴

Halil Rıza'nın okul yıllarında sözlü halk edebiyatı numunelerini, klasik ve çağdaş şair ve yazarların eserlerini okuması, kendisinde yazmaya heves uyandırmıştır. Hal Rıza, çok genç yaşta kendisini heyecanlandıran ve düşündürən olayları bazen şiir diliyle ifade etmeye çalışmıştır.¹⁵ Derslerinde çok başarılı olan Halil, okulla yetinmeyerek Salyan Kütüphanesi'ne o gider, gazete ve kitapları karıştırır, kütüphaneden ödünç aldığı edebî eserleri, özellikle şiir kitaplarını hevesle okur, bu eserlerden esinlenerek küçük şiirler yazardı. Aslen Salyan'dan olan bilim insanı ve şair Oktay Rıza “Amalları yaşayacak Ulutürkün”¹⁶ adlı makalesinde 1940'lı yılların ikinci yarısında Salyan Şehir Kütüphanesi'nde genç kalem sahiplerini çatısı altında toplayan bir edebî dernekten bahsetmektedir. Bakü'den tanınan şair ve yazarların da uğradıkları bu dernek üyeleri arasında sonradan büyük şair olarak ün kazanacak Aliğa Kürçaylı, Ağacavad Alizade, Halil Rıza, Oktay Rıza vd. vardır.¹⁷ Dolayısıyla, 1939-1949 yıllarının okul hayatı, Halil için “şiir sanatının çileli ve romantik meydanına çıkma bakımından bir hazırlık dönemi.”¹⁸

Halil Rıza'nın ilk matbu şiiri “Kitap” 1948'de *Azərbaycan pioneri*¹⁹ gazetesinde yayımlanmıştır.²⁰ 16 yaşında yazdığı bu şiir Halil Rıza'nın sahip olduğu poetik yeteneğin bir göstergesidir.²¹

Ey mənim dostum,
Ey bilik xəzinəsi,

---

¹⁴ Əzizə Şamil, Əli Şamil, *Dissident sorağında (1956-1986)*, “Elm və təhsil”, Bakı 2018, s. 178.

¹⁵ Fazil Qaraoğlu, “Tarixdə iz buraxanlar: Xəlil Rza Ulutürk”, *Bakı xəbər*, 17.10.2017.

¹⁶ Oqtay Rza, “Amalları yaşayacaq Ulutürkün”, *Ədəbiyyat qəzeti*, 1999, 15 oktyabr

¹⁷ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi* s. 5.

¹⁸ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), İçinde: *Görkəmli azərbaycanlılar*, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl6.pdf> (ss. 142-143), [Erişim tarihi: 25.02.2020].

¹⁹ Pioner veya Piyoner- Sovyetler Birliği döneminde “Piyonerler Birliği” adıyla bilinen öncü örgütüdür. Bünyesinde 10-14 yaşlı çocukları barındıran kitlesel bir örgütü olarak 19 Mayıs 1922'de kurulmuştur. Azerbaycan'da ilk piyoner örgütü 1922 yılında Bakü şehrinde kurulmuş, ardından ülke çapında örgütlenmiştir. Bkz: Burcu Özdemir, “Azerbaycan Pioner Teşkilatı ve Sovyet Toplumunun İnşası Sürecinde Çocuklar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 2018; VII/1, (ss. 91-101).

²⁰ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), s. 142

²¹ Bkz: Xəlil Rza Ulutürk, *Marallar da duz yeyərmiş: Uşaqlar üçün şeirlər* (təkrar nəşr), “Beşik” nəşriyyatı”, Bakı 2009.

Sənsən körpə qəlbimin
İlhamı, təranəsi.

***

Doğma ana məktəbə,
Qədəm qoyduğum gündən,
Ömrümün yollarına,
Çıraq etdim səni mən.²²

1949 yılında Halil Rıza, Azərbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nin Gazetecilik Bölümü'nü kazanmıştır. Onun bu mesleği tercih etmesi bir tesadüf değil, düşünerek atılmış bir adımdır. Keza hayatı idrak etmeye başladığı andan, gördüğü haksızlıklara karşı mücadele etmek için gazeteci olmaya karar vermiştir. O köylerde, ilçelerde yaşanan haksızlıklardan yukarı makamların habersiz olduğunu, bu haksızlıkların yerel memurlar tarafından işlendiğini düşünmekteydi.²³

Halil Rıza üniversitede önce edebiyatçı âlim Cafer Handan'ın, sonradan şair Bahtiyar Vahapzade'nin rehberliğindeki edebî derneğe, ayrıca Azərbaycan Yazarlar Birliği'nde Halk Yazarı Mirza İbrahimov tarafından yönetilen “Gençler Günü” seminerlerine katılan Halil Rıza'nın bir şair olarak yetişmesinde etkili olmuştur.²⁴

Şiirleri periyodik basında sıkça yayımlanan Halil Rıza, 1954 yılında Azərbaycan Yazarlar Birliği üyeliğine kabul edilmiş, aynı yılda eğitimini yüksek ortalamayla bitirmiştir. Üniversiteyi bitirdikten sonra *Azərbaycan Kadını* dergisinde edebiyat uzmanı olarak işe alınmış ve iki sene bu dergide çalışmıştır.²⁵ Halil Rıza, *Azərbaycan Kadını* dergisinin yanı sıra periyodik matbuatta yayımladığı makale ve şiirler sayesinde tanınmaya başlamıştır. 1957'de çocuk ve gençler neşriyatı olarak bilinen “Uşaqgəncnəşr” yayım evi tarafından Halil Rıza'nın *Bahar Geldi* adlı şiirler kitabı neşredilmiştir. Bu kitap Halil Rıza'ya edebî çalışmalar açısında yüksek motivasyon kazandırmıştır. Bu motivasyonun etkisiyle gerek edebî muhitte tanınmak gerekse geçimini sağlamak için Halil Rıza Sovyet dönemini öven şiirler de yazmıştır.²⁶

---

²² Xəlil Rza Ulutürk, *Marallar da duz yeyərmiş*, s. 3.

²³ Əzizə Şamil, Əli Şamil, s. 179.

²⁴ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl6.pdf>, s. 142.

²⁵ Əlizadə Əsgərli. *Milli ideal mücahidi*, “Elm”, Bakı 2005, s. 6.

²⁶ Əzizə Şamil, Əli Şamil, s. 179.

1957 yılı ağustos ayında Halil Rıza (o dönemde Halil Halilov) Azərbaycan Yazarlar Birliđi'nin önerisiyle Moskova'da bulunan Maksim Gorki Edebiyatı Enstitüsü'ne bađlı iki yıllık Yüksek Edebiyat Kursları'na gönderilmiştir.²⁷ Bu kurum 1933 yılında ünlü Sovyet yazarı Maksim Gorki'nin önerisiyle işçilere yönelik akşam üniversitesi statüsünde açılmış, 1936 yılından itibaren bugünkü adını almıştır. 1946'dan M. Gorki'nin adını taşıyan bu kurumda Sovyetler Birliđi'nin istikbal vadeden şair ve yazarlarına eğitim vermekteydi.²⁸ O dönemde Azərbaycan'ın, edebî faaliyetlere uğraşan çok sayıda yetenekli şair, nasir, eleştirmen ve tercümecilerin yetişmesinde Yüksek Edebiyat Kursları büyük rol oynamıştır. N. Hazrî, A. Kürçaylı, M. Araz, Gabil, S. Tahir, E. Eylisli, Fikret Koca, A. Mustafazadə, S. Memmedzade vd. kurslarda eğitim almıştır. Bu kurslara kabul edilmek için, kursların belirlediđi ciddi taleplere sevap vermek ve edebî alanda yüksek yeteneđe sahip olmak gerekirdi. Halil Rıza, aynı kursları kazanan arkadaşı Neriman Hasanzade ile birlikte 1957 yılının ağustos ayında Moskova'ya gitmiştir.²⁹

Gorki Edebiyat Enstitüsü'nde Halil Rıza Rus edebiyatının tanınmış ediplerinden Pavel Antokolski'nin danışmanlığında şiir sanatının teorik esaslarını öğrenmiş, dünya halklarının kültürel mirasını tanıma fırsatı edinmiştir. Şunu da belirtelim ki Pavel Grigoryeviç Antokolski, Azərbaycan edebiyatına büyük ilgi gösteren, onu tanıtan ve Azərbaycan edebiyatından çok sayıda eseri Rusçaya çeviren bir ediptir. 1930'lu yıllarda diđer Rus şair ve çevirmenleri – V. Bartold, K. Simonov, B. Lebedev, Y. Keyhaus, A. Adalis, Y. Dolmatovski, L. Katsnelson, V. Lugovskoy, V. Derjavin, P. Paņenko, N. Aseyev, B. Brik, T. Salmanoviç ve diđerleri ile birlikte klasik Azərbaycan şiirini (Hakani, Nizami, Hasanođlu, Habibi, Fuzuli, Gövsi, Nişat Şirvani, Ađa Mesih Şirvani, Vagif, A. Bakühanov, M. F. Ahundzade), XX. yüzyılın şairleri (Sabir, S. Vurgun, M. Rahim, vb.), aşık şiiri (Aşık Valeh), halk sanatı örnekleri vb. Rusçaya tercüme etmiştir.³⁰

---

²⁷ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl6.pdf>, s. 142

²⁸ Bkz: Литературный институт им. А.М. Горького Союза писателей СССР. 1933 – 1973, Москва 1974, ayrıca, “Литературный институт им. А.М. Горького”, Сетевая версия энциклопедии «Москва» издания 1980 года (Moskova Ansiklopedisinin online versiyonu)

²⁹ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 22.

³⁰ Nizami Tađısoy, 31.10.2016.

Halil Rıza, Moskova’da eğitim aldığı yıllarda ünlü Rus şairi Samuel Marşak’ın evinde, Yasnaya Polyana’daki Lev Tolstoy Müzesi’nde ve St. Petersburg’da (o dönemde Leningrad) Ermitaj Müzesinde bulunması, Nazım Hikmet ve Mihail Şolohov’la görüşmesi genç şairin hafızasında derin iz bırakmıştır.³¹ “Kimliyim” yazısında Halil Rıza Moskova’daki edebî muhiti şöyle tasvir etmektedir:

“Şiir üzere seminer rehberimiz şair Yareslav Smelyakov, her zaman onunla birlikte gelen tenkitçi Vladimir Ognev, bazen bu ikisinin yerine gelen şair Mihail Svetlov, bize Sheashkpare ile ilgili ders anlatan Anikist, ayrıca Tolstoy, Ostrovski, Şolohov üzere ihtisas kurslarını yürüten güzel hocalarımız, enstitüde Şolohov ve Nazım Hikmet’le görüşlerimiz, o sırada hasta yatan, ama bizi gayet dinç ve güler yüzle karşılayan Samuil Marşak’ı evinde ziyaret etmemiz, büyük besteci Kaysın Kuliyev’in ve ünlü Özbek sanatkarı Maksud Şeyhzade’nin misafirhanemize gelişlerini, mertlik ve cömertliklerini unutamayız. Nobel ödüllü Pasternak’ı Sovyet yazarları sırasından ihraç edilmesi için imza toplandığı sırada ben misafirhaneye liste getirenlerin talebini geri çevirdim. Benim gözümde Pasternak tabiatın kendisi kadar kudretli bir sanatkârdır. Onun şiirlerinden yaptığım tercümelerin tadı hala damağımdadır”³²

Halil Rıza, Moskova’daki bazı şairlerin yazılarının gazete ve dergilerde neşrine müsaade edilmediği için eserlerini özbasım (samizdat)³³ olarak yayınladıklarından haberdar olmuştur. Kalmık David Kugultinovla, Çeçen Magomed Mamakayev’le arkadaşlık kurmuş, özbasım yayın olan *Mart* adlı dergi çıkardıkları için 1975’te tutuklanarak beş yıl hapis cezasına çarptırılan Yuli Daniel ve Andrey Sinyavski ile tanışmış, Sovyetler Birliği’nin çelişkili milletler politikasını onlarla müzakere etmiştir.³⁴

Yüksek Edebiyat Kursları’nda eğitim aldığı sırada Halil Rıza hayatı ve kariyeri açısından son derece riskli bir olay yaşamıştır. O dönemde Boris Pasternak (1890-1960)’ın Sovyet sansürü tarafından neşrine izin verilmeyen romanı *Doktor Jivago*³⁵

---

³¹ Fazil Qaraoğlu, 17.10.2017.

³² Xəlil Rza, “Kimliyim”, s. 16.

³³ “Samizdat” Rus şairi Nikolay Glazkov (1919-1979) tarafından üretilmiştir. Glazkov’un şiirleri ve minyatür öyküleri resmi yayın organları tarafından yayımlanmayınca, kendisi önce el yazısı daha sonra daktilo ile yazarak “neşretmiştir”. “Devlet yayını” (gosizdat) kavramının alternatifi olarak üretilen özbasım (samizdat) kavramı, zamanla aykırı ve yasak yayınların ilkel usulle yayımlanması anlamında kullanılmıştır. Bkz: Ю. А. Русина, “Самиздат - феномен диссидентской культуры и форма инакомыслия”, *Россия и мир: панорама исторического развития : сборник научных статей, посвященный 70-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького*, НППИ “Волот”, Екатеринбург, 2008 (с. 383-388), с. 383.

³⁴ Əzizə Şamil, Əli Şamil, s. 180

³⁵ Türkçe çevirisi için bkz: Boris Pasternak, *Doktor Jivago*, (Çevirmen: Hülya Arslan), Yapı Kredi Yayınlar, İstanbul 2014.

1958’de Nobel Ödülü’ne layık görülmüştür. Boris Pasternak’ın Sovyet devriminin hemen ardından yaşanan gelişmeleri ele alış şekli Komünist Parti yönetimini ciddi şekilde rahatsız etmiş, ödülü almaması yönünde yazara ciddi baskılar yapılmıştır.

Dönemin ünlü yazarlarından Nikolay Gribaçev, Sergey Mihalkov ve Vera İnber; SSCB Yazarlar Birliği Yönetim Kurulu’nun 25 Ekim 1958 tarihli toplantısında Boris Pasternak’ın Yazarlar Birliği üyeliğinden ve vatandaşlıktan ihraç edilmesi talebinde bulunmuşlardır. SB KP önderlerinden M.A. Suslov’un talimatı doğrultusunda Tüm-Birlik Lenin Komünist Gençler Birliği (kısa adı Komsomol) olarak bilinen Komünist Gençler örgütünün 29 Ekim 1958 tarihli Genel Kurulu toplantısında Genel Sekreter Vladimir Semiçastni³⁶ ve kurul üyeleri tarafından Boris Pasternak sert bir dille eleştirilmiştir. Ülke çapında, üniversite ve gençlik kuruluşlarında Boris Pasternak karşıtı toplantılar düzenlenerek, Nobel Ödülü’nün geri çevirmesi için yazar üzerinde baskı kurulmaktaydı. Edebiyat Enstitüsü bu gelişmeler dışında kalamazdı, aksi bir tutum ağır bedel ödemekle sonuçlanabilirdi.³⁷ Bu yüzden, SSCB Yazarlar Birliği tarafından verilen talimat doğrultusunda Boris Pasternak’ın SSCB Edebiyat Vakfı üyeliğinden ihraç edilmesi talebiyle Yüksek Edebiyat Kursları öğrencilerinin imza toplama kampanyası başlatılmıştır. Tabi ki toplu dilekçeye imza atanlar çoktu. Fakat Halil Rıza böyle bir dilekçeye imza atmayacağını açık şekilde dile getirmiştir. Bu olay enstitü yönetimini son derece rahatsız etmiştir. “Tüm enstitü mensupları imza attığı halde Bakü’den gelen genç bir şairin imza atmaması bir hayli ilginçtir. Ciddi baskılara rağmen Halil Rıza böyle bir dilekçeye asla atmayacağını bildirerek “Defolun! Nurdan heykeldir Pasternak. İmza atmam” şeklinde karşılık vermiştir.³⁸

Enstitü yönetimi bir toplantı düzenlemiş ve Boris Pasternak’a karşı yoğun bir eleştiri kampanyası başlatmıştır. Müzakere sırasında söz alarak bir konuşma yapan Halil Rıza kendisinden önce, *Doktor Jivago* eseriyle ilgili olumsuz görüşlerini dile getiren yazarları eleştirmiş, toplantıyı yönetenlerin kendisini engellemeye kalkışmalara rağmen görüşleri açık ve cesurca dile getirmiştir:

---

³⁶ 1959-1961 yıllarında Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi İkinci Sekreteri, 1961-1967’de SSCB KGB başkanı görevlerinde bulunmuştur.

³⁷ Əzizə Şamil, Əli Şamil, s. 180

³⁸ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 23.

Ben Boris Pasternak'tan önce o yazarları - Tvardovski, Marşak, Erenburg, Leonov, Smirnov, hatta Şolohov'la ilgili [birkaç] kelime söylemek isterim. Ar olsun onlara! Bu, söz insanına yakışmayan bir tutumdur. Onlar kalem dostunu satmışlar. Onlar bununla hakikati satmışlar. Yazarlık, aynı zamanda kahramanlıktır... Onlar ne kadar istidatlı olsalar da, [Pasternak gibi] gerçek kahraman değil, yarım kahramanlardır... Zaman gelecek, Pasternak'ın *Doktor Jivago* romanı gerçek kıymetini alacak. Ayrıca bu kıymeti ona gelecekteki Rus aydınları verecek. O zaman siz utanacaksınız...³⁹

1959'da Bakü'ye dönen Halil Rıza, Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nde eğitimine devam etmiş, 1963'te *Savaş Sonrası Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Şiir Türü (1945-1950)* konulu doktora tezini başarıyla savunarak bugünün Ph.Dr. derecesine eşdeğer "filoloji bilimleri namzedi" unvanı almış, başarılı ve çalışkan birisi olarak enstitünün öğretim üyesi kadrosuna atanmıştır. Halil Rıza öğrencilerin karşısına çıktığı ilk günden, ders müfredatıyla sınırlı kalmamış, bir vatansever olarak eski millî değerler ve ana dili konusunda yana yakıla konuşmuştur.⁴⁰

Şairin eşi Firengiz Hanım, Halil Rıza'nın Pedagoji Enstitüsü'nde çalıştığı yılları şöyle anlatmaktadır:

"Halil'in dersleri, konuşmaları çok ilgi görüyordu. O yıllarda ben çalışmıyordum, o yüzden Halil'le birlikte derse girerdim. Akşam şubesinin talebeleri başka dersleri terk ederek Halil'in dersine gelirlerdi. Kapı ağzına kadar dolu olurdu. Talebeler dersten sonra bile onu bırakmak istemiyorlardı. Halil bir nevi, ansiklopedik bir zekaya sahipti. Tüm şairlerin şiirlerini öylesine ezbere söylemesine şaşırtmamak imkansızdı. Hatta müfredatta bulunmayan şairlerin isimlerini zikrederek, onları tanıtır ve talebelere [onların] sanatını takip etmelerini tavsiye ederdi."⁴¹

Halil Rıza hiçbir zaman sınıfa yazılı metinle girmez, her şeyi hafızadan aktarır, yüksek eğitim kurumlarında sıkı denetlenen eğitim programına pek bağlı kalmaz, uygun gördüğünde, konuyu ayrıntılı şekilde çözmeye çalışırdı. Halil Rıza o dönemde Komünist Partisi Merkezî Komitesi, KGB, Glavlit (Yüksek Sansür Komitesi) gibi kurumların özellikle hassasiyetle gözettiği millî meseleler konusunda meslektaşlarından farklı olarak son derece serbest bir duruş sergilerdi.⁴²

---

³⁹ Firuz Mustafa, Xəlil Rza cəsəreti, Reyting gazetesi (online), <https://reyting.az/muellifler/firuz-mustafa/33996-xelil-rza-cesareti.html> 10.06.2020 [Erişim tarihi: 25.12.2020].

⁴⁰ Fazil Qaraoğlu, 17.10.2017.

⁴¹ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərmlə qol-boyun*, Bakı 2003, s. 43-44.

⁴² Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 23-24.

Halil Rıza'nın millet bilinci ve dil konusundaki hassasiyeti konusunda Bekir Nebiyev şöyle yazmaktadır:

O neden bahsederse etsin, neticede millî bilinçlenme, Azərbaycan kültürünün, [bu kültürün] umum-Türk kaynaklarının kadimliğine ve kendine özgü tekrarsızlıklarına, Azərbaycan dilinin saflığının korunması zaruretine götüren olgu ve meseleleri öne çıkarırdır. Dilimizin saflığı, onu yabancı etkilerden koruma zarureti meselesinin Halil Rıza derslik çerçevesinden çıkararak daha geniş miqyasta tebliğ ederdı. Bunun için, o dönemde SSCB'de, bir zamanlar seyahat ettiğimiz Gürcistan, Ermenistan, Ukrayna, Belarus, Orta Asya ve Baltık millî cumhuriyetlerinin hiçbirinde rastlanmayan bir yöntem geliştirmişti: konuşma sırasında, dost meclislerindeki sohbetlerinde yabancı (Rusça) sözcük kullananlar 5 gepik⁴³ cezaya çarptırılır, toplanan paradan, konuşmasından memnun kaldığı soydaşlarını bir manat meblağında parayla ödüllendirmekteydi. Bu yöntem yaşadığımız dönemin okuyucuna garip, hatta ilk bakışta gülünç görünebilir, fakat devlet dairelerinde işe alınmanın en önemli şartı olarak Rusça bilmenin öncelikli olduğu, bu yüzden Azərbaycan'ın üst yönetiminin Ruslar ve Ermeniler, kendi dilini yeteri kadar bilmeyen Rus dilli Azerbaycanlılar tarafından işgal edildiği bir dönemde sadece Azerbaycan'da değil, eski SSCB coğrafyasında, düşünülmüş şekilde ve geniş çapta uygulanan Ruslaştırma politikasına meydan okumak anlamına gelmekteydi.⁴⁴

Halil Rıza'nın ilkeli tavrı “üstleri” rahatsız etmekteydi; bu yüzden 1967'de büyük Azərbaycan şairi Vakıf'ın 250. doğum yıldönümü şöleni kapsamında Bakü'ye gelen Türk heyetle görüşmesi engellenmiştir.⁴⁵ O dönemde Halil Rıza'nın Türkiye'de yayımlanan “Ana Dili”⁴⁶ şiiri büyük ilgi görmüştür. Ayrıca görüşme talebi Türk misafirlerden gelmiştir. Halil Rıza'nın hareketleri şölen boyunca, gerek idare gerekse KGB tarafından mercek altına alınmıştır; buna rağmen Halil Rıza, otele giderek Türk misafirlerle görüşmüş, onlara kendi şiirlerinin elyazmalarını vermiştir. Bu olaydan sonra çalıştığı kurumda bir taraftan yönetimin baskısı artmış, diğer taraftan kendisini “memnun edecek” önerilerle karşı karşıya kalmıştır. Bu öneriler kapsamında kendisine, doktora tezi yazdığı için iki sene boyunca kurumda değil, evinde çalışma

---

⁴³ kuruş

⁴⁴ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 25.

⁴⁵ Türkiye'den yazar Kemal Tahir ve eleştirmen-yazar Hayati Asilyazıcı'nın şölene iştirak ettikleri ve birer konuşma yaptıklarına dair dönemin gazetelerinde bilgi yer almaktadır. “Xarici qonaqların ürək sözləri”, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 23 noyabr 1968, s. 7; *Molla Pənah Vaqif: bibliografiya* (Tərt. ed.: M.Vəliyeva, M.İbrahimova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva), Azərbaycan Millî Kitabxanası, Bakı 2017, s. 172-173. Hayati Asilyazıcı'nın Bakü'de düzenlenen şölen ve yerel misafirperverliklə bir ilginç anısı için bkz: Hayati Asilyazıcı, Kemal Tahir'le Azərbaycan Anısı (Şölen), *Aydınlık* gazetesi, 31 Ağustos 2011, s. 11.

⁴⁶ Azərbaycan yönetiminin başındaki Veli Ahundov, KP Merkezî Komitesi Genel Kurulunda yaptığı konuşmada “Ana Dili” şiirinden dolayı Halil Rıza başta olmakla, bazı şairleri “millî gurur hislerinin zebunu” olmakla suçlamıştır. Halil Rıza, ayrıca dönemin Azərbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Mehti Hüseyin'in haksız eleştirilerinin hedefinde yer almış, Edebiyat ve İncəsənət gazetesinin 08.09.1962 tarihli sayısında onu “zararlı millî gurur”dan bahsederek eleştirmiştir. Dilek Eremnoğlu, “Azərbaycan'ın Millî Şairi...”, s. 115.

fırsatı da sunulmuştur. Ama o, bu öneriyi kabul etmemiştir; keza derslikler onun nefes aldığı tek yer, öğrencileri ise düşüncelerini paylaştığı tek topluluktur. Bu önerileri kabul etmeyen Halil Rıza enstitüden ihraç edilmiştir.⁴⁷

Halil Rıza işsiz kaldığını ailesinden saklarken “Bilik” Cemiyeti tarafından ilçelerde düzenlenen toplantılara konuşmacı olarak gider, bu sayede geçimini sağlayabilecek kadar para kazanırdı. Fakat sürekli istihbarat mensupları tarafından izlenen Halil Rıza’nın konuşmaları yönetimi rahatsız eder, bu yüzden para kazanabilecek kapılar teker teker yüzüne kapanır. Bu durumda, eşi Firengiz Hanım Neft-Kimya Akademisi’nin Bilimsel Komünizm Kürsü’nde önce araştırmacı, ardından öğretim üyesi olarak çalışmaya başlar.⁴⁸

Halil Rıza Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi’ne defalarca telefon açarak iş talebinde bulunsa da bu talepler, sürekli şekilde ve türlü bahanelerle geri çevrilmiştir. Merkezî Komite Şube Müdürü Cafer Caferov Halil Rıza’nın telefon çağrılarına cevap vermez. Bu duruma öfkelenen Halil Rıza bu sefer Cafer Caferov’un evine telefon eder. Caferov’un eşi telefonu açar. Halil Rıza “Cafer muallim evde mi?” diye sorunca, kadın “evet” der, fakat bir türlü Cafer Caferov telefona gelmez. Bir süre bekledikten sonra telefonun diğer ucundan kadının sesini duyar: “Cafer muallim uyuyor.” Bu muamele karşısında, Halil Rıza “Cafer muallim uyumuyor, uyuyan onun vicdanıdır, git onu kaldır, benim yavrularım aç. O toklukta uyuyor, benim yavrularım ise açlıktan uyuyamıyor. Eğer yarın beni işe almazsa kendine küssün” der. Bu olayın ertesi günü Halil Rıza Azerbaycan İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü’nde kıdemli ilmî araştırmacı olarak işe alınır.⁴⁹ Burası, Halil Rıza için, çalışmalarına odaklanması bakımından son derece olumlu bir ortama sahip idi. Halil Rıza, 1970’de Maksud Şeyhzade ve Azerbaycan-Özbek edebî ilişkileri üzerine yazacak doktora tezi⁵⁰ için kaynak toplamak amacıyla Taşkent’e gönderilmiştir. Aslında böyle yaparak Halil Rıza’nın Bakü’den uzaklaştırılması amaçlanmıştır. 1974 yılında ise Firengiz Hanım da

---

⁴⁷ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 45-46.

⁴⁸ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 46-47.

⁴⁹ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 47.

⁵⁰ O dönemde bilimsel unvan ve derecelere göre Ph.Dr. (bilimler namzedi) unvanından sonra gelen daha yüksek olan “bilimler doktoru” unvanı gelmektedir

Taşkent'e Tekmilleştirme Enstitüsü'ne gönderilmiştir. Firengiz Hanım o günleri hatırlayarak şöyle yazmaktadır:

“Biz Tebriz’i ninesinin yanında bırakıp Rıza’mızla birlikte Taşkent’e yollandık. Üniversite yurdunda bize ailevi bir oda tahsis edilmiştir. Her birimiz kendi işimizle uğraşıyorduk. Birkaç gün sonra Halil’in geldiğini duyan şairlerin (Abdullah Arif, İhtiyar Rıza, Tahir Kahhar), aklımda kalan ve kalmayan dostlarının ziyaretlerinin ardı arası kesilmezdi. Küçük yurt köşemiz şiir meclislerine dönüşürdü”⁵¹

Azerbaycan-Özbek edebi ilişkilerinin incelenmesi, Maksut Şeyhzade ile ilgili monografinin yazılması bakımından bu görevlendirmenin önemi büyüktü. Halil Rıza bu süreçte Taşkent’in edebî toplumuyla sıkı ilişkiler tesis ederken Özbekçeden çok sayıda eseri Azerbaycan Türkçesine aktarmıştır.⁵²

1970’lerin sonları ve 1980’lerin başlarında istihbarat organı tarafından Halil Rıza’nın eylem ve faaliyetleri yakından takip edilmiştir; onun peşinden ajanlar görevlendirilir, mesai sonrası ne yaptığı, kimlerle oturup kalktığı, ne konuştuğu vs. izlenerek kayıtları tutulmaktaydı. Hatta Halil Rıza’yı tanıyan, bir ölçüde kendisiyle iletişimi olan kişileri bularak ne yolla olursa olsun şairle iletişime geçmek, ileride aleyhine delil olabilecek şekilde konuşurmakla görevlendirilmişlerdir. Çoğu zaman Halil Rıza bu kötü niyetli insanların ne yapmak istediklerini anlar ve onları anında ifşa ederdi. Halil Rıza “Ucuzluk, bahalıq” (“Ucuzluk, Pahalık”, 1980) şiirinde pazarda rastladığı bu ajanlardan birisinin ülkede fiyatların arttığından bahsederek, şairi konuşurmak istemesi üzerine çok sert tepki vermektedir.

İkrahla seyr edirəm kişi donlu madyanı,
Ağızlardan soz alıb ovuclara qoyanı.⁵³

Azerbaycan edebiyatının ünlü şairlerinden Sabir Rüstemhanlı’nın yazdığına göre Halil Rıza’yı anlamayan insan sayısı çok fazlaydı. Onun cesur şiirlerini dinlemekten bile korkanların sayı binlerceydi. O kürsüye çıktığı zaman salonu terk ederlerdi. Halil’in Sovyetler karşıtı konuşmalarını delilik olarak gören, onun sesini

---

⁵¹ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 57

⁵² Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 28.

⁵³ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 28-29.

kesmeye çalışan, kürsülere çıkmasını engelleyen ve küçük düşürmeye çalışanların sayısı az değildir. ⁵⁴

Halil Rıza 1961'den 1975'e kadar Azərbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi, KGB ve Yazarlar Birliđi düzeyinde takip edilmiştir. O, "Ana dili", "Dəlidağ", "Məftillə sarınmış yaralar", "İki qardaşın söhbəti", "Gələcəksən baharda", "Adımız, soyadımız", "Qalx ayağa, Vətənim" poem ve şiirleri zamanında yayımlayamamıştır.⁵⁵ Kendisine yönelik baskı, takip ve yıldırma siyaseti karşısında "aykırı" tutumundan vazgeçmeyen Halil Rıza'nın bir "dissident-şair"⁵⁶ olduğunu tam mesuliyetle söyleyebiliriz. Nitekim *Disident Sorağında* ⁵⁷ adlı bir çalışmada Azərbaycan dissidentleri arasında Halil Rıza da yer almaktadır. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev 1960-70'li yıllarda Azərbaycan'da dissidentlerin olduğunu, kendisinin millî istihbarat teşkilatında çalıştığı dönemde Bahtiyar Vahapzade'nin tutuklanma meselesinin gündeme geldiğini, fakat bunu engellediğini, birçok edip gibi Halil Rıza'yı da bu şekilde koruduğunu söylemiştir.⁵⁸

Halil Rıza zorlu, yokluk ve acılarla dolu bir hayat sürse de doğrularından vazgeçmemiş, son derece vicdanlı, adil ve ilkeli duruş sergilemiştir. Halil Rıza'yı halka sevdiren şey sadece şiirleri değildir. Onun şahsiyetini halkın nazarında yücelten en kıymetli değer kişiliği ve sanatının bütünleşmesi, eserlerinde savunduğu ilkeli tutumu hayatına teşmil etmesiydi. Halil Rıza'nın bu tavrı şuurlu, mantıklı ve içten gelen bir ahlakî duruşun doğurduğu bir olguydu. Kasım Kasımzade'nin şairin bu özelliğine dikkat çekerek şöyle yazmaktadır:

---

⁵⁴ Sabir Rüstəmxanlı, "Hamını ucada gören sənətkar" (X.Rzanın "Omur kitabını yazan şairə" toplusuna müqəddimə), Bakı 1998, s.5

⁵⁵ Əlizadə Əsgərli, "Xəlil Rza Ulutürk – Azərbaycançılıq...", s. 6.

⁵⁶ Dissident, Latince *dissidens* kelimesinden gelmekte olup aykırı düşünen, mühalif anlamına gelmektedir. Sovyet totaliter sistemi rejime karşı en ufak bir muhalif harekete müsaade etmemiştir; "muhalifet" kavramı Sovyet siyasi literatürüne yabancıdır. Bu yüzden rejime karşı çıkan, onu eleştiren veya karşı görüşleri savunanlar Sovyet siyasi literatüründe "dissident" adlandırılmıştır. Dissident eylemler toplumda bahsedilmeyen konular arasındadır. Bu yüzden dissidentleri çoğu zaman yaptığı eylemlerle değil farklı suçlamalarla itham ederek cezalandırmışlardır. Gorbaçov'un perestroyka politikasının uygulamaya konmasından bugüne kadar Sovyet dissidentleri üzerine çok sayıda yayın yapılmıştır. Örneğin: Л. М. Алексеева, *История инакомыслия в СССР : новейший период*, 3-е изд., стер., Моск. Хельсинк. группа, Москва 2012; Крамола. *Инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежневe 1953-1982*, "Материк", Москва 2005 vd.

⁵⁷ Bkz: Əzizə Şamil, Əli Şamil, ss. 178-186

⁵⁸ Əlizadə Əsgərli, "Xəlil Rza Ulutürk – Azərbaycançılıq...", s. 6-7.

“Milli bağımsızlık yolunda Halil’in bir komutan, bir asker olarak attığı kararlı adımlar onu toplumun gözünde hiçbir muasır sanatkara nasip olmayan özgün bir mertebeye yüceltmıştır. Sıra dışı yeteneği, metaneti, milli akidesi ve mücahitliği, sınırsız emek severliği ile Halil Rıza Kaf kartallarına mahsus zirveye yücelme hakkı edinmiştir. Bir zamanlar azatlık, milli çıkar sözlerini dile getirenlerin trajik akıbetini idrak ederek gençli çağlarından halkın istiklal meramını haykırmak uğruna kefen giyenlerden olmuştur Halil!”⁵⁹

1983’te Azerbaycan İlimler Akademisi’nde Aziz Mirahmedov’un başkanlığında Halil Rıza’nın 50. doğum yılı etkinliği yapılmıştır. Ülkenin kırsal kesimlerinden bile etkinliğe katılmak ve Halil Rıza’yı tebrik etmek için çok sayıda misafir gelmiştir. Başkanlık Divanı’nda Azerbaycan edebiyatının ünlü simaları yer almışlardır; İsmail Şihli ve Mirza İbrahimov yer alırken, Balaş Azeroğlu, Şamil Salmanov, Aziz Mirahmedov yaptıkları konuşmalarda Halil Rıza’nın şairlik gücünü överek onun sanatına yüksek değer vermişlerdir.⁶⁰

1984 yılında, Mirza Fethali Ahundov Kütüphanesi’nde, Halil Rıza’nın *Ömürdən uzun gecələr*⁶¹ adlı şiir kitabı ve *Qardaşlıq çələngi*⁶² adlı tercüme kitabının Devlet Ödülü’ne aday gösterilmesi maksadıyla toplantı yapılmıştır. Toplantıda Halil Rıza’nın ödüle aday gösterilmesi karar bağlanmış, gereken resmi belgeler toplantı sekreteri Ramiz Duygun tarafından yetkili makamlara gönderilmiş, fakat süreç, üst makamlarda tıkanmıştır.⁶³

Bir süre sonra Gorki Merkezi Seyyar Kütüphanesi ve Azerbaycan Yazarlar Birliği Şiir Bölümü tarafından, şairin “Gençlik” ve “Maarif” yayınevleriyle birlikte *Ömürdən uzun gecələr* ve *Qardaşlıq çələngi* kitaplarının müzakeresi için hazırlıklar başlatılmıştır. Bu maksatla şehrin değişik semtlerine ilan ve afişler asılmış, davetiyeler dağıtılmıştır. Fakat kütüphane müdürü yukarıdan baskı yapıldığını, kütüphane önündeki afişin yırtıldığını söyleyerek etkinliğin yapılmamasını önermiştir. Makam sahipleri ve yetkililer henüz etkinlik başlamadan kütüphaneden ayrılmışlardır. Ciddi baskılara rağmen birçok aydın, yazar, şair ve sanatkârın katılımıyla toplantı yapılmış, adaylık konusunda karar alınarak ilgili makamlara gönderilmiştir. Toplantının

---

⁵⁹ Qasım Qasımzadə, “Yazılacaq səhifələr intizarında”, İçinde: Xəlil Rza Ulutürk, *Ləfortovo zindanında*, “Çinar-çap” nəşriyyatı. Bakı 2006 (ss. 12-16), s.13.

⁶⁰ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 58.

⁶¹ Xəlil Rza, *Ömürdən uzun gecələr*, “Gənçlik”, Bakı 1982.

⁶² *Qardaşlıq çələngi* (Tərt. ed. və tərc. ed. Xəlil Rza; elmi red. A. Abdulla), “Maarif”, Bakı 1982.

⁶³ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 63-64.

organizasyonunda yer alan birçok kişi işten kovulmuşlardır. Tüm bunlar Halil Rıza'yı yıldırımak amacıyla yapılan faaliyetlerdir.⁶⁴

1985 yılında Halil Rıza'ya *Maksud Şeyhzade'nin Sanatı ve Azerbaycan-Özbek Edebiyatının Güncel Sorunları* konulu doktora tezini savunmuş, 1986'da Azerbaycan edebiyatının gelişmesindeki hizmetleri dolayısıyla kendisine "Emektar Sanat Hâdimi" onursal unvanı verilmiştir.⁶⁵

Halil Rıza'nın karakteri adeta şiirlerinin kahramanlarıyla bütünleşmiş bir görüntü sergilemektedir. Ünlü Rus eleştirmeni V.G. Belinski, bir şairin tüm eserlerinin içerik ve biçim olarak ne kadar farklı olursa olsun ortak bir imaj ve özelliklere sahip olduğunu yazar. Keza bu eserler tek bir kişiliğin ve bölünmez bir benliğin ürünüdür. Bu nedenle eserlerinin ruhunu, karakterinin açıklamasını her şeyden önce şairin kişiliğinde aramak gerekir.⁶⁶ Halil Rıza'nın birey, yurttaş, aydın vs. sıfatları şiirlerine yansımış olup, eserlerindeki kişilik ve olaylarda ifadesini bulmaktadır. Halil Rıza, etki alanındaki her kese özellikle aile bireylerine ilham kaynağı olmuş, evlatlarına gelecekte kendilerini bekleyen zorluklara karşı hazırlıklı olma ve eğilmeme konusunda nasihatte bulunmuş, aklın gücüyle bilek gücünü bir arada yoğunlaştırmayı ve Anavatani her şeyin üstünde tutmayı önermiştir.⁶⁷

1985 yılı, Sovyetler Birliği tarihinde önemli bir kırılma noktasıdır. Uzun süre L. Brejnev iktidarının "atalet" veya "durgunluk" dönemi olarak adlandırılan uzun bir sürecin ardından Y. Andropov'un, ülkeyi durgunluktan çıkarmaya yönelik girişimleri, 9 Şubat 1984'de kendisinin ölümü nedeniyle son bulmuştur. Ardından iktidara gelen K. Çernenko 10 Mart 1985'te vefat etmiştir. Daha sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi Genel Sekreteri görevine seçilen Mihail Sergeevič Gorbaçov, ülkeyi, içinde bulunduğu kriz durumundan çıkarma ve yenilenme adına kapsamlı reformlar başlatmıştır. Atıl bir durumda olan Sovyet ekonomisinin onarılması ve modernizasyonu amacıyla ülkedeki ekonomik dönüşüme işaret eden "yeniden

---

⁶⁴ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 64.

⁶⁵ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl6.pdf>, s. 142.

⁶⁶ Türkçülük çarçısı. Xəlil Rza Ulutürk, <https://news.day.az/culture/362510.html>, 23.09.2012, [Erişim tarihi: 21.11.2020].

⁶⁷ Mətanət Vahid, "Xəlil Rza Ulutürk lirikası - xalqın iradəsinin tərcümanı": *Təhsil (elmi-nəzəri, pedaqoji, metodik jurnal)*, <http://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/1153-xlil-rza-ulutr-k-lirkas-xalqn-iradsinin-trcman.html>, 28.12.2020, [Erişim tarihi: 21.01.2021].

yapılanma” (*perestroyka*) ve “hızlandırma” (*uskoreniye*) adı altında yeni politikalar geliştirilmiştir.⁶⁸ Bu kavramlara daha sonradan siyasal reform gereksinimini çağrıştıran “açıklık” (*glasnost*) kavramı eklenmiş, sistemin siyasi anlamda yeniden dizayn edilmesi öngörülmüştür. “Yeniden yapılanma ve açıklık” ilkeleri o zamana kadar totaliter sistemin asla müsaade etmediği çok partili rejime geçiş, özel mülkiyet, basın özgürlüğü, özel mülkiyetin tanınması vd. konularını kapsamaktaydı. Fakat bu dönüşüm Sovyetler Birliği’ni ayakta tutan ilkelere aykırıydı.⁶⁹

Sovyetler Birliği’nin dış politikası, Doğu Avrupa’da yaşanan olaylar yüzden yetmiş yıl devam eden sosyalist sistemin dağılma sürecini her geçen gün daha da hızlandırmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Sovyetler Birliği’nin dağılım sürecinin başını çeken ülkelerden biri haline gelmiştir. Bir taraftan demokratikleşme süreci, millî şuurun yükselişi, istiklal çağırışlarının yoğun hale gelmesi, diğer taraftan Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı toprak talepleri, Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan’a bağlanması yönündeki girişimleri Azerbaycan’da millî uyanışa ivme kazandırmıştır. Moskova yönetiminin Ermeni yanlısı tutumu, Azerbaycan’ın egemenlik haklarının görmezden gelinmesi, Karabağ ve Ermenistan’da Azerbaycan Türklerine karşı uygulanan şiddet hareketleri karşısında Moskova’nın direktiflerine sadık kalan Azerbaycan yönetiminin beceriksizliği toplumsal protestoları her geçen gün daha da yoğun hale getirmiş, daha önce siyasetle ilgilenmeyen yüz binlerce Azerbaycan yurttaşını siyasi mücadeleye yöneltmiştir. Bu gelişmeler ışığında, 1988 yılı yaz aylarında “Bakü Âlimler Kulübü”nde, Azerbaycan aydınları tarafından Baltık ülkelerindeki Halk Cephelerine benzer bir örgütün yapılanması için “Teşebbüs Grubu” adlandırılan bir kurucu heyet oluşturulmuştur. Bu grup 13 Mart 1989’de Azerbaycan Yüksek Sovyeti’ne başvuruda bulunarak resmen tanınma talebinde bulunmuş, fakat bu talep geri çevrilmiştir.⁷⁰ Bu durum karşısında Azerbaycan Halk Cephesi adlı örgütün kendini ilan etmesi ve faaliyetlerini illegal düzleme geçirmesi, protesto ve gösterilerin

---

⁶⁸ Leslie Holmes, *Post-Komünizm* (Çeviren: Yavuz Alogan), Mavi Ada yay., İstanbul, 2000, L., 2000, s. 206-207.

⁶⁹ Sovyetler Birliğinin dağılma süreci ile ilgili bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Genişletilmiş 14. Basım, Alkım Yayınları, Ankara (t.y.).

⁷⁰ Ramiz Asker, “Azerbaycan Halk Cephesi Nasıl Doğdu”, *Yeni Forum*, Temmuz, 1992 (ss. 11-19).

yoğun hale gelmesiyle zor durumda kalan Azerbaycan yönetimi, 5 Ekim 1989 tarihinde Halk Cephesini tanımak zorunda kalmıştır.⁷¹

Azerbaycan'ın yetişmekte olan yeni siyasi kuşağıyla birlikte, aydın, yazar ve şairler halk hareketinde aktif rol oynamış, birçok edip millî istiklal mücadelesinin ön safında yer almıştır. Dönemin istihbarat örgütü KGB gelişen olayları provoke etmek için değişik yöntemlere başvurmuş, Sovyetler Birliği çapında yaşanan hareketleri sekteye uğratmaya çalışmıştır. Azerbaycan'ın ünlü yazarlarından Anar'ın yazdığına göre o dönemde KGB'nin mitingler için görevlendirdiği provokatörlere rağmen büyük âlim Hudu Memmedov, şairler Bahtiyar Vahabzade, Halil Rıza, Yusuf ve Vagif Samedoğlu kardeşleri, Sabir Rüstemhanlı, bilim insanları Aydın Memmedov, Kamal Abdulla, Ziya Bünyadov halkı, Ebülfez Aliyev (Elçibey), İsa Kamber, Zerdüşt Alizade, Etibar Memmedov, Dilare Aliyeva, Necef Necefov, Sirius Tebrizli, Tofiq Gasımov, Sabit Bağirov, İskender Hemidov, Şmit (günümüzde Sattar Han) fabrikasının işçisi Nimet Penahov vd. halk hareketinde aktif rol oynamış ve kısa sürede Halk Cephesinin liderleri olarak tanınmaya başlamışlardır. Fakat Azerbaycan Halk Cephesinin kuruluş dilekçesinde dört yazarın imzası vardır: İsmail Şihli, Memmed Araz, Yusuf Samedoğlu, Sabir Rüstemhanlı.⁷²

Halil Rıza da 1980'li yılların sonlarına doğru millî istiklal hareketine katılarak, her yerde Rus yönetiminin şoven siyasetini, Karabağ'a toprağına saldıran Ermeni Taşnakların sinsi emellerini ve sinsi tertiplerini coşkulu konuşmalarıyla ifşa etmiştir. Özellikle Azatlık Meydanı'nda yaptığı konuşmalarda, Sovyet yönetimi tarafından Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü zenginliklerini uzun yıllar acımasızca talan edilerek Rusya'nın içlerine kadar taşındığını, halkın on binlerce seçme evladını Sibirya'da, Uzakdoğu'da çürüttüğünü, bunlar yetmezmiş gibi aktif bir şekilde Azerbaycan ve Türk karşıtı politika izlediğini, bir zamanlar Azerbaycan topraklarına iskân edilmiş Ermenilerin “denizden denize” devlet kurma niyetlerine yardım ettiğini; tarih ve edebiyattan verdiği etkin argümanlarla ispatlamıştır.⁷³

---

⁷¹ Bkz: Saadettin Gömec, “Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan”, *Yeni Forum*, 30 Ağustos, 1993, s. 30-42.

⁷² Anar, *Yaşamaq haqqı*, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı 2020 (ss. 558-559).

⁷³ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 37.

Halil Rıza, komünist liderlerin millî duygulardan yoksun olduklarını, halka hizmet etmediklerini, bilakis Moskova'nın emrinde bulduklarını açık bir dille eleştirmiştir. Şair, adeta Moskova'nın emir kulu gibi bir tavır takınan yöneticilere karşı kararlı duruşundan taviz vermeyerek, mücadelesini kesintisiz şekilde sürdürmüştür. Halil Rıza; yaptığı konuşma ve yazdığı şiirlerde Rusya'nın sömürge politikasını, Azerbaycan'ın zenginliklerinin acımasızca sömürülmesini, petrol, pamuk, balık, havyar, altın, gümüş ve diğer yerüstü, yeraltı servetlerinin Moskova tarafından usulsüzce ve acımasızca sömürüldüğünü son derece sert bir dille eleştirmiştir.

Son günlerini yaşayan Sovyet imparatorluğu ömrünü uzatmak için Ocak 1990'da Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, sivil halka karşı katliam uygulamıştır. "Kara Ocak" adıyla tarihe geçen bu meşum olay hızla çözülmekte olan Sovyetler Birliği'nin işlediği en kanlı cinayet idi. Tarihçi Nazım Mustafa'ya göre katliam sırasında Bakü'de ve ilçelerde 147 kişi öldürülmüş, 744 kişi yaralanmış, 841 kişi kanunlara aykırı olarak hapse atılmış, onlardan 112'si SSCB'nin değişik bölgelerindeki ceza evlerine götürülmüştür.⁷⁴ Öldürülenler arasında çocuklar ve yaşlılar da vardır. Bu cinayet başta M. Gorbaçov olmakla, dönemin Sovyet yönetimi tarafından önceden planlanarak uygulanmıştır.⁷⁵ Sovyet ordusunda zırhlı tanklarla, askeri gemilerle ve modern silahlarla Bakü'yü ateş yağmuruna tutanların gerçekleştirdiği cinayetler, Halil Rıza'nı sarsmış, yabancı gazetecilere verdiği röportajlarda 20 Ocak olaylarını dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır.⁷⁶

Halil Rıza, "Kanlı Cellât Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'a" şiiriyle, "Gorbaçov ve nefret edilen imparatorluğun işlediği korkunç cinayetleri, onların cellâtlıklarını, sıcağı sıcağına, üzerine kefen giyerek, onu bekleyen çarmıha ateşli gözlerle bakarak mitingde alevli bir şekilde dile getirerek halka duyurmuştu. Devrimci, özgürlük savaşçısı şair Bakü'nün o günlerini kelimelerin büyüyle şöyle canlandırmaktadır:

Ağır tanklar dayanıb Bakıda qan içində,
Top lüləli, zirehli, dəmir caynaqlı tanklar.

---

⁷⁴ Nazım Mustafa, "20 yanvar – qan yaddaşımız", <http://nazimmustafa.info/?p=445> [Erişim tarihi: 20.12.2020]

⁷⁵ Ziyadxan Nəbibəyli, *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, "Adiloglu" nəşriyyatı, Bakı 2018, s. 18 vd.

⁷⁶ Fazil Qaraoğlu, 17.10.2017.

Nərildəyib, od saçıb bircə məqam içində,
Ağ mərməri şumlayan quduz, yırtıcı tanklar.
Ağır tanklar dayanıb Sumqayıtda, Şuşada,
Südəmər cocuqların ağ bələyi üstündə,
Hər sözümlün, şeirim, hər beytimin qəsdində,
Ağır tanklar dayanıb ürəyimin üstündə.”⁷⁷

Anar’a göre Halil Rıza, o korkunç geceye hasrettiği eserin ardından, birkaç gün sonra, Gabil’in tüm acıları geleneksel Şark üslubunda anlattığı *Mersiye* şiiri ortaya çıkmıştır. Bahtiyar Vahabzade o günlerde etkili bir *Şehitler* şiirini yazmıştır. Fikret Koca, Memmed İsmail, Nüsret Kesemenli’nin, Sabir Rüstəmhanlı’nın ve birçok şairin şiirleri popüler hale gelmiştir.⁷⁸

26 Ocak 1990’da Halil Rıza, SSCB Devlet Güvenlik Komitesi görevlileri tarafından tutuklanarak Moskova’daki Lefortovo hapisanesine gönderilmiştir. Hapishanedeki bitmez tükenmez sorgulamalar, ağır suçlamalar şairin iradesini kıramamıştır. Sekiz ay on üç gün cezaevinde kalan şair bu süreçte çok sayıda şiir ve mektubunun yer aldığı Lefortovo günlüklerini yazmıştır.⁷⁹ Kurban Bayramov’a göre bu eser, mücadelecı şairin sosyo-politik bakış açısını yansıtırken, konusu, sanatsal değeri ve içeriği bakımından millî şiir düşüncesini zenginleştiren eşsiz bir anıttır.⁸⁰

O dönemde Halil Rıza’nın haklarını korumak amacıyla Azerbaycan Yazarlar Birliği tarafından Halil Rıza’nın haklarını korumak amacıyla Müdafaa Komitesi kurulmuştur. Halil Rıza, komitenin başkanı yazar İsmail Şihli’ya yazdığı mektupta Moskova yönetiminin yaptığı haksızlıklar karşısındaki milliyetperver duruşunu şu şekilde anlatmaktadır:

“Beşinci aydır ki Moskova’da, ünlü Lefortovo zindanında, SSCB DGK’sının tutsağıyım. Sanki beş asırdır buradayım, belki de Efzeleddin Hakani’nin zindantaşı, kader kardeşiyim. Ben Azerbaycan Cumhuriyeti Ceza Kanununun 67. maddesiyle suçlanmaktayım. Bu, halklar arasında millî husumeti körüklemek, başka milletlerin

---

⁷⁷ Kurban Bayramov’un konuşması, 14.10.2012; Şiir X.R. I. Cıld: s. 60’da yer almaktadır.

⁷⁸ Anar, s. 630.

⁷⁹ Xəlil Rza Ulutürk, *Lefortovo zindanında*, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1998 adlı eser Kiril alfabesiyle basılmıştır. Eserin yeni baskısı 2006’da Latin alfabesiyle yapılmıştır. Bkz: Xəlil Rza Ulutürk, *Lefortovo zindanında*, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2006 [482 s.].

⁸⁰ Kurban Bayramov’un konuşması, 14.10.2012.

mensuplarını tahkir etmək derecesinde bir kamu davasıdır. Suçluyu üç aydan on yıla dek cezalandırılması öngörülmektedir. Benim tüm hayat yolumun, şöyle demek mümkünse, yaratıcılık yolumun, ilmi faaliyetlerimin, en önemlisi karakterimin bu ithamla taban tabana zıt olduğunu, siz elbette iyi biliyorsunuz. Noksanlarım, yanlışlarım da, kuşkusuz size yeteri kadar bellidir. Karakterimdeki çılgınlık, içtimai felaketlere tahammül etmeme, milli hukuksuzluk, istismara, esarete, manevi dilencilığe karşı mücadelede asla taviz vermediğim muhtemelen dikkatinizden yayınmamıştır. İspat etmeye gerek var mı ki çok insana sadece 1985'te belli olan 'yeniden yapılanma' anlayışı bizim için ta eskiden başlamıştır - elimiz kalem tuttuğu günden beri! "Yılan, kertenkele yuvalarını dağıtın, sükün!" Bakü mitinglerinin birinde söylediğim o cümleyi savcı bana karşı suç delili olarak kullanıyor. Halbuki o cümlenin seçtiği kara hedef sadece Ermeni-Taşnak yırtıcılar değil, genel olarak planetimizdeki şerdir, iğrençliklerdir..."⁸¹

Hapishane hayatı Halil Rıza'nın sağlığı ve psikolojisi üzerinde olumsuz etki bıraksa da iradesini kıramamıştır; şairi savunan milyonların baskı ve talepleri karşısında Moskova yönetiminin geri adım atacağına inanmıştır. Şair "Mən yenə dönəcəm Azərbaycana" ("Ben Yine Döneceğim Azerbaycan'a") adlı şiirinde bu inancını şu şekilde dile getirmiştir:

Burda havam çatmır... hava istərəm,
Xəzər dənizinin özü boydaca.
Burda səmasızam, səma istərəm -
Günəşin aləmə sözü boydaca,
Xəzər dənizinin özü boydaca.
Qırın zəncirləri biləklərimdən,
Açın qıfılları diləklərimdən,
Endirin zindanı kürəklərimdən.
Gecələr bürünüb soyuq yorğana,
Yatmıram, dalıram Azərbaycana!
Nəfəsim kəsilsə... sürtüb üzümü,
Dağından-daşından qüvvət alacam.
Üzünsə qollarım, dişimlə tutub
Uğrunda bir daha qılınc çalacam,
Dağından - daşından qüvvət alacam.⁸²

---

⁸¹ Xəlil Rza Ulutürk, *Ləfortovo zindanında*, 1998, s. 164-165.

⁸² Xəlil Rza Ulutürk, *Seçilmiş əsərləri*. Xalqbank, Bakı 2014, s. 424 (Bu kaynak sonraki atıflarda X. R. U., 2014 olarak geçecektir)

Şeker hastalığına müptela olan Halil Rıza'nın sağlık durumu Lefortovo cezaevinde daha da ağırlaşmıştır. 9 Ekim 1990 tarihinde mahkûmları taşıyan trenle Moskova'dan Bakü'ye getirilen Halil Rıza, bir ay süren yargılamanın ardından serbest bırakılmıştır.⁸³

Halil Rıza 29 Ocak 1990 tarihine kadar olan 40 yıllık edebî ve sanatsal çalışmaları döneminde eserlerini “Halil Halilov”, “Halil Halilbeyli”, “Halil Odsever”, “Halil Rıza” imzasıyla yayınlamıştır. Daha sonra 4 yıl 5 ay 22 gün, yani vefat ettiği 22 Haziran 1994'e kadar yazdığı şiir ve kitaplarda “Halil Rıza Ulutürk” imzasını kullanmıştır. Bu mahlas şairin verdiği mücadelenin, edebî ve manevi arayışlarının mantıksal sonucu olarak değerlendirilebilir.⁸⁴ Kurban Bayramov'a göre âlim, edebiyat eleştirmeni, pedagog, çalışkan gazeteci, yetenekli çevirmen, hatip, son derece üretken bir anı yazarı, en önemlisi; Türk dünyasının aydını olarak günümüze kadar kimsenin taşımadığı “Ulutürk” mahlasının taşıyıcısıdır.⁸⁵

Halil Rıza, Azerbaycan edebiyatının cesaret ve fedakârlık simgesidir. Lefortovo Hapishanesi'nde kendisini sorgulamaya gelen soruşturma savcısı Aleksandr Gubinski'nin gözlerinin içine bakarak devletin en tepesinde duran M.S. Gorbaçov'u sert bir dille eleştirmiştir: “İkiyüzlüdür Gorbaçov. Bir yanda ‘Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü’ ifadesini kullanarak güya yaralarımıza ilaç sürüyor, bir yandan da kan damlayan dişlerine kadar silahlandığı Ermeniler karşısında Azerbaycan’ın kuş tüfeğini, kasap bıçağını bile elinden alır.”⁸⁶

Halil Rıza, büyük bir cesaretle Sovyet yönetiminin Ermeni milliyetinden olan Aganbekyan, Şahnazarov, Ambarsumov, Balayan gibi danışman ve uzmanların o dönemdeki ülke liderinin kafasını Ermeni kafası ile değiştirdiklerini söylerken işgalci Rus ve yayılmacı Ermenilerin zihniyet uyuşmasına dikkati çekerek Azerbaycan

---

⁸³ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl6.pdf>, s. 143

⁸⁴ Kurban Bayramov'un konuşması, 14.10.2012.

⁸⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültürbilim İlmi-Metodolojik Merkezi'nin Halil Rıza Ulutürk'ün 80. doğum yıldönümüyle ilgili düzenlemiş olduğu Yuvarlak Masa (09.10.2012) etkinliğinde edebiyatçı alim, Prof.Dr. Kurban Bayramov'un Halil Rıza Ulutürk'ün Mücadeleci Şiiri (Xəlil Rza Ulutürkün mübariz poeziyası) konulu konuşma metni için bkz: <http://www.miq.az/az/xelil-rza-uluturkun-mubariz-poeziyasi/>. 14.10.2012, [Erişim tarihi: 21.01.2021].

⁸⁶ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi* s. 8-9.

halkının tarihinde kanlı cinayetlere imza atan Griboyedov-Markaryan, Lenin-Şaumyan, Stalin-Mikoyan iş birliğinin hala devam ettiğini vurgulamıştır.⁸⁷

Halil Rıza'ya, 6 Mayıs 1991 tarihinde "Türk Milleti Ödülü", bir yıl sonra, yani 1992 yılında kendisine "Halk Şairi" onursal adı verilmiştir. Halil Rıza Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in talimatıyla Cerrahpaşa Hastanesi'nde gözleri ve şeker hastalığından tedavi görmüş, 19 Mayıs'ta ise kalp ameliyatı geçirmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Fransa'ya resmi ziyareti sırasında Halil Rıza ve Firengiz Hanım da heyete dâhil edilmiştir. Bu seyahat şairin son gezisi idi. Fransa'dan döndükten sonra Halil Rıza sağlık sorunlarına aldırmadan sıkça ön cepheye gider, oradaki askerleri ziyaret eder, okullar ve kültür merkezlerinde sıkça konuşmalar yapar ve şiirler okurdu. Son derece hareketli hayat tarzı ve yazmaya devam etmesi şairin durumunu daha da kötüleştirmiş, bu yüzden sonraki tedavileri olumlu sonuç vermemiştir.⁸⁸ Zaman geçtikçe sağlık durumu ağırlaşan Halil Rıza sonunda bu hastalığa yenik düşmüş, 22 Haziran 1994 yılında dünyaya gözlerini yummuştur. Ulutürk Fahrî Hıyaban'da defnedilen Halil Rıza'nın mezarı üstünde heykeli bulunmaktadır. Halil Rıza, millî mücadeledeki hizmetleri dolayısıyla "İstiklal Madalyası"yla (ölümünden sonra) ödüllendirilmiştir.⁸⁹

Halil Rıza'nın oğlu Tebriz Halilbeyli bir vatansever olarak Azerbaycan'ın Ermeni işgaline karşı yürütülen savaşa katılmış, Ekim 1991'de cephe bölgesine gitmiş, 31 Ocak 1992'de Karabağ'ın Nahçıvanik köyü civarındaki muharebede şehit düşmüştür. Tebriz Halilbeyli, ölümünden sonra, 8 Ekim 1992'de "Azerbaycan Millî Kahramanı" adına layık görülmüştür.

Halil Rıza'nın hayat ve faaliyetleri Azerbaycan'ın edebiyat bilimcileri ve tarihçileri tarafından farklı yönlerden ele alınarak incelenmektedir. Bu konudaki önemli bir monografilerden birinin yazarı, ünlü bilim insanı, edebiyat eleştirmeni Akademik Bekir Nebiyev, Halil Rıza eserlerinin incelenmesini önemine vurgu yaparak şöyle yazmaktadır:

---

⁸⁷ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi* s. 9.

⁸⁸ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), s. 143

⁸⁹ Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), s. 143

“Halil Rıza'nın eserlerinde gündeme getirilen ve kesintisiz şekilde izlenen, tutkuyla araştırılan edebî, siyasî, içtimaî problemlerin, Azerbaycan halkı açısından, bazı durumlarda Türk ve Şark halkları açısından, onların kaderini belirleyecek kadar önemi haiz meselelerin, neredeyse hiçbirisi güncelliğini kaybetmemiştir. Bu sorunların araştırılmasında şairin kullandığı edebî yöntemler ve bu zeminde şiirimize getirdiği yenilikler, yeni konuların canlı kompozisyon çözümü, dilinin zenginliği, üslubunun çeşitliliği, tasvir ve ifade vasıtalarının orijinalliyi gerçekten de özel araştırmaya muhtaçtır.”⁹⁰

Şair, edip, çevirmen ve bilim insanı olarak Halil Rıza'nın Azerbaycan edebiyatı ve bilim literatürüne kazandırdığı 36 edebî telif kitabı, 15 çeviri, 13 bilimsel ve 7 anı kitabı bulunmaktadır.⁹¹ Kendisinden sonra zengin edebî miras bırakan Halil Rıza Ulutürk'ün hayat ve faaliyetleri üzerine Azerbaycan'da çok sayıda yayın yapılmıştır.

1.2. Eserleri

Halil Rıza Azerbaycan edebiyatı ve matbuat bibliyografisine çok sayıda şiir, tercüme, makale ve tenkit eseri kazandırmıştır. Bu eserler, bibliyografik tasnifi yapılmadan defalarca neşredilmiş, değişik kitaplarda tekrarlanarak şairin bibliyografisini karmaşık hale getirmiştir. Dolayısıyla Halil Rıza'nın tüm eserlerinin yer aldığı çok ciltli kitapları bulunmamaktadır. *Seçilmiş Eserler* adı altında 2005 yılında “Şərq-Qərb” yayınevi tarafından yayımlanan iki ciltlik kitap [296+248 sayfa], ayrıca aynı adla 2014 yılında “Halk Bank” projesi kapsamında yayımlanmış tek ciltlik kitap [608 sayfa] tez çalışmasının ana malzemesini oluşturmaktadır.⁹²

Bilindiği gibi Halil Rıza'nın ilk şiiri 1948 yılında *Azerbaycan Pioneri* gazetesinde yayımlanmıştır. İlk şiirler kitabı *Bahar gəlir* (Bahar Geliyor - 1957)'den sonra, değişik yıllarda *Sevsə gözlər* (Severse Gözler - 1959), *Məhəbbət dastanı* (Sevgi Destanı - 1961), *Mənim günəşim* (Benim Güneşim - 1963), *Qollarını geniş aç* (Kollarını Geniş Aç - 1965), *Krasnodon qartalları* (Krasnodon Kartalları - 1967), *Yeni zirvələrə* (Yeni Zirvelere - 1971), *Ucalıq* (Yücelik - 1973), *Doğmalıq* (Yakınlık -

---

⁹⁰ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s.14

⁹¹ Qurban Bayramov, “Xəlil Rza Ulutürk: O, bu gündür, o, gələcəkdir...”, *Ədəbiyyat*, 30 sentyabr 2017, s. 6-7.

⁹² X.R.U., 2014; Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*, İki cildə, I cild, “Şərq-Qərb” Bakı 2005; Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*, İki cildə, II cild, “Şərq-Qərb” Bakı 2005. Bundan sonrakı dipnotlarda X.R. I. Cilt ve X.R. II. Cilt şeklinde kısaltılarak yazılacaktır.

1977), *Taparam səni* (Bulurum Seni -1980), *Marallar da duz yeyərmiş* (Geyikler de Tuz Yiyərmiş - 1981), *Ömürdən uzun gecələr* (- Ömürden Geçən Günler - 1982), *Hara gedir bu dünya* (Nereye Gidiyor Bu Dünya - 1983), *Məndən başlanır Vətən* (Benden Başlar Vatan - 1989), *Ayla günəş arasında* (Ay'la Güneş Arasında - A1992), *Davam edir 37* (37 Devam Ediyor - 1992) şiir kitapları basılmıştır.⁹³

Halil Rıza aynı zamanda birkaç poemın yazarıdır. Onun Azərbaycan tabiatının güzelliklerini yansıtan *Bayatı Şiraz* (Bayat-ı Şiraz), *Qanadlılar* (Kanatlılar), Güney Azərbaycan'ı konu alan *Təbrizli şairin düşüncələri* (Təbrizli Şairin Düşüncələri), *Həsrət* (Hasret), aşk ve sevgiyi konu alan *Mənim məhəbbətim* (Benim Sevgim) və *Əfsanəvi bir ölkə* (Efsanevi Bir Ülke) poemleri vardır. 20 Ocak 1990 trajedisini ele alan *Əlvida Azərbaycan!* (Elvida Azerbaijan!), *Ulu Tanrım - poeziya* (Ulu Tanrım-Şiir) poemleri şairin ürettiği eser yelpazesinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.⁹⁴

Halil Rıza eserlerinin tam bibliyografisi 2017 yılında Azərbaycan Milli Kütüphanesi tarafından neşredilmiştir.⁹⁵ Kitapta Halil Rıza'nın hayatı ve edebî faaliyetleri, ünlü şahsiyetler ve kalem dostlarının Halil Rıza ile ilgili söyledikleri, eserleri, doktora tezleri ve geniş özetleri, şiirlerine bestelenen şarkılar, diğer dillerde neşredilmiş eserlerinin listesi verilmiştir. Bibliyografi çalışmasından da anlaşıldığı gibi Halil Rıza'nın eserleri konu itibarıyla çeşitli olup geniş yelpazeyi kapsamaktadır. Bibliyografide edibin müellifi olduğu eserler ve tercümelemler aşağıdaki başlıklar altında tasnif edilmiştir:

- Kitapları
- Periyodik matbuat ve mecmualarda yayımlanmış eserleri
- Poemler ve poemlerden parçalar
- Şiirleri
- Edebî-tenkidî, gazete yazıları ve öyküler
- Tercümeleri

Tercümeleri başlığı altında aşağıdaki eserler yer almaktadır:

---

⁹³ Yavuz Axundlu, s. 54.

⁹⁴ Yavuz Axundlu, s. 54-55.

⁹⁵ *Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya* [460 sayfa].

- Periyodik matbuat ve mecmualarda yayımlanmış tercümeleeri

Halil Rıza'nın; yayına hazırladığı, editör olduğu, görüş bildirdiği ve önsöz yazdığı kitapların bazıları şairin ölümünden sonra neşredilmiştir. Genellikle 1964-2004 yıllarını kapsayan bu tür yayımların sayısı 11 adettir.⁹⁶

Halil Rıza'nın birçok şiirine beste yapılmıştır. Bunlar; "May Gelende" (1955), "Bestekar Kız" (1957), "Saçları Şelalesen" (1978), "Kim Yatıb, Kim Oyaq" (1988), "Sual-Cavab" (1988), "Gerek Olsun" (1991, 1992), "Ağsu" (2012), "Bacarırsan Meni Unut" (2010) şiirleridir. Halil Rıza'nın Sağıcıdır Benim Ninem (1967) şiirine besteci Hüküme Necefova'nın bestelediği parça Azerbaycan'da herkesin bildiği, okullarda okutulan ve son derece sevilen bir çocuk şarkısıdır.⁹⁷

Halil Rıza'nın hayatı, faaliyetleri ve eserlerini konu alan çok sayıda kitap ve makale yazılmıştır. Periyodik basında Halil Rıza ile ilgili 690 (1955-2017) makale yayımlanmıştır.⁹⁸ Azerbaycan'da Halil Rıza şiiri üzerine iki doktora (Ph.Dr.)⁹⁹ ve bir "ilimler doktoru" tezi,¹⁰⁰ ayrıca Türkiye'de şairin *Mən Şərqəm* (Ben Şark'ım) adlı eserini inceleyen bir adet doktora tezi¹⁰¹ yazılmıştır. 1992-2016 yılları arasında Halil Rıza'nın hayat ve yaratıcılığını konu alan 22 kitap yayımlanmıştır.¹⁰²

1.3. Edebiyatçı

Halil Rıza, Azerbaycan halkı tarafından bir şair olarak bilinirken, bilim çevrelerinde yeteri kadar ciddi ve saygın bir edebiyatçı olarak da tanınmaktadır. Onun geniş yelpazede edip, şair ve yazarlarıyla ilgili yazmış olduğu eser, makale ve

---

⁹⁶ *Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya*, s. 228-229.

⁹⁷ *Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya*, s. 296.

⁹⁸ *Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya*, s. 236-295.

⁹⁹ Məil Dəmirli, Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya; AzEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 1996 [160 s.]; A.Məsimov, 1980-1990-cı illərdə Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik mövqeyi (Filologiya ümmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.01), AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı 2011 [164 s.].

¹⁰⁰ Əlizadə Əsgərli, XX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində milli ideal və xalq taleyi problemi (Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı əsasında), (Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.01; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 2006 [293 s.]

¹⁰¹ Dilek Erenöglü, Azərbaycan Şairi Halil Rıza ve ...,

¹⁰² *Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya*, s. 230-234.

değerlendirmeler bir kısmı değişik dergi ve gazetelerde, ayrıca bilimsel yayınlarda yer almıştır.

Halil Rıza filoloji doktoru, edebiyatçı âlim ve eleştirmen olarak Azerbaycan edebiyatının ciddi meselelerini hem teorik hem de poetik düzeyde yorumlamıştır. H.Cavid, E.Cafer, Şehriyar, M.Celil, R.Rıza, S.Rüstem, B.Vahabzade, M.Araz, Gabil, S.Tahir, N.Hasanzade, Ali Kerim, H.Arif, C.Novruz, A.Kürçaylı, N.Hazri, T.Bayram, Anar, A.Abdulla, S.Rüstemhanlı, F.Sadık, F.Mehdi, Z.Vefa, Hidayet, M.Aliyev, A.Babayev, Z.Yakub, R.Duygun, H.Razi, M.Gülgün, N.Refibəyli, A.Aslanov, Ş.Ekberzade, D.Gedebeyli, Şevket Hanım, R.Hüseynov, F.Memmedli, R.İsmayılı, İ.Kebirli, F.Kerimli, Rübail vd. şairlerle ilgili elyazmalarında Halil Rıza Azerbaycan edebiyatında gelenek, yenilik, realizm, çağdaşlık, millî karakter ve sanatsal biçimsellik meselelerinden bahsetmiştir. Halil Rıza bu çizgisini edebî nesir eserleri konusunda da sürdürerek İ.Şıhlı, M.Hüseyn, A.Caferzade, İ.Hüseynov, Anar, Y.Samedoğlu'nun eserleri üzerine edebiyat eleştirisi kapsamında önemli makaleler yazmıştır.¹⁰³

Halil Rıza'nın Azerbaycan edebiyatına yaptığı en önemli katkılardan birisi adeta bir edebî-sosyal, kısmen de siyasî kronik özelliğini haiz günlük çalışmalarıdır. Halil Rıza'nın *Günlükler*'i, bir vakanüvis titizliği ile çalışmış olup dönemin edebî hafıza birikiminin oluşunda önemli rol oynamıştır. Halil Rıza'nın “üstadım” olarak karakterize ettiği, ünlü edebiyatçı alim Ekrem Cafer, mezkûr *Günlükler* hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“30 yıldır Halil Rıza ile oturup kalkıyorum. Onun cesur şairliğine, pak, ulvî şahsiyetine hayranlığımı ve ilim, sanat mabedi adlanmağa layık bir salona, bir meclise büyük teşekkürümü bildiririm. Halil Rıza Azerbaycan dilinin zenginleşmesi ve arındırılması uğruna büyük mücadelecidir. Halil Rıza 300 ciltten artık günlüğün müellifidir. Şimdi be hayretler içindeyim, o sakin duruyor. Ben Halil Rıza'yı hiçbir zaman boş duran görmedim. Daim eli kalemlî, yüreği ilhamlıdır. Her biri bir tez hacmindeki bu 300 cilt, şüphesiz, ilmi-tarihi anılar olarak kıymetlendirilecek, en yüksek ödüle layık görülecektir.”¹⁰⁴

Günlükler'in yayımlanan cildine Ön Söz yazan edebiyatçı âlim Nizamaddin Şemsizade'nin bu konudaki değerlendirmesi dikkate şayandır:

“1962'den 1994'e kadarki zengin ve ziddiyetli bir devrin en mühim olaylarının, muasırlarının edebî kaderinin hassas şair fehmi ile takdim edilen bu *Günlükler*'deki hassas müşahede zenginliği, tîz-fehim yorumlar özellikle dikkati celp eder. Burada şairin şahsen yaşayıp gördükleri – zengin müşahedeleri ile beraber, üstatlarından işittiği hatıralar da yer almaktadır. Böylelikle, *Günlükler*'le tanıştıktan sonra 20-50'li yılların edebi-tarihi manzarası, Stalinizmin vahime ve korkusunu, 37'de repressiyaya maruz kalmış edip ve tenkitçilerin – Cavid'in, Müşfik'in, Ahmet Cevad'ın, Selman Mümtaz'ın, Bekir Çobanzade'nin vs. talihleri hakkında ilginç ve ibretamiz malumatlar elde edecekler. Burada başı belalar çekmiş görkemli âlim, mukayeseli aruz bilimciliğinin kurucusu üstat

¹⁰³ Əlizadə Əsgərli, Milli ideal..., s. 396.

¹⁰⁴ Gündəliklər, s. 5

Ekrem Cafer'in, maestro Niyazi'nin, büyük besteci Arif Melikov'un cengâver hasleti, cesaretli Profesör Abbas Zamanov'un, meşhur sanatkâr, halk ressamı Latif Kerimov'un düşünceleri, hatıraları ve bundan dolayı ışıklı karakterleri Halil Rıza Ulutürk'ün tahayyülünden geçerek yer alır."¹⁰⁵

Günlükler'de yer alan notlar dönemin içtimaî-siyasî yaşamının, yönetim makamlarında cereyan eden entrikaların, siyasi kulislerin, perde arkası oyunların, kültür hayatındaki gelişmelerin, edebî muhitin mensupları arasındaki çekişmelerin vd. önemli konuların ortaya çıkarılarak yorumlanması açısından paha biçilmez bir malzeme sunmaktadır.

1.4. Mütercim

Tercüme işi uzun süre edebiyatta ikinci dereceli bir çalışma olarak algılanmıştır. Oysa sanatsal ve edebî tercüme çok derin yaratıcılık yeteneği ister ve esere (hele bu eser şiir olunca) yeni hayat kazandırır. Bu yüzden tercüme sanatı hak ettiği değeri almamış, tercüme faaliyetinin son derece özel, aynı zamanda zor bir alan olduğu vurgulanmıştır. Önceki dönemlerde tercümecilik edebî yaratıcılıkta dağınık bir haldeyken, 1920'lerden başlayarak Azerbaycan'da istikrarlı bir düzleme geçmiştir.¹⁰⁶ M.S. Ordubadi, M. Refili, S. Rüstem, A.Fövzi, A.Faruk, Ə.Ziyatay, T.Eyyubov, B.Kasımzade vd. edebî faaliyetlerinin yanı sıra tercüme alanında da önemli çalışmalara imza atmışlar. Bir sonraki kuşak olarak A. Kürçaylı, N.Hazrî, M.Araz, T.Bayram, E.Borçalı, V.Rüstemzade tercüme sanatının inceliklerini benimseyen sanatkârlar olarak tanınmaktadır.¹⁰⁷

Bu listede Halil Rıza'nın tercümecilik sanatı ön sıralarda yer almaktadır. Halil Rıza tercüme sanatına orijinal yaratıcılık alanı olan şairlik sanatından az mesai harcamamıştır. Tercümeciliğe tecrübî yaklaşımı Halil Rıza Ulutürk'ü tercüme tarihini, ayrıca teorik ve pratik problemlerini daha esaslı şekilde gözden geçirmeye yöneltmişti¹⁰⁸ Halil Rıza Bibliyografisi'nde belirtildiği gibi, şairin periyodik basın ve

---

¹⁰⁵Nizaməddin Şəmsizadə, "Memuar ədəbiyyatımızın inciləri", İçinde: Xəlil Rza Ulutürk, *Gündəliklər*, I kitab: 1962-1965 (Tərtibçi: Firəngiz Ulutürk), Teas Press, Bakı 2018 (ss. 3-8), s. 6-7.

¹⁰⁶ Nizami Tağısoy, 31.10.2016.

¹⁰⁷ Nizami Tağısoy, 31.10.2016.

¹⁰⁸ Nizami Tağısoy, 31.10.2016.

kitaplarda yer alan, 1956-2014 yıllarını kapsayan neşirlerdeki tercüme sayısı 196 adettir. Bunun dışında 1972-2011 yılları arasındaki neşirlerde tercüme kitaplarının toplam sayısının 17 adet olduğu görülmektedir. Bunlardan çok az kısmı tekrar neşredilmiştir.¹⁰⁹

Halil Rıza'nın tercüme eserleri olarak 1975'te Selvinski'nin *Babək*,¹¹⁰ 1979'da R. Babacan'ın yaptığı tercüme eserleri kapsayan *Işıklar: Şiir ve Poemler*¹¹¹ kitabı neşredilmiştir.

Halil Rıza'nın isminden söz ettiren tercüme eserlerinden biri de Tatar şairi, Musa Celil'in *Moabit Defteri*¹¹² adı altında yayımladığı şiirleridir. G. Guliyev'in eserlerinden yaptığı tercüme eserleri 1980'de *Yer Kitabı: Şiir ve Poemler*¹¹³ adlı kitapta basılmıştır. Halil Rıza'nın *Kardeşlik Çelengi*¹¹⁴ adıyla düzenlediği tercüme kitabı 1982'de, Rojdestvenski'nin¹¹⁵ *Şiir ve Poemler*¹¹⁶, aynı zamanda çeşitli eserlerin tercüme eserlerinde oluşan *Dünyaya Pencere* kitapları 1984'te neşredilmiştir. *Dünyaya Pencere* kitabı 2010 yılında Firengiz Hanım Ulutürk tarafından yeniden yayına hazırlanarak Alizade Asgerli ve Nizami Tağısoy'un Önsöz'üyle neşredilmiştir. Bu kitap 1984 baskısından daha kapsamlı olup, sayfa sayısı 1100'ün üzerindedir.¹¹⁷ Kitapta Halil Rıza Ulutürk'ün dünya edebiyatından yaptığı tercüme eserleri yer almaktadır. Kitap, Halil Rıza'nın önceki yıllarda neşrettirdiği *Babək*, *Moabit Defteri*, *Kardeşlik Çelengi*, *Dünyaya Pencere*, *Otuzuncu Asra Mektup* kitapları temel alınarak hazırlanmıştır.

Halil Rıza'nın tercüme kitaplarının orijinallerinin neredeyse tamamı (birkaçı hariç) hacim itibariyle kapsamlı, dil ve üslup itibariyle zor sayılabilecek eserleridir. Bunlar arasında Nizami Gencevi'nin Farsça kaleme aldığı *Hamse*'sinden *Sırlar*

---

¹⁰⁹ Xəlil Rza Ulutürk. *Bibliografiya*, s. 208-210.

¹¹⁰ İlyə Selvinski, *Babək* (tərc. ed. X.Rza; red. Ə.Salahzadə), "Gənclik", Bakı 1975 [206 s.]

¹¹¹ Ramiz Babacan, *Işıqlar: şeirlər və poema* (tərc. ed.: N.Xəzri, C.Novruz, X.Rza və b.), "Yazıçı", Bakı 1979 [91 s.]

¹¹² Musa Cəlil, *Moabit dəftəri: şeirlər* (tərc. ed. Xəlil Rza; ön söz. P.Xəlilov), "Yazıçı", Bakı 1979 [275 s.].

¹¹³ Q. Quliyev, *Yer kitabı: şeirlər və poemalar* (tərc. ed. Xəlil Rza, N.Həsənzadə, V.Rüstənzadə), "Yazıçı", Bakı 1980 [181 s.] (Bkz: ss 7-22)

¹¹⁴ *Qardaşlıq çələngi* (tərt. ed. və tərc. ed. Xəlil Rza; elmi red. A.Abdulla), "Maarif", Bakı 1982 [s.326].

¹¹⁵ R. Rojdestvenski, *Şeirlər, poemalar* (tərc. ed. Xəlil Rza), "Gənclik", Bakı 1984 [135 s.]

¹¹⁶ *Dünyaya pəncərə* (elmi red. A.Abdulla; tərt. və tərc. Xəlil Rza), "Maarif", Bakı 1984 [s. 302].

¹¹⁷ Xəlil Rza Ulutürk, *Dünyaya Pəncərə*, "Çinar-Çap", Bakı 2010.

Hazinesi,¹¹⁸ *Yedi Güzəl*,¹¹⁹ *İskendername*¹²⁰ eserleri, Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadqu-Bilik* eseri,¹²¹ yer almaktadır. Bunun dışında Halil Rıza, *Azərbaycan Klasik Edebiyatından* seçməler adı altında neşredilen üç ciltlik kitabın manzum tercümelerini yapmıştır.¹²²

Bekir Nebiyev, Halil Rıza'nın dil öğrenme konusunda sıra dışı bir yeteneğe sahip olduğunu yazar. 1949-1954 yıllarında talebe yurdunda kaldıkları sırada, şehirde büyüyen ve bu yüzden Rusçayı daha iyi bilen öğrenci arkadaşlarından geri kalmamak adına, köyden gelen öğrenciler bir tablo sözlük hazırlayarak yatağının başından asardı. Sonradan Azərbaycan'ın ünlü bilim insanları olarak tanınacak oda arkadaşları Hasret Hasanov, Kulu Halilov, Sabir İmamverdiyev ve Bekir Nebiyev her gün öğrenmeye fırsat buldukları kelimeleri, anlamlarıyla birlikte bu tabloya yazar, kelimelerin anlamını benimsedikten ve tablo dolduktan sonra yenisini düzenlerlerdi. Bekir Nebiyev, arkadaşı Halil Rıza (Halil Halilov)'nın bu tabloyu hususi dikkat ve beceriyle benimsediğini, sadece kendi yazdığı kelimeleri değil, aynı zamanda arkadaşlarının yazdığı kelimeleri çok çeviklikle kavradığını, bu kelimeleri Rusça kurduğu cümle içinde ifade ettiğini vurgular. Bekir Nebiyev, sonradan Halil Rıza'nın bu şekilde Farsça öğrenmeye giriştiğini, Nizami Gencevi'nin bir hayli zor *Sırlar Hazinesi* eserini Farsçadan Azərbaycan Türkçesine çevirdiğini yazar.¹²³ Şunu da belirtelim ki *Sırlar Hazinesi* eserini daha önce bu eser Süleyman Rüstəm ve Abbasali Sarovlu tarafından okunaklı bir dille çevrilerek defalarca basılmıştır. Demek ki Halil Rıza'nın böyle bir

---

¹¹⁸ Nizami Gəncəvi, *Sırlar xəzinəsi. Şərəfnamə*, [red. hey. H.Abbasadə, M.Abdullayev, Ə.Ağayev; tərc. ed. X.Rza, A.Şaiq], "Yazıçı", Bakı 1988 [628 s.] (*Dünya ədəbiyyatı kitabxanası*: 100 cildə. C.16); G. Nizami, *Sırlar xəzinəsi* (Farscadan tərc. ed. və izahların müə. Xəlil Rza Ulutürk; ön sözü müə. X.Yusifli, "Lider", Bakı 2004 [264 s.], *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: Lirikası; Sırlar xəzinəsi; Yeddi gözəl* (tərt. ed. F.Ulutürk, Y.Məmmədliyev, R.Rza; red. və ön söz. müə. Ə.Əsgərli), "İdeal-Print", Bakı 2011 [797 s.].

¹¹⁹ Nizami Gəncəvi, *Yeddi gözəl* (Azərbaycan türkcəsinə çevirən, red. və tərt. ed. XR.Ulutürk; tərt. F.Ulutürk) Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, Bakı 2000 [416 s.].

¹²⁰ Nizami Gəncəvi, *İskəndərnamə* (Farscadan Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk; tərtib edən İ.Məmmədliyev; red. Zülfüqar Şahsevənli), "Gənclik", Bakı 2002 [866 s.].

¹²¹ Yusif Balasagunlu, *Qutadqu bilik:poema* (Tərc. ed. və ön sözü müə. Xəlil Rza Ulutürk; elmi red. və ön sözü müə. K.V.Nərimanoğlu; red. Z.Şahsevənli), "Gənclik", Bakı 1998 [336 s.]; Yusif Balasagunlu, *Qutadqu bilik:poema* (Tərc. ed. və ön sözü müə. Xəlil Rza Ulutürk; elmi red. və ön sözü müə. K.V.Nərimanoğlu; red. Z.Şahsevənli), "Gənclik", Bakı 2003 [404 s.].

¹²² *Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr: üç cildə* (tərt. ed. Ə.Mirəhmədov, S.Xanbabayeva; red. A.Rüstəm; mənzum tərcümələrin müə. Xəlil Rza), "Şərq-Qərb", Bakı 2005, C.1: *VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri* [424 s.].

¹²³ Bəkir Nəbiyev, "Məhəbbət duyğuları", İçinde: *Müasirləri Xəli Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edən: Firəngiz xanım Ulutürk), "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 70-72), s. 70-71.

tercümeye karar vermesi, kendine olan gündən, tercüme alanındaki özgün üslubundan kaynaklanmaktadır.

Halil Rıza tarafından Tatar şairi Musa Celil'in ünlü *Moabit Defteri*'ni de son derece etkileyici bir dille tercüme etmiştir. O, bu eseri daha güzel çevirmek amacıyla eserin orijinal dilini, yani Tatarca'yı öğrenmiştir. Halil Rıza kardeş halkların zengin edebî kaynaklarını öğrenmek arzusuyla Özbek, Türkmen, Kazak dillerinin inceliklerini benimsemiştir.¹²⁴

Tenkitçi Yaşar Karayev'in yazdığı gibi "Maksut Şeyhzade'nin "Çıragbanlara" şiiri Halil Rıza'nın kaleminde kudretini korumuş, güçlü ve ağırlıklı bir şiir olarak ortaya çıkmıştır. Şiirin Özbekçesine baktığımızda tercüme sırasında orijinale çok cüzi değişiklik yapıldığını söyleyebiliriz.¹²⁵

Məşrəbi Bəlxədə çəkdiilər dara,
Cordano Bruno tonqalda yandı,
Düşmən kəsildilər istedadlara,
Fürqətin ağzında söz alovlandı:
"Köksümə dağlar basıbdır çərxi kəc-rəftar müdam.
Ləzzəti nadan çəkibdir, dərdisə âlim adam"

Halil Rıza'nın şiir ve tercümelerde yakaladığı başarının sebeplerinden biri engin söz hazinesine sahip olmasıdır. Kelimelerin mana katlarına inme ve yorumlama, yeni sözcük üretme yeteneği, şiir ve konuşmalarında bu sözcükleri kendinden emin bir şekilde kullanarak dolaşıma sokması Halil Rıza'a has özelliklerden biridir. Akademik Bekir Nebiyev'in aktardığı bir olay Halil Rıza'nın her ortamda sözcüklere dikkat kestiğini, onları yaratıcı bir ruh haliyle ele aldığını belirtmektedir:

"Halil Rıza hayatın en muhtelif makamlarında, günlük yaşamımızda her gün duyduğumuz yüzlerce söz ve ifadeye zahiren lakayt görünse de dahline dikkat kesilir, onların arasından yeni eserlerini yazmak, yeni fikirlerini, arzu ve kanaatlerini söylemek için hareket noktası olarak kullanıyordu. Türkan'daki evinde katıldığım küçük mecliste şair ruhlu kardeşi Rüstəm kadehine şarap konulmasına itiraz ederek şöyle dedi: "Sükan dalındayam içe bilmerem!"... Gerçekten kısa süre sonra... benim gibi birkaç misafiri şehre götürtecekti. Herkes için sıradan seslenen dört kelimelik bu cümle şairin zihninde ilişip kalmış "Sükan dalındayam içe bilmerem!" adlı bir şiirin yazılmasına neden oldu. Derin

¹²⁴ Bəkir Nəbiyev, "Məhəbbət duyğuları" s. 71.

¹²⁵ Yaşar Qarayev, "Mərdlik alovu", İçinde: *Müasirləri Xəli Rza Ulutürk haqqında*, s. 137-138.

içtimai mazmunu olan bu şiiri okurken bir daha kamil şairin beynini bir mümbit fikir ve duygu tarlası olduğu kanaatine vardı.¹²⁶

Halil Rıza yaratıcılığının önemli kısmını teşkil eden çalışmaları, onun yaptığı edebî tercümeledir. Dünyanın çok farklı coğrafyaları ve halklarına mensup ediplerin önemeli eserleri Halil Rıza'nın şiir dünyasında yeniden nazıma çekilerek Azerbaycan'ın tercüme literatürüne kazandırılmıştır. Bu eserler arasında aşağıdakiler sıralanmaktadır:¹²⁷

“Rus edebiyatından: A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, İ.Seivinski Y.Yevtuşenko, R.Rojdestvenski; Ukrayna edebiyatından: T.Şevçenko, T.Franko, M.Riiski; Belorus edebiyatından: P.Brovka, Maksim Tank; Gürcü edebiyatından: İ.Abaşidze, S.Çikovani; Yunan edebiyatından: Tasos Livaditis, Aleksis Parnis; Macar edebiyatından: Şandor Petefi, Atilla Yojef; Bulgar edebiyatından: Penço Sloveykov, Bojidar Bojiiiov; Çek edebiyatından: V.Nezvai, V.Zavada, M.Florian.; Yugoslav edebiyatından: V.Nazor, B.Radiçeviç, D.Maksimoviç; Alman şairlerden: V. Goethe, H. Heine , L.Frank Baum; Fransız şairlerden: Paul Éluard, Louis Aragon; İtalya şairlerden: F.Petrarka; Litva şairlerden: E.Mejelaytis; İngiliz edebiyatından: William Shakespeare , G. Byron; İran şairlerden: H.Şirazi, İrec Mirza, Arif Kazvini, Farruhi Yezdi, Pervin E'tisami, Jaie, Nadir Nadirpur vd. Şilili şairlerden: Pablo Neruda. Kubalı şairlerden: Nikoias Güiyeen, Manuel Luna. Filippinli şairlerden: Hose Risal; Hind poeziyasından: Muhammet İkbali.”

Halil Rıza Ulutürk Türk halkları edebiyatından da çok sayıda tercüme ve uyarlamalar yapmıştır.

Bunların arasında Özbek edebiyatından Sekkaki, Navai, Hamza Hekimzade Niyazi, Çolpan, Gafur Gulam, Aybek, Həmid Alimcan, Zülfiyye, Hamid Gulam, Maksud Şeyhzadə, Asger Muhtar, Abdulla Arif vd. Kazak şairlerden Abdülkerim Ahmet, Oljas Süleyman (Oljas Süleymenov). Kırım Türklerinden: Aşık Ömer, Bekir Çobanzade, Tatar şiirinden A.Tukay, Musa Celil. Türk şiirinden uyarlama ve aktarmalarda Namık Kemal, Tefvik Fikret, Mehmet Akif, Necip Fazıl Kısakürek, Nazım Hikmet vd. eserlerini görebiliriz.

Bekir Nebiyev'e göre Halil Rıza *Dünyaya Pencere* kitabında tercüme sanatının büyük mana ve önemini, şiir tercümesinde rehber edindiği esas amacı okuyuculara şu dizelerle aktarmaktadır:

Mən topladım öz başıma hər obadan
Ən qüdrətli, məğrur, cəsur şairləri.
Ürək qanı, göz yaşıyla söz yaradan,

¹²⁶ Bəkir Nəbiyev, “Xəlil Rza fenomeni”, İçinde: *Müasirləri Xəli Rza Ulutürk haqqında*, s. 75.

¹²⁷ Yavuz Axundlu, s. 78-79.

Qaranlıqda hər sətri nur şairləri.
Bu aləmi, neçə milyard insanlığı
Vahid görmək, azad görmək mənim əhdim.
Qıraq qanlı məftilləri, yıxaq dağı,
Qaralmasın, günəşlənsin planetim.
Vahidləşir Azərbaycan-Bəşəriyyət,
Hər tərcüməm bir körpüdür eldən-elə.
Azərbaycan ərzə dilər sülh, səadət,
Ərz isinər Azərbaycan nəfəsilə.”¹²⁸

---

¹²⁸ Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 308.

İKİNCİ BÖLÜM

HALİL RIZA'NIN ŞİİRLERİNDE FERDÎ TEMALAR

2.1. Evrensellik ve Beşeri Sevgi

Halil Rıza'nın şiirlerinde ele alınan ferdî temalar arasında evrensellik ve beşerî sevgi öncelikli konular arasında yer almaktadır. Bu olgu, şairin hayatı boyunca terk etmediği ve sonuna kadar kourduğu bir değerdir. Halil Rıza Ulutürk 1960'lar şiirinin geleneksel, gerçekçi psikolojik zeminde ifade edilen poetik ruhunu, yani hümanist değerleri 1980'lerde yazmış olduğu şiirlerinde daha derinden ve çok daha etkili poetik bulgularla yansıtmaktadır.¹²⁹ Onun yaratıcılığında insana sonsuz sevginin terennümü bariz şekilde öne çıkmaktadır. Şairin eserlerinde yer alan sevginin özü “Yaratılanı Yaradan’dan ötürü sev” anlayışından esinlenmiştir. Halil Rıza, bir şair olarak yaratıcılığı boyunca insanoğluna yüksek değer vermiş, insan sevgisini her şeyin üstünde tutmuştur. Şairin, sevgisi kötülerini bile sevecek kadar engindir; onları temizlemek, “Ay gibi parlatmak isteği” bu engin sevgiden kaynaklanmaktadır.

Əlası, yaxşısı hələ bir yana,
Sevirəm insanın hətta “pisini.”
Silmək istəyirəm onun hisini,
Parlasın, çevrilsin Ay parçasına.¹³⁰

Şairin sevgi anlayışı zengindir; bu sevgi insanoğlunun yaşadığı Yerküreyi kapsar. Halkların özgürlük ülküsüne kavuşması da bu sevgi sayesinde olacaktır. Şair şöyle yazmaktadır: “Bizim birincil borcumuz Yerküreyi korumaktır, yeryüzündeki Ermitaj ve Louvre hazinelerini, Titsian Veçellio'nun fırçasından çıkmış sanat incilerini, Füzuli'nin ve Shakespear'in yarattığı şiir kehkeşanlarını, 131 , İbn Sina'nın.... Tüm tefekkür dehalarının yüreğinden, kalbinden süzülen ebedî ışığı korumak bizim borcumuzdur... Biz kudretli ellerimizi; sınırlar, okyanuslar, merzler¹³²

---

¹²⁹ Ə.B.Əsgərli, “Xəlil Rza Ulutürkün humanizm və vətənpərvərlik baxışlarına bir nəzər”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri Humanitar elmlər seriyası*, 2007 (ss. 30-34), s. 32.

¹³⁰X. R. U., 2014, s. 73

¹³¹ Kehkeşan - Samanyolu

¹³² Merz- hudut

üzerinden uzatarak birbirimizi selamlamalı, kalbimizin kararını katı¹³³ bildirmeliyiz. Yaşasın halkların özgürlük ideali!”¹³⁴

Bekir Nebiyev, vatanseverlik ve hümanizmi konu alan eserleri arasında Halil Rıza'nın 1980'de yayımlanan “Taparam Səni” (“Bulurum Seni”) kitabını örnek vererek, şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“Halil Rıza'nın “Taparam səni” (1980) kitabının temel düşünsel içeriği vatanseverliğin, hümanizmin ve şair ‘Ben’liğinin daha parlak, heyecanlı biçimde tasdikinden, dar görüşlülere daha kesin ifadesinden ibarettir. Kitabın ana fikri insan uğruna mücadeledir. Bu anlamda, Halil Rıza klasik şiirimizin geleneklerini liyakatle devam ettirmiş, anti-hümanizmin en küçük tezahürüne bile kabullenememiş, bu konuda hiç kimseye tavizde bulunmayarak kalem oynatmıştır. “Gideceksin Baharda” adlı lirik şiirinde ‘Yalnız kendim için yaşarsam eğer, o günden kazılsın benim mezarım’ beyti şairin yaratıcılık gayesini tam olarak karakterize etmekteydi.”¹³⁵

Halil Rıza gençliğinden itibaren Azerbaycan edebiyatının en milletçi ve Türkçü şairi olarak tanınmıştır. Fakat bu meziyetini öne çıkarırken asla başka kimlikleri hor görmemiş, görmezden gelmemiş, bilakis, onları onurlandırmış, yüceltmiş ve kardeş gibi sevdiğini kuvvetli bir şekilde dile getirmiştir. Bilindiği üzere Azerbaycan toplumunun önemli bir kısmı, %91,6'sı Türk nüfustan oluşmaktadır. Yüzde dokuzluk kadar kesimi ise millî ve etnik azınlıklar olarak Lezgi, Rus, Talış, Avar, Ahıska Türkleri, Tatlar, Gürcüler, Kürtler, Yahudiler vd. halklar teşkil etmektedir.¹³⁶ Bağımsızlık elde ettikten sonra dış güçler tarafından “azınlık sorunları” adı altında Azerbaycan'a karşı baskı siyaseti uygulanmıştır. Bunun yapay bir sorun olduğu, Azerbaycan'da çok küçük kesim dışında¹³⁷ hiç kimsenin bu tertiplere uymadığı, ülkede

---

¹³³ Katı – kesin, tereddütsüz

¹³⁴Şairin arşivinden. “Bütün bəşəriyyəti qucaqlaya biləydim”, 1964, s. 4. Naklen: Ə.B.Əsgərli, “Xəlil Rza Ulutürkün humanizm...”, s. 32.

¹³⁵ Bəkir Nəbiyev, “İstiqlal şairi”, İçinde: X.R. II. Cilt (ss. 4-25), s. 8-9; Bəkir Nəbiyev, *İstiqlal şairi*, s. 107-108.

¹³⁶ Ş.M. Muradov, Ç.Ə. Baxış, *Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar*, Bakı 2013, s. 129

¹³⁷ 1993 Haziran-Ağustos arasında Azerbaycan'ın güneydoğusunda egemenliğini ilan etmiş Talış-Muğan Cumhuriyeti adlı oluşum ve yöneticileri halk tarafından asla tasvip edilmemiş, bilakis ciddi tepkisine neden olmuştur. O dönemde parlamento başkanı makamında bulunan Haydar Aliyev isyancılarla müzakerelerin sonuç vermediğini görünce bölge halkına ayrılıkçı yönetime karşı çıkma çağrısında bulunmuştur. Bölge halkı ve yerel elitler, imkanları ölçüsünde merkezi yönetimi desteklemiş ve bölücülerin tertiplerini bozmuştur. Bkz: Rasim Musabeyov, “Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar”, *Avrasya Dosyası. Azerbaycan Özel*, Cilt:7, Sayı:1 (ss. 177-196), s. 189-190. Aynı şekilde Rusya'nın Dağıstan bölgesinde ayrılıkçı bir örgüt olarak faaliyet gösteren, Rusya Adalet Bakanlığınca uluslararası örgüt hüviyetinde tescil edilen Lezgi “Sadval” örgütünün bölücü faaliyetleri kendine taraftar

yaşayan azınlıklar içinde sadece Ermenilerin Azerbaycan'ın egemenlik hakkı ve toprak bütünlüğüne kastettikleri bilinen gerçekliktir. Diğer azınlıklar, bilakis gerek Azerbaycan'ın istiklal mücadelesinde, gerekse toprak bütünlüğünün korunması ve işgalden kurtarılmasında aktif rol almışlardır.

Şunu da belirtelim ki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin demokratik seçimlerle göreve gelmiş ilk Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in ilk icraatlarından birisi millî azınlık, az sayılı halk ve etnik grupların hak ve özgürlüklerinin korunması, dil ve kültürünün gelişimi için devlet yardımı konusunda kararnamenin kabul edilmesi olmuştur.¹³⁸ Böylece, Azerbaycan, bağımsız devlet olarak ilk günden itibaren azınlıkların hak ve özgürlüklerinin korunmasına özen göstermektedir. Azerbaycan Devleti, çok milletli ve etnisiteli nüfus yapısına sahip olmasını kendisi için bir artı olarak görmekte, millî ve kültürel çeşitliliği, toplumun zenginliğine hizmet eden bir faktör olarak görmektedir.¹³⁹

Kalabalık veya sayıca az olmasına bakılmaksızın Azerbaycan'da yaşayan etnik azınlıkların, eğitim, kültür ve kimliklerinin korunması çalışmalarına devlet tarafından esaslı destek verilmektedir. Zira "Multikulturalizm" adlandırılan "Çoğulculuk" politikası Azerbaycan Cumhuriyetinin resmi siyasetidir. Genel olarak, Güney Kafkasya'nın Ermenistan dışında kalan ülkeleri, ayrıca Kuzey Kafkasya coğrafyasında yaşayan diğer toplumlar etnik, millî ve dini anlamda zengin farklılıklar içere bir sosyal yapıya sahiptir. Sadece bir unsuru vurgulamak doğru olacaktır ki Azerbaycan'da bugün en az bin kişiden fazla otuz kadar etnisite yaşamaktadır. Halil Rıza Ulutürk "Yalnız pasportunda" ("Yalnız Pasaportunda") şiirinde Azerbaycan'daki tüm etnisite sevgi ve saygı beslediğini ifade eder. "Mən günəş ürəkli Xəlil Rzayam/ Yer boyda,

---

bulamamıştır. Bu örgüt, bir etnik gurup olarak kabul edilen Lezgilerin yaşadıkları toprakların Azerbaycan'dan koparılıp Rusya'ya katılmasını savunmuş, bir dizi terörist eylemlere katılmaktan sorumlu tutulmuştur. Bkz: Rafiq Rustamov, Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 184; Alâeddin Yalçınkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümünden Küresel Kördüğüme*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.

¹³⁸ Azərbycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsayılı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında Azərbycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 16 sentyabr 1992-ci il, № 212, <http://www.e-qanun.az/framework/7762> [12.12.2020].

¹³⁹ Ləman Qarayeva, "Azərbaycanda milli azlıqların birgə yaşayışı", *Tarix və onun problemləri*, No: 2, 2011 (303-307), 303.

göy boyda təbiətim var./ Reyhan yarpağından qarışqayacan yurdumda hər kəsə məhəbbətim var” mısraları sıradan bir slogan veya beyan değildir; Halil Rza, Azərbaycan’da yaşayan azınlıklara qarşı samimi sevgisini her zaman içtenliklə terennüm etmişdir.¹⁴⁰

Lahıc da, ləzgi də, tat da, talış da,
Kürd, udin, rutul¹⁴¹ da var-dövlətimdir.
Azərbaycanımın qucaqladığı,
Bağrına basdığı can sərvətimdir.
Fəxrım, qol-qanadım, şan-şöhrətimdir!¹⁴²

Halil Rıza’nın bu dizeleri, samimi ve içten gelen insancıl duyğuların bariz ifadəsi olaraq yansımaqdadır. Halil Rıza’nın bu və digər şiirlerinde etnik azınlıqlarla ilgili ifade etdiyi poetik düşüncələrini; tek bir Azərbaycan yurddaşlarını ortak vatan ölküsü etrafında birliđe çağırısı olaraq da yorumlayabiliriz.

Türklüğü, milletçiliği ve vatan sevgisini edebî yaratıcılığı boyunca her zaman ön planda tutan, bu ölküsünden vazgeçmeyen Halil Rıza bazen kendisine uyarıda bulunmakta, Türk sözüyle övündüğü için azınlık halklarının kalbini kırmaktan ihtiyat etmektedir. Amacının “Türk sözüyle övmək” değıl, onun ötesinde, insanlığın kalbinde çarpan birisi olarak dünyaya geldiğini söyler. Şair, bu düşünce doğrultusunda, şiirinin merkezine insanı konumlandırmaktadır. Sayıları gittikçe azalan, yok olma tehlikesiyle qarşı qarşıya kalan, “ümit ışığı sönmək üzere olan” toplumlara sahip çıkılması gerektiğini söylemektedir. Kimlik Azərbaycan’da ulus ve devlet inşasının merkezinde yer alan Azərbaycan Türklerinin bu konuda özellikle büyük mesuliyet taşıdığına vurgu yapan Halil Rıza, bu mesuliyetin bir erdem olduğuna dikkat çekmektedir.

Canım-gözüm Xəlil Rza!
Sən dünyaya gəlməmişən – Türk sözüylə öyünəsən.
Gəlmisən ki, insanlığın sinəsində döyünəsən.

---

¹⁴⁰ Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 9.

¹⁴¹ İlk iki dizədə Azərbaycan’da yaşayan etnik azınlıqlar sıralanmışdır.

¹⁴² Xəlil Rza Ulutürk, *Davam edir 37...*, “Gənclik”, Bakı 1992, s. 37.

Sən böyüksən,
Amma kiçik, sayca kiçik uluslar var,
Ümid şamı sönhasəndə.
Udin, nanay, ləzgi, nen var – gözü səndə.
Hardasa bir çukça yaşar, qar altında ağ biçimdə.
Gözü Odlar diyarında, özü lay-lay buz içində.¹⁴³

Halil Rıza milliyetçilikle, Türkcülükle suçlanıp hapsedildiyində, tutuklanmasının ardından Devlet Güvenlik Bakanlığı'nda sorguya çekilən eşi Firengiz Hanım'a sorgu savcısı Yanalov'un kendisine "*Kocanız Halil Rıza evdə başqa milletlərlə ilgili nələr söylər*" sorusunu yönəlmişdir. Buna karşılık olaraq Firengiz Hanım şöyle cevap vermişdir: "*Benim kocamın başqa milletlərlə ilgili tutumu onun yararıçılığının yarısını teşkil eden – SSCB ve dünya halklarına olan sevgisi Dünyaya pəncərə, Qardaşlıq çələngi, Moabit dəftəri, 30-cu əsrə məktub, Babək gibi eserlərdə kendini belirgin şəkildə göstərmişdir. Onun yegəne amacı millî medeniyetlərin birbirinə yaxınlaşmasını təmin etməkdir.*"¹⁴⁴

Gerçekten de Halil Rıza en isyankâr şiirlerinde bile ulvi ve yüce deęer olarak hümanizmi göz ardı etməmiş, hatta bu deęeri, silahlı mücadelenin merkezine konumlandırmışdır. Halil Rıza, zulme ve haksızlığa karşı isyan eden ve eline silah alıp ayaklanan insanın en büyük sərvətinin əslində hümanizm olması gerektiğine inanır, mücadələyə kalkışan bir insanın "dünyaya olan sevgisi ve aşkıyla, insanlığa karşı sonsuz sevgiylə" silahlanmasını təkin eder. Ermeni bölücülüğünün gittikçe yoğun hale geldiği 1988'de Halil Rıza *Silahlan* şirində okuyucusuna; insanî deęerləri, hümanizmi ve dünyaya olan sevgisini tərk etməməyə, onu mücadələsinin bir parçasına dönüştürməyə çağırır:

Silahlan insanlığa sonsuz məhəbbətinlə,
Humanizm adlanan ən böyük sərvətinlə!
Qanında saflıq adlı daşqın ilə silahlan!

---

¹⁴³X.R. II. Cilt, s. 137

¹⁴⁴Firengiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərirlə...*, s. 92.

Dünyaya məhəbbətın, eşqın ilə silahlan! ¹⁴⁵

Halil Rıza'nın ayaklanmaya çağırısı toplumsal adaletsizlik, baskı ve sömürgeyə qarşıdır. O bunu son çare olaraq görməkdədir. Keza, kendisi savaşa qarşı barışmaz bir tutum sergilər, savaştan nefret etdiđi gibi savaşı mütəbbiplerine öfkə duyar. *Bir cüt göyərçin kimi* (Bir Çift Güvercin Gibi, 1981) şiirində Halil Rıza, nükleer yarışmanın insanlığı təhdit etdiđinə diqqət çəkərək, bunun tələfi edilemez fəsatlar doğuracađını, komut-sistemləri ellerində bulunduranların bir yanlışı yüzündən Günəş'in sönebileceđini yazar:

Düymələr hökmündən qurtulsun bəşər,
Günəş sönə bilər bir səhv ucundan.
Asılsın deyirəm hər b istəyənlər
Mənim nifrətimin dar ağacından!¹⁴⁶

Şair, böyük bir iyimserlik içində Yerkürenin və beşəriyyətin istikbali için ümitlərin bitip tükenmediđinə vurgu yapar, bu ümit tohumları serpilirsə dünyanın gül bahçesinə dönüşebileceđini yazar.

Qıy vuraq, hər səddi devirməliyik.
Cansız ulduzlara can verməliyik.
Biz ümid toxumlu Yer kürəsini
Cahan gülzarına çevirməliyik!¹⁴⁷

Şairin hümanizmi romantik deđil, realist bakiş açısı və sođukkanlı psikioloji ruh haliylə belirməkdədir. Halil Rıza 1990'larda yazdıđı şiirlerde; Azərbaycan'ın bağımsızlığına kast edenlərin, teröristlərin, çetecilərin sadəcə onun vatanına deđil, insanlığın, yeryüzünün düşmanı olduđunu yazar. Yəni, insanı və insanlığı hədəf alan teröristlər bu dünyada yaşamađı hak etmemişlər. Şairin "Vur" şiiri də bu ruh haliylə yazılmıştır.

Daşnak - planetə ən böyük yađı
Ayađı altında vulkan olmalı!
"Dənizdən dənizə..." deyən alçađı

---

¹⁴⁵X.R. II. Cilt., s. 139

¹⁴⁶ X. R. U., 2014, s. 222-223.

¹⁴⁷ X. R. U., 2014, s. 223.

Boğmağa ildırım, ümman olmalı.
Ayağı altında vulkan olmalı!¹⁴⁸

2.2. Sevgi, Aile ve Etik Değerler

Halil Rıza, baba ocağına, anne-babasına, ailesine ve sevdiklerine çok bağlı bir insandır. Edebî yaratıcılığının tüm dönemlerinde, aile değerlerine, genel olarak etik değerlere şiirlerinde sıklıkla yer vermiştir. Halil Rza'nın şiirlerine yansımış insan sevgisi, aile sevgisi, evlat sevgisi vd. şairin iç dünyasının ne kadar zengin olduğunu okuyucunun gözleri önüne sermektedir. Şairin baba ocağına bağlılığı da bu sevginin bir parçasını oluşturmaktadır.

Şairin sevgi, kahramanlık ve özgürlük ruhunun kaynağı vatani, baba evidir.

“Doğma ev” (“Baba Ocağı”, 1960), “Analar” (“Anneler”, 1960-61), “Mənim övladlarım” (“Benim Evlatlarım”, 1962), “Oğlum Təbrizə” (“Oğlum Tebriz’e”, 1964), “Anam ocaq qalayır” (“Annem Ocak Yakıyor”, 1965), “Oğullar gərəkdir Azərbycana” (“Azerbaycan’a erkek evlatlar gerekiyor”, 1966), “Anam layla çalır” (“Annem ninni söylüyor”, 1966), “Oyatmağa qıymaram” (“Uyandırmaya kıyamam”, 1967), “Oğullarıma” (“Oğullarıma”, 1967), “Atanın şeir dəftərindən” (“Babanın şiir defterinden”, 1968), “Yatır gül balalarım” (“Çiçek yavrularım uyuyor”, 1968), “Üzü nurlu anam mənim” (“Nur yüzlü annem benim”, 1969), “Qollarım üstündə” (“Kollarımın üzerinde”, 1969), “Sərvətim” (“Servetim”, 1969), “Balalarım” (“Yavrularım”, 1970), “Gizli iftixar” (“Gizli Gurur”, 1970), “Səadətım” (“Saadetim”, 1970), “Rzam üçün” (“Rızam için”), “Ata ev tikir” (“Baba Ev Yapıyor”), “Biz gəldi-gedərik, Vətən əbədi” (“Biz Gidiciyiz, Vatan Ebedi”) ve diğerleri bu konudadır..... Mənim ata yurdum, ata məskənim” (“Benim Baba Yurdum Baba Meskenim”, 1957-58), “Ata işdən gələndə” (“Baba İşten Geldiğinde” 1958), “Zəfər çələngi” (“Zafer Çelengi”, 1958), “Ata əlləri” (“Baba Elleri”, 1959), “Sırıqlı” (“Yamalı Mont”, 1959), “Miras” (1959), “Ay ana, yanımda olaydın mənim” (“Ah anne, yanımda olsaydın benim”, 1959) ve diğer şiirlerin ana teması vatan sevgisi, anne baba ve çocuk sevgisi, Azerbaycan ve dünya sevgisidir.¹⁴⁹

Şair “Doğma ev” (“Baba Ocağı”, Salyan, 1960) şiirinde baba ocağını, “kalbini ateşleyen” yurt yerini son derece duygusal dizelerle yüceltmekte, adeta takdis etmektedir.

Doğma ev, doğma ev, necə şirinsən,
Dolanım başına, dönüm başına.
Axı körpəlikdən bağlanmışam mən

¹⁴⁸ X.R. II. Cilt s. 67.

¹⁴⁹ Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 170-171.

Sənin təndirinin yanar daşına.

***

Qəlbim bu ocaqdan atəş alıbdır,
İsidib könlümü mehr, məhəbbət.
Banında qaranquş yuva salıbdır,
Qoynunda bir bölük mehriban külfət.

***

Mən namərd olaram, səni unutsam,
Yerim ocağının başı olubdur.
Birinci stolum, birinci masam
Sənin pəncərənin qaşığı olubdur.¹⁵⁰

Halil Rıza'ya görə baba ocağı hər bir insan için kıymetlidir. Keza, istikbale giden yol oradan başlar.

Dünyada heç səni anmayan varmı,
Dolansın deyirəm boynuna qollar.
Sənin astanandan başlanmayırmı
Böyük dahilərin açdığı yollar?¹⁵¹

Halil Rıza'nın baba ocağı tipik Türk/Müslüman hanesidir. Babası artık hayatta yok, ondan geriye kendi elleriyle inşa ettiği bir ev kalmış. Ama şimdi kendisi hayatta yok, sadece duvardaki resimde duruyor.

Burda bir insanın xoş nəfəsi var,
Onun əsəridir neçə oğul-qız.
Onun əllərilə qalxdı dörd divar,
İndi şəkli durur divarda yalnız.
Bir evin günəşi, baharıdır o,
Könlümün sevinci, qubarıdır o;

---

¹⁵⁰ X.R. I. Cilt, s.55.

¹⁵¹ X.R. I. Cilt, s.55.

Memar olmasa da imarətlərə,
Bizim ailənin memarıdır o.¹⁵²

Halil Rıza'nın hayat məktəbində ilk öyrətmeni babası Halil oğlu Rıza'dır. Babası Halil Rıza'ya çift sürməyi, bahçıvanlığı, toprağı sevməyi, tahıl və ot biçməyi, akrep öldürməyi öyrətdiyini yazır. Küçükken öldürüb toprağa gömdüğü akrepler şimdi başqa bir şəkildə qarşısına çıkmaktadır; sağında, solunda, gözleri önündə. Bunlar hayvan değıl, insan sınıfına daxil olan zehirli sürüngenlərdir.

Əqrəb öldürməyi öyrətdin mənə,
Öyrətdin öldürüb basdırmağı da.
O vaxtdan nə qədər əqrəblər gördüm,
Solunda, sağında, göz qabağımda

***

Ancaq heç birinə güzəşt etmədim,
Necə gürzələrin dişini qırdım,
Qıra bilməyənə yenə hayqırdım,
Qoymadım kinimi ləkələnməyə!¹⁵³

Halil Rıza'nın eserlərində ailə sevgisi, akraba və ailə üzələrinə qarşı büyük sayğı və bağılılıq hissedilmektedir. Ona terbiyə verən və onu yaşam okuluna hazırlayan babasına və annesine olan sonsuz sevgisini şiirələrinə yansıtırken isimlərini her zaman sayğıyla anmışdır. "Sənin bağında" ("Sənin Bahçəndə", 1958, Bakü) adlı şiirində bir zamanlar babasının yetişirdiyi bahçeyə bakar və onu duyğusal ifadələrlə anar.

Baxıram diqqətlə burda hər şeyə,
Mənə elə gəlir lap indicə sən
Ay Xəlil, bir kasa su gətir – deyə
Məni bağı dalından səsləyəcəksən.
Ata, sən doğrudan canlı şeirdin,
Lap aydın görünür mənə indi bu.
Baxıb bu göy bağı gör nə deyirdin:

---

¹⁵² X.R. I. Cilt, s.56.

¹⁵³ *Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edəni: Firəngiz xanım Ulutürk), "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 12-13.

– Mənim göy cilidli əsərimdi bu.
Bəli, yaradırdı sənin də əlin,
Bax o göylər dələn boylu çinara.
Cismin torpaqdadır, fəqət əməlin
Səni qaldırmışdır asimanlara!¹⁵⁴

“Ata əlləri” (“Baba Elləri”, 1959, Moskova) adlı şiirində babasının çalışmaktan nasır bağlamış ellerini deşşik mecazlar kullanarak adeta kutsamaktadır.

O əllər bir qaranquş
Yuvasına oxşadı.
Məni özü bəslədi,
Məni özü oxşadı.
O toz-torpaqlı əldə
Ən müqəddəs əməllər...
Bəzən başımın altda
Yastıq oldu o əllər.
Andıqca o əlləri
Yenə yol çəkir gözüm.
O əllərə neçə yol
Su tökmüşəm mən özüm...¹⁵⁵

Şairin gözleri önünde canlandığı o eller, emeğe atanmış, zahmetten ve çalışmaktan usanmayan bir babanın elleridir. Onlar aynı zamanda çaresizlere el tutan merhamətli bir insanın elleridir.

Mənə tanışdı, kənddə
Doğma cığırlar qədər
O geniş ovcundakı
Çalın-çarpaz cizgilər.
Hələ o sarğılı əl
Mənə necə doğmadı
Biçin vaxtı əlini
Azımı oraq doğradı?

---

¹⁵⁴ X.R. I. Cilt, s.36.

¹⁵⁵ X.R. I. Cilt, s. 41

Yüz il unuda bilməz
Bir gün onu görənlər,
Əlsiz-ayaqsızlara
Əl tutardı o əllər.

Halil Rıza, gençlik yıllarında, özellikle Moskova'da eğitim aldığı dönemde ailesinden uzak kalmış, ailesine, özellikle annesine duyduğu özlemi "Ana məktubu" ("Anne Mektubu", 1958, Moskova) adlı şiirinde dile getirmiştir. Annesinden aldığı mektubu okurken içinde bulunduğu ruh halini, annesine olan sevgi ve özlemini veciz ve duygu yüklü dizelerle dile getirmiştir.

Ana, qurban olum, sənə, ay ana!
Aldım məktubunu yenə, ay ana!
Oxuyub nə qədər sevindim, bilsən!
.....
Açılıb qarşımda könül dəftəri,
Belə bir nemətdən mən necə doyum?
Sənin gözün baxan bu sətirləri
Qoy öpüm, gözümün üstünə qoyum!
Ana, qurban olum, sənə, ay ana!
Məktubun qanaddır mənə, ay ana.
Eşit, şair oğlun bu gün nə deyir:
Ana məktubudur ən lətif şeir!¹⁵⁶

Annesine duyduğu kutsal sevgiyi cansız bir mektup üzerinden anlatan Halil Rıza'nın bu dizeleri bir evlat olarak duygu ve özleminin edebî bir ifadesidir. Annesinden aldığı mektubu öpüp gözleri üzerine koyan şair, dünyadaki en narin şiirin "anne mektubu" olduğunu yazmaktadır. Halil Rıza, Azərbaycan edipleri arasında, eserlerinde sevgili eşini en çok yücelten ve onurlandıran şairdir. Onun sevgi ve aşk şiirlerinin merkezinde duran figür sevgili eşi Firengiz Hanım, bir söyleşisinde, en çok sevdiği şiirin "Sən ikinci Xəlilsən"¹⁵⁷ ("Sen İkinci Halil'sin", 1988) olduğunu

---

¹⁵⁶ X.R. I. Cilt, s. 34-35

¹⁵⁷ X.R. I. Cilt, s. 158-159'da bu şiir "Sən ikinci özümən" adıyla yer almıştır.

söyler.¹⁵⁸ Bu şiirde Halil Rıza Firengiz Hanım'ı bir eş olarak kadın zarafetini, diğer taraftan kendisiyle birlikte mücadele eden bu kadının cesaretini övmektedir. “Günlerin bir gününde özümü sende gördüm/Yüreğimi, beynimi, gözümü sende gördüm/Mesleğimi¹⁵⁹, andımı, sözümü sende gördüm” diyen şair Firengiz Hanım'ın o günden “İkinci Halil” olduğunu söyler. Mücadelenin bir bedeli olduğuna işaret eder:

İndən belə bir azca çətin dolanacaqsan,
Ancaq çətinlik içrə mətin dolanacaqsan.
Dünən yalqız idim mən, indi cütük cahanda,
Sabah üç-dörd olarıq, əkizlər doğulanda.
Bilirəm: indən belə cəbhələr yaracaqsan,
Fasiləsiz döyüşdə çoxunu yoracaqsan.
Yalan, yaman üzlərə şillələr vuracaqsan,
Qasırğalar önündə dağ kimi duracaqsan.
Sən ikinci Xəlilsən, demək, tufanda dağsan,
Hətta məğlub olarkən qalibsən, üzü ağsan.
İşıq axtaranlara yol göstərən mayaksan.
.....
Nahaq öyüd verirəm... Ey bir az incə Xəlil!
Keçdim arxa cəbhəyə... Sənsən birinci Xəlil!¹⁶⁰

Firengiz Hanım şöyle devam eder: “Hep söyledim, Halil benim adımla şiirlerinde yazmandan hoşlanmıyorum. Bırak o şiirler herkese ait olsun. Seven insan sadece sen değilsin, başkaları da birbirilerini sever. Onlar senin şiirlerini okudukça orada kendilerini bulacaklar. O da şöyle derdi: Firengiz, içimde bir güç, beni; şiirlerimde ismini seslendirmeye mecbur etmektedir.”

Halil Rıza'nın zorlu, sıkıntılı, yokluk içinde geçen hayatında Firengiz Hanım kendisine hemdert ve yol yoldaşı, onun en büyük destekçisi, ona ümit, iyimserlik, güç

---

¹⁵⁸ "Kürsü" layihəsinin qonağı Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün həyat yoldaşı və məsləkdaşı Firengiz Xəlilbəylidir, <https://edebiyatqazeti.az/news/incesenet/4294-kursu-layihesinin-qonagi-xalq-sairi-xelil-rza-uluturkun-heyat-yoldasi-ve-meslekdasi-firengiz-xelilbeylidir> (Samirə Eşref'in yaptığı söyleşi), [Erişim tarihi: 20.02.2020].

¹⁵⁹ Meslek- Azərbaycan Türkçesinde “ülkü” anlamına gelmektedir.

¹⁶⁰ X.R. I. Cilt, s. 158

aşıl原因, iyi günde-kötü günde yanında olan “ömür yoldaşdır.” Halil Rıza Firengiz Hanım’ı “vefa hazinesi” olarak tanımlar.

Mənim o yerlərdə ayaq izim var
Səadət aynası beş dənizim var.
Vəfa xəzinəsi Firəngizim var.
Onun ağ üzünə həsrət qalmışam.¹⁶¹

Halil Rıza bir başka şiirində, kendisine ömür yoldaşı Firengiz Hanım’a olan şükran ve minnet duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

Mən sənə vəd etdim ağ gün, səadət
Heç vaxt soruşmadın: – Vədin bəs hanı?
Cahanda ən böyük səadət bildin,
Birgə udduğumuz təmiz havanı.
.....
Sən mənim bəxtimə göylərdən enmiş
İlahi bir gəlin, mələk bir qadın.
Neçə qüsürümün bircəsini də
Heç yerdə, heç vədə üzə vurmadin¹⁶²

Halil Rıza'nın aşk şiirleri genellikle sade, anlaşılır bir dille ifade edilmiştir. Şair; daha sonradan bir şarkının güftesini teşkil edecek bir şiirində Firengiz'in; gelişinden duyduğu mutluluğu son derece güzel bir dille anlatır. Firengiz'i yıldızlı bir elbise içinde altın laleye, gözlerini yıldıza, saçlarını şelaleye benzettmektedir. Şiir, sanki önceden var olan bir müzik eseri için sonradan yazılmış bir güfteye benzer:

İnanmıram gözümə,
Sən gəlmisən bu axşam.
Mən öz səadətimə
Özüm heyran qalmışam.
Zərli libasında sən
Sanki qızıl lələsən.

---

¹⁶¹ "Kürsü" layihəsinin qonağı Xalq şairi...,

¹⁶² Xəlil Rza, “Sən mənim bəxtimə göydən enmiş...”, *Ədəbiyyat qəzeti*, - 1991, - 19 aprel, - S.4.

Gözləri bir cüt ulduz,
Saçları şəlaləsən.¹⁶³

“Eşitmişəm gəlırsən” (“Gəldiğini Duydum”, 1973) adlı dięer bir şiirinde, sevgilisinin gelecek haberini duyan şair o kadar mutlu ki bir rüzgara dönüşerek kademlerini öpmek ister.

Eşitsəm gəlırsən, dönərəm yelə,
Öpərəm mübarək qədəmlərini.
İçərəm bənövşə kirpiklərindən
Asılan mirvari şəbnəmlərini.
Öpərəm mübarək qədəmlərini.
Eşitsəm gəlırsən, uçaram, inan,
Pənbə buludlarla qucaqlaşaram.
Açaram köksümü yeddi iqlimə.
Dəli çaylar kimi aşıb-daşaram.¹⁶⁴

Moskova’daki Lefortovo hapisanesinde tutuklu olup eşinden ayrı kaldığı dönemde de Firengiz Hanım’a olan sonsuz sevgisini birçok şiirinde dile getirmiştir. Sonradan bestelenerek çok dinlenen bir şarkıya güfte teşkil eden “Firəngizin məktubu” (10 Mart, 1990, Moskova, Lefortovo) şiirinde, şair şöyle yazmaktadır:

Gəldinmi?
Çiçəklərdəki jaləm kimi gəldin,
Zülmətdə bir Ay şöləsi, haləm kibi gəldin.
Ey doğma, əziz məktubu imzalayan əllər,
Ey min yaramın məlhəmi,
Loğman, hayan əllər!
Andın kibi, nəğməm kimi, naləm kimi gəldin.
Nur dalğası, eşq allahı, aləm kimi gəldin!

.....

---

¹⁶³ X.R.U., s. 351.

¹⁶⁴ X.R. I. Cilt, s. 101

Qüdrət dağı, qeyrət seli, min candı bu könlüm.
Ey sal qaya, dinlə, yatan ümmandı bu könlüm.
Coşsam, görəcəksən, dəli tufandı bu könlüm,
Sussam, demərəm bəxtimə bir qəm kimi gəldin.
Ölməz, əbədi şairə həmdəm kimi gəldin.¹⁶⁵

Firengiz Hanım, Halil Rıza'nın vefatından sonra onun edebî mirasını hem koruyan hem paylaşan bir misyon üstlenmiş, ileri yaşına rağmen usanmadan Halil Rıza arşivinde bulunan yazıları, daha önce farklı kitaplarında yer alan şiirlerini yeniden tasnif ederek kitaplaştırmıştır.¹⁶⁶

Halil Rıza'nın çocuklara olan sevgisinin poetik tasviri bir şefkat ve merhamet numunesidir. Yazdığı şiirlerde, sıkça çocukları ve torunlarının ismini çeker, onları en güzel kelimelerle över ve sever. Bu sevgi ve yüceltmeyle ilgili ruh hali Halil Rıza'nın yaratıcılığı boyunca kendini göstermektedir. Değişik dönemlerde ailesine yazdığı çok sayıda mektuplar ve yazdığı şiirlerde ailesiyle ilgili hitabet, isimlendirme, övme vd. ifadelerde baba sevgisi ve şefkatinin ne kadar kuvvetli olduğunu görebiliriz; örneğin, 9 Ocak 1970 tarihinde yazdığı “Firengiz'im, Tebriz'im!, Sevimli Atam Rızam” mektubuna “*Hepinizi bir gül demeti misali bağrıma basıram. Her zaman gözlerimin gülüşünde, ışığında, yüreğimin çırpıntısında*.”¹⁶⁷ Yine, Taşkent'te, misafirhaneden yazdığı 16 Ocak 1970 tarihli mektubun başlığı şöyledir: “*Doğmalarım!*”¹⁶⁸ *Gözlerimin Gülüşleri, Yüreğimin Çırpınışları – Firengiz'im, Tebriz'im ve Sevimli Atam-Rıza'm.*”

Şairin ailesinden uzakta nasıl bir ruh hali içinde olduğunu mektubun ilk cümlelerinden sezmemek imkansızdır: “*Bir bilseniz, kapıcı amcadan bu haberi duyduğumda ne kadar sevindim, elimdeki ağır kitap bağlamasını, dolu çantayı nereye koyacağımı düşünemedim. Paltomu soyunmadan, ayakkabımı çıkarmadan, masa üstü*

---

¹⁶⁵ X. R. U., 2014, s. 352

¹⁶⁶ Flora Xəlilzadə, “Vəfa xəzinəsi”, 525-ci qəzet, 15.01.2014, s.7.

¹⁶⁷ Firengiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərilmə...*, s. 54.

¹⁶⁸ En yakınlarım

lambayı açmaya mecal bulmadan mektubunuzu okudum, söylemek azdır, bir şerbet gibi içtim.”¹⁶⁹

Dikkat çeken bir başka husus, Halil Rıza yakınlarına olan sevgiyi ifade etmekle yetinmez, aynı zamanda halkın ağır günlerinde, yaşanan facialarda yakınlarını bu olayların merkezine koyarak kuvvetli bir empati yapar. 20 Ocak 1990’da Bakü’de silahsız gösterileri kana boyadığı, mezalim ve vahşet uygulayan Sovyet Ordusunun gaddarlığına itiraz eden Halil Rıza, 2 Mart 1990’da Lefortovo hapisanesinde yazdığı “Tanklar” şiirinde şöyle demektedir:

Ağır tanklar dayanıb Sumqayıtda, Şuşada
Südəmər cocuqların ağ bələyi üstündə.
Hər sözüümün, şeirim, hər beytimin qəsdində,
Ağır tanklar dayanıb ürəyimin üstündə.

***

Ağır tanklar dayanıb hələ bu qanlı gündə
Südəmər Gültacımın ağ bələyi üstündə.
Mənim üsyan püskürən hər sətirim qəsdində.
Mənim kainat boyda ürəyimin üstündə

Bu dizelerden görüldüğü gibi “Südəmər cocuqların ağ bələyi üstündə/ Südəmər Gültacımın ağ bələyi üstündə”, derken tankların çiğnediği belek Azerbaycanlı çocukların, aynı zamanda sevgili torunu Gültac’ın beleğidir.¹⁷⁰

Halil Rıza’nın yakınlarına olan sevgisi, aslında onun insan sevgisinin bir parçasıdır. Daha somut şekilde ifade etmek gerekirse, Halil Rıza sevgisi kapalı, aile çevresinde dönüp dolaşan “ben” merkezli bir sevgi değildir; keza insan sevgisinden yoksun birisinin aile sevgisi de olmaz.

Halil Rıza çevresindeki insanları sever, korur, onlara sahip çıkardı. Bu yüzden, bulunduğu ortamlarda, çalıştığı yerlerde o, bir şair olmanın yanı sıra sade, içten, mert

---

¹⁶⁹ Firəngiz xanım Ulutürk, *Xəlil Rza kədərİmlə...*, s. 55.

¹⁷⁰ X.R. II. Cilt, s. 60.

bir kişiliğe sahipti; çevresindekilerin ona saygısının temelinde bu özellik yatmaktadır. Lefortovo hapsedanesinde bulunduğu günlerde, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nü anarak yazdığı *Bayram Günleri* şiirinde bu samimi ve içten münasebetin ne kadar gerçekçi ve doğal bir şekilde tasvir edildiğini görebiliriz.

Səbət ağır olsa da, yüngüldü mənim yüküm.
Güldəstə səadəti paylardım büküm-büküm.
Sevincimə bir dəstə, Türkayıma bir dəstə.
Firəngizə çatardı ətirli, nadir dəstə.
Doğma instituta göydən gülşən enərdi.
Güldanlar çiçəkləyər, otaqlar bəzənərdi.
Qızlara bəxş edərdim açıqcalar, nərgizlər.
Solmuş gülü hələ də onlar atmaz, əzizlər.
Mənzər, Gələr, Nailə, Sultan qızı, Aida,
Sulardılar güldanda sanki günü, ayı da.¹⁷¹

Yeni doğacaq çocuğuyla ilgili yazdığı “Övlad həsrəti” (“Evlat Hasreti”, 1958, Moskova) şiirinde evlat sahibi olacak genç bir babanın duygularına, nasıl bir mutluluk seline kapıldığına tanıklık yapmaktayız:

Gəl, balam, quş kimi sən elə cik-cik,
Dinləyib sevinək mən də, anan da.
Biz sənə qəşəngcə paltar tikərik,
Hədik bişirərik diş çıxaranda.
Səni öz əlimlə özüm bəzərəm,
Başına qoyaram güllü papağı.
Çiçə köynəyinə sədəf düzərəm,
Sənə öyrədərəm addım atmağı.
Gəl, gəl, ata eşqim gülsün gözümdə,
Hər səhər əlimlə saçın daransın.
Gəl, mənə mane ol şeir yazanda,
Könlümdə təzə bir şeir yaransın.¹⁷²

---

¹⁷¹ X. R. U., 2014, s. 22-23.

Halil Rıza'nın kendi çocuklarına olan bu bağlılığı yine de vatan sevgisinin, istiklal ülküsünün önüne geçememiştir. Moskova'nın tertiplediği türlü planlar, Ermenilerin Azərbaycan'ın toprak bütünlüğüne kast etmələri karşısında hiçbir dəğər, hiçbir tutku Halil Rıza'yı durduramamıştır. Severek büyüttüğü, Tebriz'in ismini verdiğı evladını da Karabağ Savaşı'na uğurlarken aynı duygu ve düşüncelerle hareket etmiştir.

Firengiz Hanım o günleri hatırlayaraq şöyle der:

“Ermeni vahşətinin tuğyan ettiğı zamanlardı. Şuşa'ya, Laçın'a, Kerkicahan'a kesintisiz baskınlar düzenleniyordu. Azərbaycan'ın başı üzərində kara bulutlar doluşmaktaydı. Bazıları çocuklarını muharebe cəphəsinin dışına göndəriyorlardı. Bu olaylar Halil'in gözleri önündə yaşandığı için o ailələrə karşı serzenişte bulunurdu: ‘Çörək də tapılar, ət də, balıq da./ Məhəbbət, sədəqət çəkilib ərsə./ Çoxdur məmləkətdə başıpaqalı./ Kişilik, dəyanət çəkilib ərsə... Günün birində Tebriz'im askər üniformasında eve gelip ‘Baba, bana hayır dua et, ben gider oldum’ dedi. Halil onu uzun uzun süzdü: ‘Uğur olsun, oğlum!’ dedi. Mən ağladım.”¹⁷³

Tebriz Halilbəyli, Birinci Karabağ Savaşı'nda gönüllü olaraq savaşımış ve vatan savaşında kahramanca şəhit olmuşur. Ölümündən sonra ona Azərbaycan Millî Kahramanı adı verildi. Şair, şəhit oğlunun anısına bir dizi şiir ithaf etmiştir. “Ağı” (“Ağıt”), “Bacım Arifə'nin oxşamaları”, “Azərbaycanın Millî Qəhrəmanı” gibi şiirler Tebriz Halilbəyli'ye hasredilmişdir.

Beş qitənin hökmdarı mənəm, başda tacımdır o.
Boynuma bir göy qurşağı atdı Təbriz Xəlilbəyli.
Qara bığlar şəvə kimi... kürək enli, qamət uca.
Könüllüydü... ön cəbhəyə varıb getdi uça-uça.
Kimsə sütül köçəcəkdir bu dünyadan, kimsə qoca.
28 yaşa məgər çatdı Təbriz Xəlilbəyli?
Çantasında od cövhəri, üç-dörd soğan, duzla çörək.
Qoğal qoyduq... daş səngərdə ad gününü keçirəcək.
Döş cibində iki şəkil – Türkey, Gültac – bir cüt mələk¹⁷⁴.

---

¹⁷² X.R. I. Cilt, s 39

¹⁷³ “Ey cahanda həmişəlik qalan Təbrizim, Təbrizim!..”, 19.10.2011, <https://www.azadliq.info/9484.html>

¹⁷⁴ X.R. II. Cilt, s.83

Halil Rıza, oğlunun şəhitliğini duyduğu an bu haber qarşısında keçirdiği sarsıntıya rağmen dik durmuş, Tebriz'in ölüm haberini eşi Firengiz Hanım'a "Kutlarım Firengiz, oğlumuz vatan yolunda şəhit oldu!" şeklinde söylemişdir. Kahraman oğlu Tebriz'in şəhit olmasından iki sene sonra şairin kendisi de evlat acısıyla vefat etmişdir.

2.3. Doğa Sevgisi

Doğa sevgisi, çocukluktan aşılınması gereken, aile ve okul ortamında alınan bir terbiye nevidir. Doğayı korumak, çevre sorunlarıyla hemhal olmak, nebatat ve hayvanatı sevmək, onların güzelliklerini hissetmək, turacı, geyiği, ceylanı, türlü hayvan ve kuşları şiirlerle terennüm etmək ilə Azərbaycan şairləri bu güzellikləri şiirlerdeki mısralarında daha da ebediləştirmişlər. Azərbaycan edebiyatında doğa konusunu sevrək ele alan R.Rıza, M.Dilbazi, T.Elçin, M.Araz, F.Sadıq, X.Əlibəyli, T.Mahmud, X.Rza Ulutürk, M.Aslan, Ə.Salahzadə, İ.İsmayilzadə, Z.Xəlil, M.Namaz, E.Baxış vd. isimlerini zikredebiliriz. Bu yetenekli kalem sahipleri gerek çocuk şiirleri gerekse tabiat şiirlerinde yarattıkları karakterlərə və poetik figürler sistemine son derece hassas yaklaşmışlardır.¹⁷⁵

1960'lı illərin şiirlerini irdələrkən şöyle bir husus özəlliklə diqqət çəkməkdədir: Halil Rıza Ulutürk doğaya aşık bir şairdir və onun bu konudaki şiirleri hem objektif hem de yoruma dayalı və analitik içerikli təsvirlərdən oluşuyur. "Bahar" (1960), "Yeni pəncərələr" (1960), "Göyğöldə sübh açılır" (1961), "Mən Dneprə vurulmuşam" (1961), "Rıqa körfəzində günəşin qürubu" "Günəşin yarısı görünür ancaq" (1961), "Bir dəstə çiçək" (1961), "Bakı bağları" (1961), "Bahar kimi" (1962), "Qızıl balıq və şələlə" (1962), "Sonsuz qüvvət" (1962), "Ömrümdə Kür çayını bu rəngdə görməmişdim" (1962), "Göyçayda payız səhəri" (1963), "Dəlidağ" (1963), "Uşaq bağçası dənizdə" (1964), "Quba bağları" (1960 - 68), "Güldəstə toplayıram" (1965), "Aç qoynunu, ana torpaq" (1965), "Gül bağında düşüncələr" (1966), "Qobustan qayaları" (1966), "Bütün fəsillərdə bahar yaşayır" (1967), "Gəncənin çinarları" (1967), "Dəniz səni çağırır" (1967), "Dəniz kimi yaşamaq" (1967), "Xəzərdən ayrılı bilmirəm" (1967), "Qar altında bahar" (1968), "Çağırır Göyçay məni", "Daşın ətri" (1968), "Sən mənə bənzəyirsən" (1969), "Babalar yatan yerdə" (1969), "Baharda" (1969), "Həftədə bir kərə, ayda bir kərə" (1969) şiirlerinde hem idilliyə (Kır yaşamı içində aşk konusunu işləyən kisa şiir), sanatsal dekor, hem de tabiat müdaxilə və münasibət içerikli güclü bir baxış söz konusudur.¹⁷⁶

Halil Rıza Ulutürk tabiat temalı şiirlerinde sadece doğa güzelliklərindən, kuşlardan, çiçəklərdən, böceklərdən vd. bahsetmemiş, kullanılan imgələrlə milli

¹⁷⁵Füzuli Əsgərli, *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı*, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı 2009, s. 213-214.

¹⁷⁶Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 160-161.

duyguları öne çıxarmış vatan sevgisini diri tutmaya çalışmışdır. Halil Rıza Ulutürk'te tabiat şiirlerinin lirik kahramanı zarifliklə yoğrulmuşdur. Şairin “Şəlalə” (“Şelale”), “Ürək qızılgülə bənzər” (“Yürek Güle Benzer”), “Mənim tələbələrım” (“Benim Öğrencilerim”), “Dağlara qalxıram” (“Dağlara Çıkıyorum”), “Bağda xəzan düşüncələri” (“Bahçede Sobahar Düşünceleri”), “Ömrümdə Kür çayını bu rəngdə görməmişdim” (“Hayatımda Kura Nehri'ni Bu Renkte Görmedim”) və digər şiirlerinde tasvir edilən güzelliklər şairin poetik ölküsünü beslər niteliktedir.”¹⁷⁷

“Bağda xəzan düşüncələri” (“Bahçede Sonbahar Düşünceleri”)¹⁷⁸ şiiri tabiat tasviri bakımından diqqət çəkməkdədir. Şair mevsimlərin güzelliğini canlı bir şəkildə tasvir edərək okuyucuların gözləri önündə poetik bir tablo görüntüsü yaratmaqdadır. Bu şiirdə sonbahar mevsimində bahçədə görünən tüm güzelliklərin uyum və rengarenkliğini hayal etməmək imkansızdır:

Gözlərim qamaşdı bağa girəndə,
Payız da bu qədər qəşəng olarmı?
Kəhrəba şəfəqli bağın rənginə
Təkcə bir sarı rəng demək olarmı?
Hələ dan üzüdür...
Sübhün günəşi
Hələ görünməyir, uzaqlardadır.
Özü doğmamışdan, onun atəşi
Elə bil qızılı yarpaqlardadır.¹⁷⁹

Şair, çeşitli bitkilərin yetiştiği bahçenin sonbahar mevsimini bir rəssam kudretiylə və poetik tasvir araçlarını istifadə edərək canlı levhələr misali okuyucuya sunmaqdadır.

Sevgilim, bəzənib bir çıx otaqdan,
Xəzana can versin bahar nəfəsin.
Elə gəl, elə get bu nazlı bağdan,
Budaq tərpenməsin, yarpaq düşməsin.

---

¹⁷⁷Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 162.

¹⁷⁸X. R. U., 2014, s. 31-32.

¹⁷⁹ X. R. U., 2014, s. 31-32

Saplağı qırmızı, özü sapsarı
Hil kimi uzunsov bir nar yarpağı;
Başını tutsa da göylərə sarı,
Üzüldü budaqdan, qucdu torpağı.
Birdən arx içində qopdu xışıltı
Nədən bir yarpağa mini qoşuldu?
Bəlkə o xəzəllər dil açıb bir-bir,
Dərdini torpağa-daşa söyləyir?¹⁸⁰

Şiirde, canlılığını kaybetməkte, aslında ölmək üzere olan yapraklar farklı bir baxış açısıyla təsvir edilmişdir. Altın sarısı rəngə boyanmış, hazana dönmüş, rənkərin fərqli tonlarını yansıtan yapraklar sonbaharın füsunkârlığına güzəllik katmaqdır. Tabiatı bu kadar vəciz ifadələrlə təsvir etmək yətinəği, şairin kəlimə hazinəsini son dərəcə zəngin olmasından kəynəklənəməkdədir.

Şair, sonbahar bəhçesinin güzəlliklərini sevgilisinin güzəlliyi arasında paralelliklər kəurərkən, bəhçədəki ağaçlara duyduğu sevgiyi də əyni həyəcanla dilə gətirməkdədir.

Bağı qonçaları hər gün öpərəm,
Yarımın yuxulu gözləri kimi.
Sınsa ağacların bir zoğu belə,
Gəlib qaldıraram mən aram-aram.
Onu sarıyaram ağ tənəzif ilə.¹⁸¹

“Bahar kimi”¹⁸² (Nisan, 1962) şiirində Halil Rıza, bahar və kışı kərsiyləşdirərək hər iki məvsimin kəndinə özgü güzəlliklərə sahib olmasına diqqət çəkməkdədir:

Yənə bahar yərə, göyə əl şəfəqlər təküb keçir,
Qış baharın ağ tacını ağaclarla səküb keçir.
Bahar arən yerlərində kərpə güllər əkib keçir,
Qış öz bəyaz kərvənini dağ başına çəkib keçir.
Bahar gəlir, qoynunda gül dərə-dərə, tərə-tərə,

---

¹⁸⁰ X. R. U., 2014, s. 32

¹⁸¹ X. R. U., 2014, s. 32

¹⁸² X. R. U., 2014, s. 38-39.

Qış Xəzəri silkələyir dalğa-dalğa, ləpə-ləpə.
Bahar gəlir, bağçalarda körpələri öpə-öpə,
Qış qayıdır, körpələrin başına qar səpə-səpə.
Mən görürəm təbiətdə yazla qışın gülşənini.¹⁸³

Ardından şair, tabiatı süsleyen çiçəklərə zarar verecek doğa olaylarına qarşı koyacağını, bu yolda asla geri adım atmayacağını vurgulamaktadır. Muhtemelen bu dizeler, tabiattan bahsetse de satırların altında derin içtimaî mana katları yer almaktadır:

Mən gedirəm! Mən açmışam öz köksümü küləklərə,
Təki külək toxunmasın bəslədiyim çiçəklərə.
Yeri gəlsə mən köksümü çırpam da şimşəklərə,
Təki şimşək toxunmasın güvəndiyim diləklərə.
Mən istərəm ümmanların səsi gəlsin qulağıma,
Tufanların səsi gəlir, özü gəlsin ayağıma.
Qızıl gülüm söykəyərsə dodağını dodağıma,
Ölümdən də çəkinməyəm, ölüm çıxsa qabağıma.¹⁸⁴

Halil Rıza, bu şiirində sadəcə təbiət təsviri ilə yetinməmiş, təbiət üzərindən vatan sevgisini də dile getirmişdir. Şair, həyat mücadelesində saçları beyazlasa da ömrünün sonuna qədər ruhunun bahar kimi gür, canlı və təzə kalacağından emindir:

Aç sinəmi, yar qəlbimi, gör qanımda coşan nədir;
Başımdakı Xətainin, Füzulinin çələngidir.
Yel əsəndə büzüşməyək yuvamızda quşlar kimi,
Çovğunlara sinə gərək Kəpəz kimi, Qoşqar kimi!
Bu döyüşdə ağartsa da saçlarımı qış qar kimi,
Mən gəlmişəm bahar kimi, gedəcəyəm bahar kimi.¹⁸⁵

“Dağlara qalxıram” (“Dağlara Çıkıyorum” – 1965) şiirində də Halil Rıza, digər şiirlerinde sıklıq qarşılaşdığımız təbiət-insan ikileminə paralelliklər kurmaktadır. Şiirin başlangıcında dağlara özgülü deyişik epitetlər istifadə edilmişdir. İhtiyar dağlar,

---

¹⁸³ X. R. U., 2014, s. 38

¹⁸⁴ X. R. U., 2014, s. 38

¹⁸⁵ X. R. U., 2014, s. 39

çemenlerinde biten al fincan misali laleler, kadehe benzer pınarlar sayesinde aslında gençtir. Taze ve yavru menekşeler dağların gül beşiğinde uykuya dalmışlar.

Dağlara qalxıram... dağlar tər-təzə,
Nə qədər cavanmış bu qoca dağlar.
Qırmızı fincanlı lalələr təzə,
Çəmən süfrəsində qədəh bulaqlar.
Hər gümüş şəbnəmə bir qızıl şüa
Zər çəkir...
dayanıb dağ keşiyində.
Körpə bənövşələr gedib yuxuya,
Uyuyur dağların gül beşiyində.¹⁸⁶

Şair güzellikləri seyrettikçe “deniz gibi kalbiyle dağın kucaklaştığını”, yani bütünleştiğini söylemektedir. Zirveli dağlardan gelen ve derin derelere “dökülen, sökülən, gülen” beyaz saçlı şelalelerden etrafa saçılan katreler şafağın ışığıyla bir fişek misali ışık saçır, çiçekler üzerinde bir küpe misali asılıp durur.

Mən seyrə daldıqca gülzarımızı,
Dəniz ürəyimlə dağ qucaqlaşar.
Baxıram ağ saçlı şələlərlə,
Tökülən,
sökülən,
gülən şələlə.
Ayağı altında uçurum dərə,
Zirvəli dağlardan gələn şələlə.
Sıçrayan qətrələr fişəngə bənzər,
Qətrələr şəfəqdən od tutub yanar,
Düşdükcə ətrafa zərlər, zərrələr,
Çiçək sırğalanar, gül sırğalanar.

Şairin nazarında “güzellik” aynı zamanda bir “güç”tür. “Düşüncəsi bir dağ kartalı, duyguları bir asiman kadar engin” olan Halil Rıza’nın bu güzelliklerden aldığı

---

¹⁸⁶ X. R. U., 2014, s. 46

güç o kadar büyüktür ki isterse dağları avcunda bile kaldırabilecektir. “Yüz yerden yaralı yalçın kayalar” yüzyılların tufanıyladır, boranıyladır çok savaşmıştır.

Fikrim – dağ qartalı,
hissim – asiman.
Elə bil dünyaya hökmdaram mən.
İstəsəm,
yapışıb bir sal qayadan
Dağları ovcumda qaldıraram mən.
Döşü zireh-zireh qırçın qayalar
Boranla,
tufanla çox güləşibdir.
Yüz yerdən yaralı yalçın qayalar
Əsr ilə, zamanla pəncələşibdir.¹⁸⁷

Şair, dağları saçları beyazlamış muazzam ve metin bir komutana benzətirken, onu ebediyətin bir heykeli olaraq betimləməkdədir:

Saçları ağarmış sərkərdələrtək
Dağlar dayanmışdır müəzzəm, mətin.
Gör nələr düşünür dağ boyda ürək:
Dağlar heykəlidir əbədiyyətin.¹⁸⁸

Doğa güzelliklərindən bahsədən şair çoğu zaman şiirlerinde vatanına övgülər yağdırır, tarix, kahramanlık motiflərinə yer verərək şiirin tematik sınırlarını bir kaç yöndən zorlayaraq bir coşku seline kapılır. “Doğma təbiət” (Bakı, 28 Mayıs 1959) şiirində Halil Rıza, Azərbaycan’ın binyıllık tarixi abidesi olaraq dünyaca tanınan Gobustan Korusu’nun zenginliklərini təsvir etməkdədir.

Qobustan qoruğu – sabahlı keçmiş,
Əzəmət yaşayır daş paltarında.
Yüz əsri, min əsri əyninə geymiş
Məğrur, alnıaçıq qayalarında.

---

¹⁸⁷ X. R. U., 2014, s. 46-47.

¹⁸⁸ X. R. U., 2014, s. 47.

Şair, vatanı Azərbaycan'ın tabiatını, ülkesini dünyada hiçbir şeyle kıyaslanamayacak kadar eşsiz bir değer olduğunu vurgular.

Əgər Yer kürəsi bir kaman olsa,
Mənim çinarlarım kamanda oxdur.
Böylə bir təbiət, ülvi məmləkət
Bəlkə heç əzəldən cahanda yoxdur.¹⁸⁹

Hali Rıza'nın tabiat sevgisi, aslında insanlığa olan sevgisinden ayrılmazdır. Tabiat Halil Rıza'nın nazarında evrensel bir değerdir ve onu bir bütün olarak görməkdədir. Bu yaklaşım, aynı zamanda şairin kuvvetli hümanizminden ileri gelmektedir. Şaire göre tabiatı ve dünyayı korumak insanlığı korumak anlamına gelmektedir.

“Bahar”¹⁹⁰ (Emirhacıyan, 3 Nisan, 1960) şiirinde bahar mevsiminin güzellikleri şairin ruhunu okşamaktadır; şair kendi ruh halini baharın tazeliği ile bir bütün haline getirmekte, kendisini baharla özdeşleştirmektedir:

Əsməsin, dayansın dəlisov küləklər.
Solmasın çiçəklər, göyərsin bu ləklər.
Sığışmır köksümə arzular-diləklər.
Elə bil mən də bir baharam, ay bahar!
Dünyaya sənin tək baxıram, ay bahar!¹⁹¹

Halil Rıza'nın tabiat tasvirleri şairin kişiliği ve karakteristik özellikleriyle örtüşmektedir. Yaptığı betimlemelerde şair, tabiat unsurlarına güzellik ve zarafet unsurlarının yanı sıra hareketli, mücadeleci, aynı zamanda onurlu bir duruş kazandırmaktadır. Şair; dağları vakarlı, rüzgarları kuvvetli, çayları çağlayan vd. özellikleriyle tasvir edilmektedir. O, kendisinin sahip olduğu cesaret, atılganlık, mücadele ruhu, onur, eğilmezlik vd. karakteristik özellikleri tabiat unsurlarına yansıtmaktadır. “Çaylarımız”¹⁹² (Türkan. 28 Mayıs 1967) şiirinde Halil Rıza şöyle der:

---

¹⁸⁹ X. R. U., 2014, s. 125-126.

¹⁹⁰ X. R. U., 2014, 129-130.

¹⁹¹ X. R. U., 2014, s. 130.

¹⁹² X. R. U., 2014, s. 150-152.

Obum, Yeniseyim – süstlüyə qənim,
İrtiş – qayaları yırtan axarım.
Turan torpağımız – ürəyim mənim,
Ağidel, Zərəfşan – qan damarlarım.
Ey könül, ömr elə bu nəhrlərtək,
Usanma, həmişə irəli şığı. ¹⁹³

Gerçekten de Halil Rıza, şiirlerinde ele aldığı ana konunun yanı sıra yan konulara yer vermekte, esas çizginin yanında tali çizgilerle eserin poetik muhtevasını zenginleştirmektedir. Lefortovo’da yazdığı ve ana konusu vatan hasreti olan şiirinde doğaya, yurdun güzelliklerine nasıl bağlı olduğu, belirgin bir şekilde müşahede edebilir.

Dolanıb başına bağçanın-bağın,
Üzünə baş qoyum daşın-torpağın.
Türkanda çatdığım odun-ocağın
Acı tüstüsünə həsrət qalmışam.
.....
Büllür dalğalarımı orda rəqs edən?
Qızıl qayalarla hərdən bəhs edən,
Yüz milyard işığı gecə əks edən
Xəzər güzgüsünə həsrət qalmışam. ¹⁹⁴

Halil Rıza'nın doğayla ilgili şiirlerinde tarih, vatan, aile, insan sevgisi, yurtseverlik vd. yan unsurlara, içtimaî hafızayı yenilenecek hususlara da yer verildiğini görebiliriz. Fakat, her şeye rağmen şairin tabiat tasvirlerinde poetik bir iyimserlik hâkimdir. Bu husus, okuyucuya huzur, rahatlık ve güzelliklerden zevk alma fırsatı sunmaktadır. Bu fırsatı değerli kılan bir başka özellik tasvir vasıtalarının canlılığıdır. Şairin kaleminden çıkan tabiat şiirleri tabiat güzelliklerini betimlerken Azerbaycan edebiyatını kendine özgü poetik numunelerle zenginleştirmiştir.

---

¹⁹³ X. R. U., 2014, s. 152.

¹⁹⁴ Xəlil Rza Ulutürk. Davam edir 37..., s. 358.

2.4. Edebiyat, Şiir, Sanat ve Sanatkâr

Halil Rıza, şiirlerinde ediplere, şiire, sanata ve sanatkârlara büyük değer vermektedir. Aslında bu değer, küçük yaştan kazanılmış ahlaki bir özelliğin yansıması olarak belirmektedir. Kazandığı manevi zenginlik kendisine, aile muhitinden miras kalmıştır. Halil Rıza'nın "Kimliğim" yazısında vurguladığı gibi sanata ve sanatkâra sevgi ve saygısı, kendisine şiiri sevdiren babası tarafından aşılmıştır. Halil Rıza; Fuzuli, Dehil, Dilsuz, Sabir, Tefik Fikret, Navai, Şota Rustaveli, Ali Bey Hüseyinzade, Ziya Gökalp, Kumru, Yunus Emre gibi şairlerin isimlerini ilk kez babasından duymuştur. Bu edip ve şairlerle ilgili öykülerin, Halil Rıza'nın manevi dünyasında derin izler bıraktığı, "Kimliğim" yazısında görülmektedir.

"Bu şairleri çok yankılı, çok etkili sesle okuyan, bazen gözyaşlarını silen babam 47 yaşında vefat etse de benim gözümde ihtiyar ve pîrani geçmişin sembolüdür. Zulmün topu var, güllesi var, kal'sı varsa,

Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır.

Göz yumma güneşten, ne kadar nûru kararsa,

Sönmez ebedî, her gecenin gündüzü vardır.

Tefik Fikret'in bu güzel mısralarını o kadar tekrar etmişti ki, ben okula başlamadan bunları ezbere biliyordum."¹⁹⁵

Sovyet döneminde Azerbaycan-Türkiye edebi münasebetlerinin son derece zayıf olduğu bir dönemde sol ideoloji mensuplarının eserleri dışında Türk edebiyatı okullarda okutulmaz, ders müfredatında yer almazdı. Türklük mücadelesi aşıl原因an şiirler sadece kuşaktan kuşağa, sözlü şekilde ve özel ortamlarda aktararak yaşatılmaktaydı. Tefik Fikret'in bahsi geçen dizelerinin yer aldığı "Millet Şarkısı" 17 Kasım 1988'de, Azerbaycan'dan Sovyetler Birliği'ne karşı ilk topyekûn itiraz sesinin yükseldiği Meydan Hareketi¹⁹⁶ döneminde neredeyse her gün defalarca göstericilerinin bir ağızdan okunarak ezberlenmesi bir tesadüf değil, bahsi geçen tevarüsün yansımasıydı.

Halil Rıza şöyle devam etmektedir:

"Babamın fikrince, Azerbaycan medeniyet tarihinin en kudretli ve büyük şahsiyetlerinden biri Ali Bey Hüseyinzade olmuş. 'İdraktır musibete mizan evet, evet/İdraksizlerin ola bilmez musibeti.' Sabir'in, dahi Sabir'in bu beytini misal getiren

¹⁹⁵ Xəli Rza Ulutürk, Kimliyim, s. 13.

¹⁹⁶ 1992'den itibaren bu hareket her sene Azerbaycan'da Millî Uyanış Günü olarak kutlanıyor.

babam derdi ki Ali Bey gibi mütefekkirlerin faciası onların idrakinin büyüklüğünden doğmuştur. Devre sığmak – küçüklük, devre sığmamak ise büyüklük alametidir. Devre sığmayanlar, bazen bir halkın tarihine ışık salabilir!”¹⁹⁷

Halil Rıza şiire ve sanata bağlı, hayatını adeta bu değerlerle bütünleştiren bir sanatkârdır. Onun bu özelliğini bir edebiyatçı olarak çok genç yaşlardan itibaren izlemiş, Halil Rıza'nın öğrenci arkadaşı ve yakın dostu Bekir Nebiyev şu satırlarla aktarmaktadır:

“Şiir, sanatkâr varlığındaki güzellik ve ulviliğin, hümanizm ve sevginin, vatanseverlik ve kahramanlığın şair kalbinden başka kalplere aktarılması için son derece özgün ve tekrarsız vasıta... Hayatı, gerçekliği hususi idrak vasıtasına çeviren şiirde şairi yaratan halkın karakteri, belli başlı gelişim merhalesi ifade olunur; bu merhalenin keskin dahili tezatları, ciddi münakaşaları, tarihi seyrin feryat koparan çatışmaları dile getirilir. Halil Rıza bu tür şairlerdendir. Hayat, insanlar, tarih, tabiat, dünya konusunda Halil Rıza çok iyimserdi. Sıradan bir çiçek çalışının ilkbaharda filizlenmesinden, eli çantalı bir kızcağzın ilk kez mektebe gitmesinden başlamış, bu veya diğer uzak bir Afrika ülkesinin ‘zincirini’ kırmasına, bağımsızlığa kavuşmasına kadar, her şey onun sevinç ve ferah membaı olmuştur. [Onun] tabiatı, hasleti böyleydi...”¹⁹⁸

Halil Rıza'ya göre şiir hayatın içinden gelmeli, şair halkın içinde, insanlar arasında olmalı. Masa başı şairliği “Poeziyanın tənqidı” (Şiirin Eleştirisi) adlı şiirinde eleştirerek, şairlerin; halkın arasında bulunmalarını istemektedir.

Ey şairlər, deyin siz
neçin veyillənirsiniz?
Atılın küçələrə,
qalxın avtobuslara,
dırmaşın qatarlara!
Şeir oxuyun və baxın
Maşinistin gülüşü
görün necə gül açır
Kömür tozu içində ağappaq güllər kimi.
Haydı, çıxın bazara.

Halil Rıza'ya göre bir şairin yazdığı şiiri önce halk değerlendirmeli; Eger senin şiirin insanların ruhunu, zevkini okşuyorsa, demek ki yaşayıp yaratmağın boşuna değildir:

---

¹⁹⁷ Xəli Rza Ulutürk, Kimliyim, s. 14.

¹⁹⁸ Bəkir Nəbiyev. İstiqlal şairi (Xəlil Rza Ulutürkün həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsi). “Elm”. Bakı 2001, s. 5-6.

Üfunət, basabas, hay-küy içində
Sizin şeirinizi bəyənib gülsə
O kişi sifətli, ər təbiətli
üzü bir az çopur, taxta başmaqlı
Qüdrətli qadın.
Əgər o, bəyənsə bir şeirinizi,
Demək, əbəs deyil yaşamağımız.¹⁹⁹

Halil Rıza sanatıyla bütünleşmiş bir şairdir. Şiir onun karakterine mücadele ruhu, savaşçı cesareti ve mertlik duruşu aşılamıştır. Şair, “Düzlük” şiirinde şöyle yazar:

Yaşa, poeziyam!
Bərki döyüşdə,
Yolunu dağ kəssə, qaldır, at dağı.
Mənə sən öyrətdin bu keşməkeşdə
Mətin dayanmağı, mərd yaşamağı.²⁰⁰

Halil Rıza'nın şiirlere yansıyan mücadelesi içinden gelen adalet duygusunun, vatan sevgisinin, hümanizmin ve milletinə bağlılığın dışavurumudur.

Məni “döyə” bilər tənqidçilərım,
Hətta danlayarlar, hətta qınarlar.
Ancaq ürəyimə əl uzatsalar,
Mütləq alışarlar, mütləq yanarlar!²⁰¹

Halil Rıza “Poeziya! Poeziya!” (1977) adlı şiirinde mücadelesiz ve şiirsiz bir hayatın aslında hayat olmadığını yazar. Halil Rıza'ya görə şiir, kendisini yarınlara taşıyan bir güçdür:

Sən mənə gərəksən – misralarınla
Sabahkı dünyaya bir kəmənd atım.
Gözəllik sarayı ucaldım göyə,
.....
Sən – mənim Şah dağım, Savalanımsan,

---

¹⁹⁹ X. R. U., 2014, s. 497.

²⁰⁰ X.R.U. Cilt: 1, s. 87.

²⁰¹ X.R.U. Cilt: 1, s. 86.

Arazım, Kürüm də çağlayır səndə.
Qaralır gözümdə qəfildən cahan,
Sən əldən çıxanda – ilham itəndə.
İşıqlı zirvələr yolçusuyuq biz,
Şeir bizim üçün ən uca dağdır.
Eşqsiz, aloysuz, mübarizəsiz,
Şeirsiz yaşamaq yaşamamaqdır!
Miyənə misralar, sürtülmüş sözlər,
Ölövay şeirlər qoy girsin yerə.
Qoy aman verməsin işıqlı gözlər
Yarasalar kimi hərlənənlərə.
Böyükdür, ülvidir Azərbaycanım,
Bu torpaq üstündə ərlər yaşamış.
Bizim şeirimizin od qılıncını
Xətai sıyırmış, Sabir daşımış!
Köksümü əlimlə yarıb sökərəm,
Zamanla birlikdə nəfəs almasan.
Mən sənə üstündən qələm çəkərəm,
Xalqa çörək kimi gərək olmasan.²⁰²

Halil Rıza için şiir demek insanları aydınlatmaq ve mücadeleye çağırıştır. Zaten kendisi bu özelliği ile hep dikkat çekmiştir. Hatta bazen çevresindekiler açık veya ima yoluyla, şairin bu özelliğinden duydukları rahatsızlıktan dolayı serzenişlerini dile getirmişler. Zira Halil Rıza için hitabet kürsüsü bambaşka bir mekan; onun yorulmadığı, şiirlerini seslendirdiği, kütleleri coşturduğu bir yerdir:

Nədir mənə istəyim? Otuz milyonluq salon,
Bir stəkan təmiz su, bir xitabət kürsüsü!
Qoy şeirim gur səsi dalğa-dalğa yayılsın,
Yer də, göy də ayılsın!
Kürsülərə sığmayan cəsur şeirim, ər şeirim,
Təpədən dırnağacan silahlı əsgər şeirim!²⁰³

---

²⁰² X. R. U., 2014, s. 77

²⁰³ X. R. U., 2014, s.40.

Halil Rıza'nın pek çok şiirinde bu eğilim kendini bariz şekilde göstermektedir. Burada iki husus dikkati çekmektedir:

1) Halil Rıza edip ve sanatkârlardan bahsederken, onur, gurur, duruş, ahlakî ve vicdanî tavrı son derece önemsemektedir. Onun eserlerinde kendisine yer bulacak bir sanatkarın sadece sanatkâr büyüklüğü yetmez; Halil Rıza sanatkarın onurlusunu, ahlaklısını, dürüst olanının ismini zikreder, onu yüceltir, bazen kendisine rol model olarak görür.

2) Her ne kadar şiirde millilik çizgisini takip etse de, Halil Rıza adalet uğruna mücadele eden şahsiyetlere değer verirken asla ayırım yapmaz. Dünyanın neresinde olursa olsun, adalet haykıran, dürüst ve ilkeli duruşundan geri adım atmayan her bir edip ve sanatkâr Halil Rıza şiirinin kahramanları arasında yer almaktadır. 28 Ocak 1990'da Lefortovo hapisanesinde yazdığı "Xüsusi təyyarədə" ("Özel Uçakta") şiirinde şair, duygu ve düşüncelerini şu dizelerle aktarmaktadır:

Geri qalmadım əsla nə Məhəmməd Hadidən,
Nə dili boğazından çıxarılan qardaşım
Böyük Fərrux Yəzdidən...
Keçdim kirpiklərimi qarsalayan alovdan,
Geri qalmadım əsla
Nə mərd Soljenitsindən
Nə Sergey Korolyovdan..
.....
Gətirdi bəxtim mənim: geri qalmadım əsla
Mikayıl Müşfiqimdən, Hüseyn Cavidimdən,
Behrəngimdən, Hadimdən.²⁰⁴

Benzer bir yaklaşımı, şairin "Ürəyimdə qalan tikan" ("Yüreğimde Kalan Diken", 1985, Türkan) şiirinde de görmekteyiz. Halil Rıza, şiire başlamadan önce Efzeleddin Hakani'nin cesur dizelerine göndermede bulunmaktadır: *Ne zindandan çekiniriz, ne kanlı darağacından/Çünkü Türk'üz, er göksümüz al kırmızı tan yeridir!"*

---

²⁰⁴ X.R.U.: II. Cild, s. 8-10.

Şiirde Halil Rıza kendisini korkmaz, cesur, kendi gücünə inanan bir şair olaraq sunarken, Mikail Müşfik'i, Hüseyn Cavid'e benzediyini gururla vurgulamaktadır:

Qaralamaq istəyir ağappaq bir kağızı.
Ağzında köpüklənən bir yal boydaca dildi.
Kürsüdəki sal qaya Müşfiq deyil, Xəlildi.
Müşfiq ruhlu Xəlildi.

***

Əlindəki süd kimi o ağappaq varağa,
Tavanda ağ şanı tək bərq vuran çilçırağa,
Al günəşə açılmış geniş pəncərələrə,
Dalğası Türküstanda ləngər vuran Xəzərə,
Natəvan yaylığının yeləndəki zərə,
Planetə, bəşərə hər bir telilə bağlı
Cavid ruhlu Xəlildi!²⁰⁵

Halil Rıza'nın şiire olan tutkusu, edebiyata ve düşüncəyə bağlılığı birçok şiirinde daha bariz şəkildə öne çıkmaktadır. Şairin bu özelliği, 1980'li illərin ortalarında kaleme aldığı "Mən şeir yazdıqca..." ("Ben Şiir Yazdıqça", 1985, Türkan) eserine yansımıştır:

Dəmirçi dəmirlə, bağban bağ ilə,
Müsəlman Quranla bağdaşdığı tək
Mən də söz üstündə hey əlləşirəm,
Misralar qığılcım, ilham da kürə,
Alov dalğa-dalğa qalxır hündürə,
Mən şeir yazdıqca gözəlləşirəm.²⁰⁶

---

²⁰⁵ X. R. U., 2014, s. 247.

²⁰⁶ Xəlil Rza Ulutürk, Davam edir 37..., s.67.

Bekir Nebiyev'in ifade ettiđi gibi *"bu mısralar asla geliřigüzel söylenmiş mısralar olmayıp Halil Rıza'nın hayatı boyunca, yaratıcılığı boyunca gelişen sanatkar intibahının gerçəkçi ve tabii yansımasıdır."*²⁰⁷

"Mənim şeirim" ("Şiirim", 1962) adlı şiirinde, Halil Rıza, şiiri kendisiyle özdeşleştirmekte ve ona güvenmektedir: Şiir, Halil Rıza için en büyük değerdir; şairi gecenin bir saatinde tatlı uykusundan kaldıracılabilen bir kudrete sahip iken, bazen onun kalbinin öfkesi, bazen neşesi, bazen de kederidir. Şiir, tüm yaralar için bir merhemdir, adeta alıp verdiđi bir nefestir. Her gün onunla evden işe gider, işten eve gelir. Şair, kendi şiirleriyle konuşur, onunla hasbıhal olur. Şiirlerinden dolayı birçok gazete editörüyle tartışmışlığı vardır.

Qəlbimdə pöhrələnib hər gün boy atan da sən,
Gecə şirin yuxudan məni oyadan da sən.
Ürəyimin qəzəbi, sevinci, qəmi şeirim,
Bütün yaralarımın bircə məlhəmi şeirim!
Aldığım nəfəs kibi mənimləsən həmişə,
Birgə gedib gəliriz biz həm evə, həm işə.
Mən səni gəzdirərəm qəlbimdə qürur ilə
Mən sənin ucbatından bəzən üz-göz oluram,
neçə redaktor ilə.
İlham namərdlik edib üz döndərəndə məndən,
Mən ayrılı bilmirəm yenə inan ki səndən.²⁰⁸

Şair, edip ve sanatkârda olması gereken onurlu duruş ve kişilik; Halil Rıza'nın gözeterek koruduđu en büyük değerlerdendir. Bu yüzden, Halil Rıza'nın sevdiđi, şahsiyetine saygı duyduđu, hayranlığını gizlemediđi şair ve sanatkârların kimlikleri bellidir; onlar, onurlu şahsiyeti ve mağrur duruşu ile tarihte iz barakmış, hayatlarını bu yolda feda etmekten geri durmamışlar. Azerbaycan'ın büyük şairi Nizami Gencevi'nin bir öyküsünden etkilenen Halil Rıza, son derece saygın bir üslupta serzenişini dile getirmektedir. Bu serzeniş Nizami Gencevi'yle deđil, öykünün olay örgüsünde yer alan

---

²⁰⁷ Bəkir Nəbiyev, "Xəlil Rza fenomeni", İçinde: *Müasirləri Xəli Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edəni: Firəngiz xanım Ulutürk), "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 73-82), s. 74-75.

²⁰⁸ X. R. U., 2014, s.39

Doğan'ın Bülbül'e söylediği sözlerle ilgilidir. *Qızılquş*²⁰⁹ *susduğundan yeyir kəklik döşünü/ Ova çıxan şahların əli üstə əyləşir./Bülbül susmadığından tikan deşir köksünü./ Gül-qönçə həsrətilə qan-yaş tökür, əlləşir.*²¹⁰ Halil Rıza, "alçaqlığı gördüğü zamanın insanın susmasını en büyük azap olarak" görməkdədir.

"Sirlər xəzinəsi"ni tərcümə məqamında,
Gəlib bura çatarkən qələmimi saxladım.
Dahilərlə deyişmək bir az ağır olsa da,
Əfv et məni, ey böyük müəllimim, Ustadım!
Mənə nə kəklik döşü, nə tərlan olmaq gərək.
Nə də ovçu şahların əli üstə əyləşmək.
Alçaqlığı görəndə susmaq ən böyük əzab,
Gözəllik görə-görə susmaq ürəkdə göynək.
Nə yaxşı ki, heç zaman nifrətimi qısmadım.
Məhəbbətim coşanda çaylar kimi çağladım.
Gürzə xislətlilərin qarşısında susmadım,
Qoymadım ləkələnsin nə soyadım, nə adım.
Qoy susanlar qazansın şöhrət, sərvət, simü-zər.
Bambaşqadır könlümün intizamı, nizamı.
Alçaqlığı görəndə susa bilsəydi əgər.
Nə "Xəmsə" yaranardı, nə də dahi Nizami.²¹¹

Halil Rıza, Nesimi'ye ithaf etdiyi "Nesimi" (1973) adlı şiirində, böyük söz üstadını yücelterek sözün dəyərini bilmeyenləri, basmakalıp və dogmatik düşüncələrin esiri olanların, mana və hikmətten yoksun keslərin yenilgisini okuyucunun gözleri önünə serməkdədir. Halil Rıza bu şiirdə böyük Nesimi'yi vaiz və ulema ilə qarşı qarşıya getirərək sözün kudret və yüceliyinə vurğu yapmaktadır.

Hanı ağzı köpüklənən ağ çalmalı üləmalar?
Sümüyü də sürmə olmuş... bugün ondan nişanımı var?

---

²⁰⁹ Doğan

²¹⁰ Bu dizeler Nizami Gencevi'nin *Sirlər Hazinesini* eserində yer alan Bülbül və Doğanın Destanı manzum öyküsündə yer almaktadır. Halil Rıza'nın tərcüməsi şu şəkildedir: Mənsə mənə əhliyəm, feyzim Tanrıma bəlli/Həm kəklik döşü verir, həm sultan əli, bəli!/ Sən boş danışdığın soğulcandır yemin də/Dilin tikanlıdır ki, tikanlıqdır yerin də. Bkz: Nizami Gəncəvi. *Sirlər xəzinəsi*. "Lider nəşriyyat", Bakı 2004, s. 203-204.

²¹¹ X.R. I. Cilt, s. 261.

Sürü-sürü o vaizlər, o qazilər hanı, hanı?
Bugün dünya görür ancaq yaradanı, yaşadanı!
Onlar dedi: – İnsan sığır bir beşiyə, bir tabuta.
Yox! – söylədin – tabut nədir? Sığmır insan kainata!
Nəkarasan? – Qışkırdılar. Dedin: – Qızıl dan yeriyəm.
Dünya mənim sədəfimdür, mən dünyanın gövhəriyəm.
Dartındılar yerbəyerdən: – Sən Tanrıya kölə, bəndə.
– Yox! – dedin sən – Tanrı özü yaşar məndə, yaşar məndə.
Bizim qaynar qanımızda gizli çaylar aşıb-daşır,
İnsan kimi yaşayanda insan özü tanrılaşır!²¹²

Halil Rıza, Nesimi hikmetinin tarixin derin katlarından süzülüb gəldiyini, dün ve bugün de olduğu gibi gelecekte de yaşayacağını, “sultanlara kalmayan dünyanın Nesimi’ye kaldığını” yazarak, sözün ebediliyinə vurgu yapar,

Unutdurmaq istəyirlər onlar mənə kimliyimi,
Dünən Babək özü geydi mənim qanlı köynəyimi.
Mən dünənəm. Mən bu günəm. Mən keçmişəm, gələcəyəm.
Ölsəm belə bu dünyaya mən yenidən gələcəyəm!
Salam, şair!
Sən yenidən bu dünyaya xoş gəlmisən.
Dünya sən öz evindir,
Xoş gəlmisən evinə sən.
Çoxlarını məhv elədi bu qovğalı, qallı dünya,
Sultanlara qalmaq, yox, Nəsimiyə qaldı dünya.²¹³

Genellikle, Nesimi şəxsiyyətinə Halil Rıza şiirində sıkça vurgu yapıldığını görəbiliriz.

Nəsimi, alnında qanlı bir qürur
Baxır kainata öz dan yerindən.
On dördüncü əsr yıxılır, durur
Tutur o ustadın ətəklərindən.²¹⁴

---

²¹² X.R. I. Cilt, s. 98.

²¹³ X.R. I. Cilt, s. 98

Halil Rıza'ya göre Nesimi, bir ömre sığmayan şairdir.

Biz nəyik?
İldırım!
Torpaq!
Su!
Külək!
Əsək yer üzünün nəsimi kimi.
Yaşayaq,
yaradaq!
Ölsək də ölək
Bir ömrə sığmayan Nəsimi kimi!²¹⁵

Halil Rıza'nın örnek aldığı sanatkarlar arasında Azerbaycan edebiyatının en mümtaz simaları, en cesur mümessilleri ve yetenekli söz üstatları bulunmaktadır. Birçok şaire şiir hasretmiş Halil Rıza'nın ilham kaynağı, rol model aldığı ediplerin yer aldıkları yelpaze çok geniştir. Halil Rıza onları kendi şahsiyetinde bir araya getirerek, manevi dünyasında bir bütün olarak benimsemektedir. Şair, "Gurur Türküsü" şiirinde şöyle yazmaktadır:

Rədd ol, Nəsimidir qarşıdan gələn,
Füzuli rübabı, Sabir səsiyəm.
Bütün dahiləri yığ kənara qoy,
Bütün dahilərin birləşməsiyəm.²¹⁶

Halil Rıza şiirlerinde isminden saygıyla söz edilen şairlerden biri de Hüseyin Cavid (1882-1941)'dir.²¹⁷ Azerbaycan edebiyatının müterakki geleneklerini devam ettiren Hüseyin Cavid 20. yüzyıl Azerbaycan romantizminin kurucularındandır. Eserlerini ve şahsiyetini sosyalizm rejiminin dışında tutan Hüseyin Cavid'in sanatı ve hayatına tahammül edemeyen totaliter Sovyet yönetimi, onu soğuk Sibirya'nın

---

²¹⁴ X.R. I. Cilt, s. 107 ["İgidlər, dahiler" – "Yiğitler, Dehalar" şiiri].

²¹⁵ X.R. I. Cilt, s. 191. ["Nəsimi kimi" – "Nesimi Gibi" şiiri]

²¹⁶ X.R. I. Cilt, s. 253.

²¹⁷ Bkz: M. C. Cəfərov *Hüseyn Cavid*, "Azərnəşr", Bakı 1960.

Magadan bölgəsinə sürmüşdür. Ağır və meşakkatli sürgün şərtləri altında həyata tutunamayan şair, 5 Aralık 1941'de Rusya'nın İrkutsk vilayətinin Tayşet ilçəsinə bağlı Şevçenko köyündə malullər xəstəxanasında həyatını itirmişdir.²¹⁸

Halil Rıza "Buz içində od" ("Buz İçində Ateş", 1960) şiirində, Hüseyn Cavid'in "yürek atəşini halkına verdiğini" yazır:

Gözündə həmişə iri gözlüyün...
Gözünün işığı məgər azdı mı?
Ürək atəşini xalqa verənin
Gözünün atəşi azalmadı mı?²¹⁹

Kırk bir sənə sonra, o dövəndə Azərbaycan'ın başında bulunan Haydar Aliyev'in doğrudan girişimiylə Hüseyn Cavid'in gömüldüğü yer təspit edilmiş, ardından Nahçıvan'a getirilərək vətən toprağına təslim edilmişdir.²²⁰

Vətənin, qürbətənin yolları özgə...
Yollar misra-misra, sətir-sətirdi.
Səni yad ellərdən doğma ellərə
Vətən sevgisini çəkdi, gətirdi?!
Yaralı ömrünün bütün əzmini
Sən vətənə verdin, ellərə verdin.
O ötən çağlara yalnız cismini,
Qəlbini gələcək illərə verdin.²²¹

Halil Rıza, "Alim düşüncələri" ("Alim Düşüncələri", 1983)²²² adlı şiirində də Cavid'in məzarının Azərbaycan'a nəqlədilmesini bir intibah olaraq görməkdədir:

Gəlir qulağına təyyarə səsi.
Üzündə nur olur onu anması.

---

²¹⁸ Yusuf Gedikli, "Hüseyn Cavid Rasizade (1882-1941)'nin Həyatı və Eserləri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili və Edebiyatı Dergisi, Yıl 2008, Cilt 38, Sayı 38 (99-135), s. 101.

²¹⁹ X. R. U., 2014, s. 130.

²²⁰ Bkz: Hikmət Xudiyev (Cəmilzadə), "41 ildən sonra Hüseyn Cavidin cənazəsinin Azərbaycana gətirilməsi ictimai-siyasi hadisə idi", Ədalət, 09.10. 2012,s.5; "59 sayılı qəbir" - Brejnev və Andropovun kabinetində müzakirə olunan: Hüseyn Cavid..., 12.10.2017, <https://m.modern.az/az/news/145884>

²²¹ X. R. U., 2014, s. 130.

²²² X. R. U., 2014, s. 130.

- Renessans deyilmi Hüseyn Cavidin
41 ildən sonra qarlı Sibirdən
Gülzar Naxçıvana qanadlanması?!

1962'de yine Hüseyn Cavid'e hasrettiği kısa şiirinde şöyle dile getirmektedir:

Qəlbin od,
şeyrin od!
Ömrün-günün od!
Özün buz məzarda!
Bu necə işdir?
Bəs necə olub ki, o buz dağları
Sənin atəşindən əriməmişdir?!²²³

Halil Rıza, Azərbaycan'ın ünlü rəssamı, böyük sənətkar Settar Behlulzadə (1909-1974)'yə hasrettiği "Settar Behlulzadə'yə"²²⁴ (1960-1968, Bakü) adlı şiirində rəssamın görünüş, hərəkət, mimik və hətta duyğularını son dərəcə bəşarılı bir şəkildə təsvir etmişdir. Rəssamın sənət əsəri yaratırken içində bulunduğru ruh hali, heyecan və tutkusunu, duruş və hərəkətləri Halil Rıza tərəfindən okuyucunun gözleri önündə canlandırılmaktadır.

Alov yuvası – gözlər,
cansız bədən, od sinə.
Qulaqları müntəzir
Füzulinin səsinə.
Üzeyiri asta-asta dodaqaltı pıçıldar,
Əlindəki fırçanı, yoxsa kaman, yoxsa tar?!
Ürəyinin qanıyla yaratdığı tabloya
Fırçasının ucundan düşər ildırım – boya.
Bəzən irəli gələr, bəzən çəkilər geri.

---

²²³ X. R. U., 2014, s. 130. [Hüseyn Cavidə şiiri]

²²⁴ Settar Behlulzadə ilə ilgili bkz: *Boyalarda yaşayan ömür* (Tərt. ed. B.Ələsgərov), M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı 2009; Rəssamın həyatı, əsərləri və müzesiylə ilgili bilgilərin yer aldığı rəsmi internet sitesi:<http://bahlulzade.az/>, [Erişim tarixi: 12.12.2020].

Önündəki molbertdə sökülərsə dan yeri,
Özü günəşə bənzər
Dan yerinin dalında.
Babək qüdrəti çarpar zəif, arıq qolunda,
usta barmaqlarında.
Gözəlliklər əks edər
alovlu gözlərinin büllur qaynaqlarında.²²⁵

Azərbaycan'ın kudretli söz ustası, böyük şair Memmed Araz (1933-2004'ın)'a hasrettiği Memmed Araz'a (5 Temmuz 1982, Türkan) adlı şiirinde şairin karakteristik özelliklerini aktarırken, ruh halini de başarılı bir şekilde dizelere yansıtmıştır:

Mən səni görmüşəm, tunc yumruqların
Yerlərə, göylərə hökm eləyəndə.
Qarlı Ərzurumdan əngin Xəzərə
Can atan, hayqıran Araz axarı
Sənin ürəyindən yol istəyəndə!
Mən səni görmüşəm söz sərkərdəsi:
Alovlu, qüdrətli, cürətli, mətin.
Bu gün addımların bir azca ürkək,
Üfüqlər aşmağın bir azca çətin.
Dayanıb silirsən alın tərini.
Mən səni görmüşəm: od ciyərlərin,
Alov ciyərlərin tələb edəndə
Bütün yer üzünün küləklərini!

Bu şiir yazıldığı zaman Memmed Araz 49 yaşındaydı. Halil Rıza, şiirleri, hayattayken klasikləşən Memmed Araz'ın hak ettiği kıymeti almamasından yakınmaktadır.

Dinləyib şiirini pıçıldamışam:

Xalqımın sənətkar oğludur Araz.
Xalqımın yaralı bağıdır Araz.
Cəsur oğullara qiymət verməkdə

---

²²⁵ X. R. U., 2014, s.36.

Ah, xalqım deyəsən gecikir bir az.

.....

Öz ilhamın versin güc, qüdrət sənə,

Qələm, qılınc tutan əl sustalmasın.

Nə qəm, borclu qalsın qoy qismət sənə,

Təki cəmiyyətə borcun qalmasın!²²⁶

Şunu da belirtelim ki Memmed Araz henüz genç iken, onun yaratıcılığı bir edebiyat eleştirmeni olarak Halil Rıza'nın dikkatini çekmiştir. Memmed Araz 26 yaşındayken Halil Rıza'nın kaleme aldığı "Alovlu, mənalı şerlər" ("Alevli, Manalı Şiirler", 1959) adlı yazısında şairin toplam 37 şiirden oluşan *Sevgi Nağməsi*²²⁷ isimli kitabının değerlendirmesini yapmıştır.

Adı geçen makalede Halil Rıza şöyle yazmaktadır: Bu fiili çok kullanıyorsun. Başka fiiller kullan "Bir şair olarak Memmed İbrahim'i"²²⁸ okuyuculara sevdiren nedir? Fikrimizce bu sorunun birinci cevabı şudur: o, şiirlerinde hayat hakikatlerine isnat eder, şairi ufak, küçük hisler değil, hayatın ve zamanın ileri sürdüğü büyük içtimaî fikirler, siyasi gayeler, halkımızın yüreğinde yuva edinmiş arzular düşündürmektedir."²²⁹

1966'da yine Memmed Araz'la ilgili kaleme aldığı "Düşündürən Şair" yazısında ise Halil Rıza şöyle demektedir:

"Memmed Araz'ı okuyuculara sevdiren sebeplerden biri – onun şiirlerinin halk edebiyatına, aşık şiirine, hatta derim ki musikiye olan yakınlığıdır. Adlarını sıkça zikrettiği Kurbanî, Tufarkanlı Abbas, Hasta Kasım, Âşık Alesger gibi şiir ve sanat dehalarına perestiş ettiğini saklamayan Memmed Araz, sönmez ve bitip tükenmez halk idraki kaynaklarından güç almaktadır. Aşık şiirine özgü birçok keyfiyetleri felsefi düşünce, derin mana, yüksek şiirsellik, dilin berraklığından doğan sanatsal güç, mısraların düzgün poetik dizimi Memmed Araz'ı yakından etkilemekte olup, bu keyfiyetler zaman ilerledikçe onun şiirlerinde derin kök salmaktadır. Bu yüzden birçoklarının nazarında eskimiş gibi görünen Koşma veya Geraylı, edebî biçim olması itibarıyla M. Araz için eskimemiştir."²³⁰

---

²²⁶ X. R. U., 2014, s. 225

²²⁷ Məmməd Araz, *Sevgi nəğməsi*, Azərənəşr, Bakı 1959

²²⁸ O dönemde şair Məmməd İbrahim imzasını kullanmaktaydı.

²²⁹ Xəlil Rza, "Alovlu, mənalı şerlər", <https://www.memmedaraz.az/?menu=31>, [Erişim tarihi: 12.12.2020].

²³⁰ Xəlil Rza, "Düşündürən şair", <https://www.memmedaraz.az/?menu=49>, [Erişim tarihi: 12.12.2020].

Gerçekten de Memmed Araz'ın bu özellikleri Azərbaycan edebiyatında kendine özgü yer işgal etmesine, şahsına münhasır bir üslup geliştirmesine neden olmuştur. Halil Rıza'nın bu tespitleri sadece bir edebiyat eleştirmenin düşünceyi değildir. Bu konudaki yorumları, aynı zamanda kudretli bir kalem sahibi olarak onun şiir ve sanatkâra verdiđi değerin samimi ifadesidir.

Halil Rıza, edebiyatta söz ustalarına değeri veren, ama bir o kadar da gençleri takdir eden, onların önünü açan bir edip ve eleştirmendir. Bu anlamda onun genç şair Rüstem Behrudi (1957)'ye hasrettiđi “Gənclik məndən güclüdür” (“Genclik Benden Güçlüdür”, 3 Kasım 1986, Türkan) şiir bariz bir örnek teşkil etmektedir. Burada şair Rüstem Behrudi'nin geleceđini daha parlak gördüğünü, kendisine inandığını, güvendiđini, onun şiir yeteneđini ve azmini beğendiđini belirtir:

Oxudum kitabımı bir az dalğın, mükəddər.

Aldı məni qoynuna düşüncələr, fikirlər.

.....

Oxudum... misraların qanlı Araz, qanlı Kür...

Bir söz çıxdı dilimdən: Rüstəm məndən güclüdür.²³¹

Halil Rıza; aslında Rüstem Behrudi örneğinde genelleyici bir tespitte bulunmaktadır: Gençlik güçlüdür. Bu tespitin poetik ifadesi, okuyucuda, bir taraftan Halil Rıza'nın doğru sözlü, dürüst, aynı zamanda alçakgönüllü bir karaktere sahip olduđu kanaatini uyandırırken, diđer taraftan Rüstem Behrudi gibi edebiyata yeni gelen gençlerin büyük istikbal vaat ettiklerine işaret etmektedir. Nitekim Rüstem Behrudi'nin “Selam Dar Ağacı”, “Şaman Duaları”, “Boz Kurt”, Elçibey'e hasrettiđi “Qəribə adam” (İlginç İnsan) ve diđer nice şiirleriyle hayattayken klasikleşen şairlerdendir.

Halil Rıza, rejimin baskılarına rağmen onurlu duruşunu kaybetmeyen kudretli söz sanatkarlarını okuyucunun gözünde yüceltmektedir. Bu şair ve yazarlar milletin var oluşunu simgeleyen, millet olmanın onur ve gururunu insanlara hissettiren büyük

---

²³¹ X.R. I. Cilt, s. 268

şahsiyetlerdir. Halil Rıza'nın "Şair qəhrəmanlığı"²³² ("Şair Kahramanlığı", 1988) şiirine başlamadan önce küçük bir kahramanlık öyküsü anlatır ve bu kahramanlığı şiirle ifade eder: "Mikail Muşfik'in hem parlak kişiliğine hem de yüce şiirine özel bir ilgisi olan ve aynı zamanda önemli bir parti yetkilisi olan Ayna Sultanova, 1937'de yaklaşan kanlı felaketten kurtarmak için kendisine şunu söyler: - Hüseyn Cavid zaten elimizden gitti. Belki onun aleyhine bir şiir yazasın, seni bu şekilde kurtaralım. Müşfik, İki bileğimi de kesmeyi kabul ederim, ama nur abidesine, üstadım Hüseyn Cavid'e karşı şiir yazmam! Sağ elim yazarsa, sol elimle baltalarım." Şair, belki de hiç yaşanmamış, gerçekliği şüpheli olan bu öykü üzerine bir şiir yazarak, Müşfik'in; hayatını kurtaracak bu teklifi elinin arkasıyla, hiç düşünmeden geri çevirdiğini tasvir eder.

Bu alınan, satılan ölümcül vicdanları
Silib süpürmək üçün mədəd, ey ulu Tanrı!
Yerdən, göydən bir qüdrət, hümmət, ey ulu Tanrı!
Mən Mikayıl Müşfiqəm, mən adicə bir şair.
Can istəsə verərdim... məndən fələk mürdəşir
Mənliyimi istəyir.
Dünyada hər xilqətin öz xülqü, öz şəkəri...
Gül paylayan bahardır, nur paylayan dan yeri.
Dağı, daşı göyərtmək selin, suyun qisməti.
Cürbəcür dona girmək buqələmun qisməti.²³³

Halil Rıza şair, sanat ve sanatkâr konusunda eskimiş düşüncelere karşıdır; söz hürriyeti şair için büyük değerdir. O yüzden şairin eleştiri hedefinde yer alan köhne düşünce yapısı, Stalinizm dönemi, her şeye rağmen rejime sadık olan edipler yer almaktadır. Halil Rıza, "Bağında Süleyman Rüstəm'lə söhbət"²³⁴ ("Bahçesinde Süleyman Rüstəm'le Haspiha"1, 1986) şiirinde verdiği mesaj son derece manidar ve ilginçtir. Malum olduğu üzere Süleyman Rüstəm Azerbaycan'ın "partici" şairi olarak bilinmektedir. Şiirin konusunu, Sovyet rejimine hizmet ettiği, halk arasında kendisiyle ilgili yanlış veya doğru çok sayıda anekdot ve söylentiler dolaşan Süleyman Rüstəm'in

---

²³² X. R. U., 2014, s. 304-305.

²³³ X. R. U., 2014, s. 305.

²³⁴ X. R. U., 2014, s. 256-257.

yazlığında gerçəkleşən bir diyalog oluşturmaktadır. Bahçenin dörd tarafı duvarlarla örölmüştür; bu kapalı alan, aslında totaliter, kapalı Sovyet devletini simgelemektedir. Bu aksakallı şair rejimin ta kendisidir, ama iyice ihtiyarlamış.

Dörd tərəfdən hasarlı, dörd tərəfdən qapalı
Bu bağ qəfəs kimidir güllər, ağaclar üçün.
Keçdim dar qapısından, dinlədim ağsaqqalı,
Gördüm əsir əlləri bəlkə tükənmiş gücü.²³⁵

Halil Rıza, bu kadar yüksek duvarların bir bahçenin yetişməsi, ağacların, meyvələrin ürün verməsini engelleyəcəği düşüncesindedir. Kapalı Sovyet sisteminin yetişirdiği ürün (aynı zamanda beşeri anlamda) verimsizdir.

- Ustad! Nəyə gərəkmiş bu qədər hündür hasar?
Bu cür hasarlar içrə yetişərmə bəhrə, bar?
Bağa rüzgar gərəkdir, ətirli, təzə rüzgar,
Şeir kimi müqəddəs, yeni, pakizə rüzgar.
Xəzinədir, deyirlər, bizim Xəzər dənizi,
Qumunda milyon-milyon balıqların cəsədi,
Cəsədi yox, bəlkə də ətri, qanı, şirəsi.²³⁶

Süleyman Rüstəm Halil Rıza'ya 1920'lerin bahçesini övər, çok verimli, mahsulü bol bir dönem olduğunu söyler. Şiir; kalıplaşmış düşüncələrin asla değışmeyeceğine, bu düşünce sahiplerinin asla ıslah olunmayacağına dair bir tespitle sonlanmaktadır. Halil Rıza, şiiri tam da bu sonlukla bitirmektedir:

Ağsaqqalı dinlədim, ətirli çay qabaqda,
Qələm götür, gənc şair, deyim, dəftərinə yaz:
Otuzuncu illərin havası var bu bağda,
Əbəs gəlmişəm, burdan calaq aparmaq olmaz.²³⁷

Halil Rıza'nın eserlerinde yer alan ferdî temaların sayı yuxarıda bahsedilən başlıqlarla sınırlı değıldir. Evresellik, beşerî sevgi, aile, etik değıerler, doğa sevgisi, edebiyat, sanat ve sanatkâr bunlardan sadəcə bazılarıdır. Son derece geniş

---

²³⁵ X. R. U., 2014, s. 256

²³⁶ X. R. U., 2014, s. 257

²³⁷ X. R. U., 2014, s. 257

tematik yelpazede eser üreten bir şair olarak Halil Rıza'nın şiirlerinin irdelenmesiyle, ferdî tema tasnifine çok sayıda alt başlık kazandırabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİL RIZA'NIN ŞİİRLERİNDE SOSYAL TEMALAR

3.1. Vatanseverlik ve Yurt Sevgisi

Azerbaycan edebiyatında vatan temalı şiirleriyle toplumsal hafızada kalıcı iz bırakan çok sayıda şair vardır. Abbas Sehhet, Hüseyin Cavid, Ahmet Cavad, Cafer Cabbarlı, Emin Abid, Muhammed Hadi, Samet Vurgun, Bahtiyar Vahabzade vb. şairlerin eserlerinde bu tema yaygın bir şekilde ele alınmıştır. Bu şairler arasında Halil Rıza kendi üslubu ve mücadelecilik tavrıyla seçilmektedir. Vatan sevgisi – onun için bir inanç meselesidir ve kutsiyetiyle en yüce değerler arasında yer almaktadır. Hayatını edebiyata ve şiire adanmış bu büyük sanatkarın “İstiklal Şairi” olarak tanınması, onun sadece edebiyat alanında değil, siyasi hayatta da önemli bir konuma sahip olduğunun göstergesidir. Özellikle 1980’lerin ortalarından başlayarak yazdığı şiirlerle, aynı zamanda bir eylem insanı olarak Azerbaycan Türklerinin istiklal ve hürriyet mücadelesinin ön saflarında yer almıştır. Bekir Nebiyev’in “İstiklal şairi”, A. Asgerli’nin “Millî ülkü mücahidi” adlandırdığı Ulutürk, Azerbaycan’a olan sevgisini sadece şiirle değil, ameliyle ispatlayan bir vatanseverdir. O, genç yaşında vatanını, halkını, dilini sevmeyenleri sert bir dille eleştirmiş, açık sözlü ve cesur eleştirilerine karşılık faaliyetlerinin engellenmesi, kendisine yapılan her türlü baskı onu mücadelesinden döndürememiştir.²³⁸

Halil Rıza’nın eserleri arasında vatan temalı çok sayıda şiir bulunmaktadır. Bu tema, her zaman Halil Rıza yaratıcılığının ilgi odağında yer almıştır. Vatan sevgisini şiirlerinde terennüm etmekle yetinmeyen şair Azerbaycan gençlerine, talebelerine, kendi evlatlarına ve yakınlarına aşılammıştır. Halil Rıza için vatanın başladığı yer, onun kendi vicdanıdır:

Varlığında kədər də, dərd də rişələnəcək.

– Vətən! – desən, yanacaq bəbəklərinə şimşək.

Ömrüm-günüm, onda sən

---

²³⁸ Türkan Məcədova, “R. Rza, X.R.Ulutürk və B.Vahabzadənin ana dilinin cəmiyyət həyatındakı mövqeyi ilə əlaqədar fikirləri”, *Risalə. Araşdırmalar toplusu*. 15-ci kitab. “*Elm və təhsil*”, Bakı 2018, (ss. 172-182), s. 176.

Vətəni axtarma gəl yalnız xəritələrdə.
Axtar öz könlündəki,
Cəsurluqda, hünərdə!
Soruş, cavab verim mən, hardan başlanır Vətən:
Vicdanın öz səsindən.²³⁹

Halil Rıza sadəcə bir şair değıl aynı zamanda büyük düşünce insanıdır. Gerek şiirlerinde gerekse konuşmalarında döneminin siyasi olaylarını derinden yorumlamış, bu konudaki duygu ve düşüncelerini şiir diliyle ifade etmiştir:

Zirvələrdən üzü bəri
gəlir məğrur Azərbaycan!
gəlir cəsur Azərbaycan!
Nur və büllur Azərbaycan!
Dar gözlərin görmədiyi
tamam yeni Azərbaycan!
Varlığında od yerinə
gəzən qanım Azərbaycan!
Açgözlərə, zalimlərə
yağı, qənim Azərbaycan!
Ey yolkəsən, çəkil, rədd ol!
Açır yolu Azərbaycan!
Böyük, ulu Azərbaycan!
Mənim qanım kibi dəli,
Dəli-dolu Azərbaycan!²⁴⁰

Halil Rıza'ya göre vatan, kendisini ona adanmış evlatlarının sayesinde daim ve kaim olacaktır. Bir vatana sahip olmak için vatandaş kimliğinin idrak edilmesi şarttır. Vatanın keşiğinde duran vatan evlatları olmadığı sürece, o vatan pek ayakta kalmaz. Halil Rıza'ya göre vatan anlayışının özünde vakarlı vatan evlatları, yani vatandaşları vardır aslında. Aksi takdirde vatan “beş günlük, on günlük güney karı” misali eriyip gider:

---

²³⁹ Həqiqət Kərimova, *Xəlil Rza Ulutürkün fəlsəfi görüşləri*, “Gənclik”, Bakı 2002, s. 30

²⁴⁰ X. R. U., 2014, s. 255.

Mən Vətən söylədim, mən el söylədim,
Vətən bircə Kürmü, bircə Xəzərmi?
Muğanda saçını oxşayan nəsim,
Göygöldə gördüyün o mavi zərmi?
Vətəndaş olmasa, boş şeydir Vətən!
Beş günlük, on günlük güney qarıdır.
Vətən məfhumunun özəyindəki
Vətənin vüqarlı oğullarıdır!
Gəzdim doğulduğun eli-obanı,
Xızının küləyi üzümə dəydi.
Mən bəlkə sevməzdim Azərbaycanı,
Sənin tək oğullar yetirməsəydi!²⁴¹

Azərbaycan'ın tarixi, şəxsiyyətləri, tabiatı, büyüleyici güzellikləri, sevinçli və kederli günləri vs. Halil Rıza'nın vatan temalı şiirlerini son derece okunaklı və çekici kılmakta olup içerik itibarıyla bu şiirlərə bilgilendirici özellik kazandırmaqdadır. Halil Rıza Azərbaycan'a olan sevgisini kendi ruhu ve vücuduyla bütünleştirmişdir:

Bəzən Araz olur, bəzən Kür, Xəzər,
Qanında dəli bir intiqam gəzər,
Dən düşən saçları dağlara bənzər,
Həm Qoşqar, həm Səhənd, həm Savalandır,
Söylə, Xəlil Rza – Azərbaycandır!²⁴²

Şair, “Mən – Azərbaycanam!” (“Ben Azərbaycan'ım”, 1979) adlı bir başqa şiirində aynı duygu ve düşüncələrini ifade etmektedir:

Dinləyin, dinləyin, mən bir kamanam,
Şərqin sinəsindən qopan fəğanam.
Uzaq əsrlərin dərinliyindən
Sabaha üz qoyan sonsuz karvanam.
Ovcu qabar-qabar, ciyəri təşnə,
Günəşi ardınca çəkən sarbanam.
Bu qoca dünyanın tən ortasında

---

²⁴¹ X. R. U., 2014, s. 134.

²⁴² X. R. U., 2014, s. 26.

Bülbülü susmayan bir gülüstanam.
Sovqatı, bəxşişi açıq sinidə
Ağzının sonuncu tikəsini də
Dosta bağışlayan, düşmənə verən
Dumanlı Təbrizəm, çənli Zəncanam.
Hər şeyi alınıb tükənsə belə,
Eşqi tükənməyən Azərbaycanam!²⁴³

Halil Rıza, 1970'te kaleme aldığı "Vatan" şiirinde vatanı insan ve yurddaş ("vatan sakinleri") bağlamında ele almaktadır; "yurddaş var olduğu sürece vatan da var olacaktır" şeklinde bir mesaj vermektedir:

Ömrü sakinlərin ömrü qədərdir,
Heç vaxt bitməyəcək, qurtarmayacaq.
Hər gələn körpəylə dünyaya gəlir,
Hər gedən insanla getməyir ancaq.²⁴⁴

Şaire görə, vatan sevgisi insanı diri tutar, vatan için çalışmaq və mücadele etmək insanı daha da sağlam yapar, kişinin vatan sevgisini daha da artırır.

Duydum bu hikməti: ölüm yox mənə!
Çünkü mən yurdumun bir parçasıyam.
Hardasa yıxılısam onun yolunda,
Hardasa göyərrib gül açasıyam.
Nəyisə, kimisə qocaldır illər,
Mənsə çaylar kimi aşib-daşırım.
Nə qədər çəkişib bərkiyirəmsə,
Vətənə o qədər yaxınlaşırım.²⁴⁵

Âlim libasına bürünmüş nadanlar vatanın yükselişi önünde en büyük engeldir. Vatan bir bahçe, yurddaş bir bahçivandır. Bahçeler de bir şeyleri kaybeder, ama karşılığında bin şey kazanır; yeter ki onun fedakâr ve özenle çalışan bahçivanı olsun. Vatanın ömrü sakinlerin ömrü kadardır. Dolayısıyla onu seven, koruyan ve uğruna mücadele eden vatandaşı olduğu sürece vatan da ilelebet yaşayacaktır.

---

²⁴³ X. R. U., 2014, s.196.

²⁴⁴ X. R. U., 2014, s.168.

²⁴⁵ X. R. U., 2014, s.168.

Ömrü sakinlərin ömrü qədərdir,
Heç vaxt bitməyəcək, qurtarmayacaq.
Hər gələn körpəylə dünyaya gəlir,
Hər gedən insanla getməyir ancaq.²⁴⁶

Karabağ'ın düşman işgalində kalması şairi her zaman düşündürmüşdür. Onun hayattaki en büyük arzusu vatan toprağının işgaldən kurtulmasıdır. Karabağ, özlemi, Şuşa hasreti Halil Rıza şiirinin başlıca temalarındandır. Gerek bağımsız tema olarak, gerekse farklı temaların fragmanı olarak Karabağ, şairin en çok ele aldığı konular arasındadır. 1989'da kaleme aldığı "Yaşasın Halk Cephesi" (1989, Türkan) şiirinde vatanın başı üzerinde dolaşan kâbus Halil Rıza'yı tedirgin etmektedir; o düşmanın sinsi tertipler içinde olduğuna, her an saldırabileceğine işaret etmektedir:

Qarabağ – ürəyimdir, Şuşa – gözüm giləsi.
Gözlərimə tuşlanıb bu gün düşmən gülləsi.²⁴⁷

Şair, 1988'de kaleme aldığı "Şuşa" (27 Ağustos 1988, Ağdam-Şuşa)²⁴⁸ adlı şiirinde, dağlar başında konumlanan bu güzel şehre olan özlemini şu dizelerle ifade etmektedir:

Kor bir adam işığa,
Müsəlman Kərbəlaya,
Sevgili öz eşqinə
necə, bil, can atırsa
o cür can atdım sənə.
Dünyanın ən məğrur ucalığında,
Göylərin ovcunda yaşayan Şuşam,²⁴⁹

Halil Rıza Azərbaycan'ın musiki beşiği, Karabağ'ın gözü, kartal yuvası olarak tanımlanan bu kenti "Aya, yıldıza bacı, Penah Han'ın kılıcı/Toprağına mukaddes kişi kanı dökülmüş/ İbrahim Han'ın tacı, kaygı muhtacı – Şuşa" söylerken²⁵⁰ bu kente duyduğu sevgi ve özlemi mısralarına yansıtmıştır:

---

²⁴⁶ X. R. U., 2014, s.168.

²⁴⁷ Davam edir 37..., s. 21.

²⁴⁸ X. R. U., 2014, s. 264-266.

²⁴⁹ X. R. U., 2014, s. 264.

²⁵⁰ X. R. U., 2014, s. 264.

Nə atla gəlmişəm, nə də maşınla,
Şahin qanadlarımla uça-uça gəlmişəm.
Sənin bal havanı məlhəm bilmişəm.
Neçə illərdən bəri göyüm-göyüm göynəyən,
Sızım-sızım sızlayan isti yaralarına!
İcazə ver, əyilim, içim barı bir ovuc
Xan qızı bulağının pak dirilik suyundan.
Keçim cənnət qoynundan.
Doqquz yüz bulağını birdən-birə nuş edim,
Ovcumda daşının izləri qalsın.²⁵¹

Şuşa'nın güya kadim Ermeni kenti olduğuna dair yalan ve kara propaganda makinesinin gece gündüz demeden çalıştığı bir dönemde şair, tarihi gerçeklere vurgu yapmaktadır. Halil Rıza, Rusya'nın himayesinde, Ermenilerin Karabağ'a yönelik sinsi planlarına çok daha önceden, 1967'de kaleme aldığı "Adımız, Soyadımız"²⁵² şiirinde de ciddi vurgu yapmıştır. Şiirin ana teması Azerbaycan'da Türk soyadlarının Ruslaşmasına itirazdan ibarettir. Buna rağmen önemli bir parçada Şuşa'nın "Şuşi" olarak adlandırılmasına ciddi itiraz etmektedir. "Şuşalı" soyadının Rusça "Şuşinski" şeklinde seslendirilmesi sadece bir soyadının Ruslaştırılması değil, aynı zamanda bu kentin güya Şuşi adlı kadim bir Ermeni şehri olduğuna dair yalan propagandaya karşı şairin itirazıdır.

Rədd ol.
İtil gözümdən,
Şuşamı "Şuşi" edən!
Sənin soyuq gözlərin, sənin buz baxışların
az seçilir şüşədən.
Hansı ayda, hansı gündə xoş gəlmədi Şuşa sənə?
Nə vermədi bu oylağın
Otu, suyu, daşı sənə?
Süd kimi saf qarını,
Şaqraq bulaqlarını, gülşən yaylaqlarını,

---

²⁵¹ X. R. U., 2014, s. 264.

²⁵² X. R. U., 2014, s. 256-470.

Təndirinin qorunu, gözlərinin nurunu,
Çörəyinin duzunu, ağzından son ruzunu
Sənə bəxş etmədimi?
Ovçunun yuvasında, ürəyinin başında
səni böyütmədimi?²⁵³

“Şuşı” uydurması bugün de sürekli olarak Ermenilerin kara propagandasının ana konuları arasında yer almaktadır. Hâlbuki bu şəhrin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiyinə dair doğru bilgiler tarihi belge ve kitaplarda geçmektedir. Bu şəhir, 1747’de Nadir Şah Afşar’ın ölümüyle başlayan “hanlıklar dönemi”nde tarih sahnesine çıkan Karabağ Hanlığı’nın merkezi olarak Penah Han tarafından inşa edilmiştir. Önceleri “Penahabad” daha sonra Şuşa olarak adlandırılan²⁵⁴ bu kalenin tarihi, döneme ait belgelerle ispatlanmaktadır. Karabağlı aydınlardan, büyük edip Mir Möhsün Nevvab kalenin tarihçesini şöyle tasvir etmektedir: “...hicrî 1161 (miladî 1748) yılında Penah Han, 5 Bayat ’ta 6 bir kale yaptırdı. Bir süre sonra bu kaleyi terk edip hicrî 1165 (miladî 1751) yılında Terneküt ’te başka bir kale inşa etti. Beş yıl ister istemez o kalede kaldı. Ayanlar Penah Han ’ın bu kaleye meyilsiz olduğunu hissedip ona, eğer dilerseniz, güzel havası olan, hoş manzaralı, yüksek bir yer var, orda yeni bir kale yaptırabilirsiniz, orası müdafaə bakımından da uygun bir mevkidedir, dediler. Penah Han kendi ayanları ile gelip bu yere bakarken, buranın yüksek bir yer olduğunu, dört tarafının yüce kayalar ve dağlarla çevrili olduğunu gördü... Penah Han, bu yeri beğendi ve çok güzel ve sağlam bir şehir yeri olduğunu bildirdi....Hicrî 1170 (miladî 1756) yılında Penah Han ’ın emriyle bu yerde bir kale yapıldı ve bu kaleye Penahabad Kalesi adı verildi. Şimdi bu kaleye Şuşa Kalesi deniyor. Zamanla bu kale gelişerek şehre dönüştü.”²⁵⁵

Çok da eski sayılmayacak bir tarihte meydana gelen ve tarihi kayıtlara geçen bu olay Ermeniler tarafından görmezden gelinmekte, bu konuda sürekli olarak yalan ve kara propaganda yapılmaktadır.

---

²⁵³ X. R. U., 2014, s. 459.

²⁵⁴ Ali Asker, Sedanur Şeyban, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50), s. 40.

²⁵⁵ Mir Möhsün Nevvab, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 1905-1906*, (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 4.

Halil Rıza, Karabağ'ın işgaline yeltenen Ermenilerin arkasında Rusya'nın durduğunu birçok şiirinde olduğu gibi "Şuşa" şiirinde de cesaret ve öfkeyle vurgulamaktadır:

Darmadağın edəcəksən qanqırmızı nəqşələri,
Haqq divana çəkəcəksən insan donlu vəhşiləri.
Rüsvayçılıq divarına mismarlayıb Kremli sən,
- Necə varsan, elə görün! – deyəcəksən.
Çıxardıb dar deşiyindən azğınları, quzğunları,
Tanıdacaqsan bəşərə alçaqzadə məlunları.²⁵⁶

O ağır günləri milletin bir imtahanı olaraq gören Halil Rıza şiirini şu dizelerle tamamlamaktadır:

Sınaq çağlarındasan, çəkinmə, bir də şığı.
Mənim yüz-yüz yaramın tək bircə məlhəmi var –
Adsız mərdlərinin qəhrəmanlığı!²⁵⁷

8 Mayıs 1992'de Ermeniler tarafından işgal edilen Şuşa, 28 sene sonra, 44 gün devam eden İkinci Karabağ Savaşı'nın sonlarına doğru düşmandan kurtarılmıştır.

Halil Rıza, eserlerinde, zaman zaman diğer şairlerin Vatan temalı şiirlerine ictibasta bulunmuştur. Mesela, Samed Vurgun'a hasrettiği "Bir odlu gözləri, bir də..." (Bir Ateşli Gözləri, Bir de...,)²⁵⁸ eserinde şairin ünlü "Azerbaycan" eserine atıfta bulunarak aynı adlı şiirini yazmıştır:

"E1 bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum-yuvam məskənim sən".
Bəs nə üçün namərdlərə
Yer verirsən qoynunda sən?!²⁵⁹

---

²⁵⁶ X. R. U., 2014, s. 266.

²⁵⁷ X. R. U., 2014, s. 266.

²⁵⁸ Xəlil Rıza Ulutürk, "Bir odlu gözləri, bir də...: Səməd Vurğunun xatirəsinə", *Ulduz*, 2006, No: 3, s. 4-5; Səməd Vurğun haqqında yazılmış şeirlər, <http://anl.az/el/emb/S.Vurgun/SamedVurgune-hesr-olunmus-seirler.pdf> [Erişim tarixi: 02.12.2020]

²⁵⁹ Xəlil Rıza Ulutürk, "Bir odlu gözləri, bir də..."

Sovyet rejiminin baskıları karşısında hayatı tehlikeye girdiği için Türkiye'ye sığınan ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamış şair Almas Yıldırım'ın "Esir Azərbaycan'ım" şiirine atıfta bulunarak yazdığı "Azərbaycan" (1988) şiiri de bu anlamda dikkat çekicidir. Halil Rıza bu şiirde Türkiye'yi "Anavatan", Azərbaycan'ı ise "yavru vatan" olarak tanımlamaktadır.

O, Ana Vətəndə yaşadı, ancaq
Yavru vətən deyə bəzən ağladı.
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım, oy,
Oyanmazmı kor olası baxtım, oy!
Azərbaycan, can vermişik adına,
Canımızdır adındakı can sənin,
Soyuq qəlblər yana bilməz oduna,
Namus sənin, şərəf sənin, şan sənin.
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım, oy,
Oyanmazmı kor olası baxtım, oy!²⁶⁰

Halil Rıza, vatan derken Büyük Azərbaycan'ı kastetmektedir. Toprakları işgal edilmiş, çaresizlik girdabına düşmüş, yalnızlığa itilmiş Azərbaycan'ı "Ateş Diyarı, Ateş Toprağı" adlandıran şair, "Qaytar mənim qüdrətimi, Azərbaycan!" ("Geri Ver Benim Kudretimi, Azərbaycan!", Türkan, 1 aprel 1992)²⁶¹ şiirinde yaşanan bunca trajik hadiselerin unutulmayacağını vurgularken, Birinci Karabağ Savaşı döneminde meydana gelen olaylardan yana yakıla bahseder, şahadete erişen cesur vatan evlatlarını yüceltmektedir. Hocalı'da, Daşaltı'da Ermenilerin yaptıkları vahşet ve kıyıma isyan eden şair, olayları anlatarak, yurt yerlerinin, dağların, taşların kana boğulduğunu, "menekşenin boynu bükük kaldığını" yazar. Fakat Halil Rıza'nın, her şeye rağmen vatan toprağının geri alınacağına olan inancı tamdır.

Qudurğanlar dinc durmasa, Daşqın, Tufan olasıyam.
Yırtıcılar dünyasını burulğana salasıyam.
Nakam gedən mərdlərimin qisasını alasıyam,
Ölsəm belə, bu aləmə mən yenidən gələsiyəm,

---

²⁶⁰ X. R. U., 2014, s.263.

²⁶¹ X. R. U., 2014, s.285-290.

Anaların gözlərindən qanlı yaşı siləsiyəm,
İnan mənə: əbədisən, ey bəşərin haqq bayrağı,
Batan, çıxan Günəşimsən, Odər yurdu, Od torpağı!²⁶²

“Bir ölür bin diriliriz” felsefiylə hərəket edən Halil Rıza; Tebrizlərin, Ülvilərin yenidən doğacağına, halkın, dipsiz cəhennəmə dönüşmüş haksızlıq girdabından kurtulacağına inanmaktadı.

Mən bilirəm dərdlərinə yumruğunda sıxacaqsan,
Sən bu dipsiz cəhənnəmdən çıxacaqsan... Üzüağsan.
Nurlu dağsan... zülmət dağı devirəcəm, yıxacaqsan!
Boğazından yapışanı boğmalısən, boğacaqsan!
Təbrizləri, Ülviləri sən yenidən doğacaqsan!
Öz bətnindən doğacaqsan İstiqlalı, Azadlığı.
Qüdrətim ol, ey ümidim, ey qəhrəman Od torpağı!
.....
Yadda saxla, qoca tarix, mən Türk oğlu Ulutürkəm!
Əhrimənlər qarşısında sanma çökəm, boyun bükəm!
Bircə kişi qalsam belə, güman etmə yalqız, təkəm!
Mən – dünənəm, mən – bu günəm, gələcəyəm, yerəm-göyəm.
Həzrət Əli qılıncıyam, oddan gərək bir qın geyəm,
Kəsib keçəm xəyanəti, cinayəti, alçaqlığı, –
Eşqim, hüsnüm, cəlalımsən, Odər yurdu, Od torpağı!²⁶³

Şairin vatan temalı şiirleri gerek Sovyet gerekse bağımsızlıq döneminde aynı ruh ve heyecanla yazılmıştır. Fakat 1980'lerin ortalarından itibaren Ermeni-Rus birlikteliği sonucunda Azərbaycan halkının uğradığı yıkım ve kayıpların etkisi altında vatan temasını millî mücadele, toprak bütünlüğü, kahramanlık, şahadet vd. unsurlarla zenginləştirmişdir.

---

²⁶² X. R. U., 2014, s. 287.

²⁶³ X. R. U., 2014, s. 289.

3.2. Başkaldırı, Hürriyet ve İstiklal

Halil Rıza, hayatını halkına adayan, Azerbaycan'ın istiklali için mücadeleye atılan, bu uğurda büyük kayıplar veren büyük şairdir. İlhamını halktan alan şair mücadelesini yılmadan ve yorulmadan yürüterek, şair ve aydın olmanın yanı sıra gerçek bir yurttaş duruşu sergilemiştir. Halil Rıza'nın millî bağımsızlık yolundaki edebî-düşünsel mücadelesi üç aşamadan geçer:²⁶⁴

1) Sovyet dönemindeki millî kimlik mücadelesi (1960-80'lerin sonlarına kadarki dönem). Bu dönemde Halil Rıza'nın eserlerinde dil, kimlik, Türklük, vatan tarihi vd. temalar ağırlıklıdır.

2) İstiklal düşüncesinin meydan hareketine dönüştüğü dönem. Bu dönemde Halil Rıza, yazdığı şiirlerle halkın duygularına hitap etmekte, dağılma yoluna giren totaliter Sovyet sisteminin sömürge politikasına, aynı zamanda Ermeni bölücülüğüne karşı mücadele etmektedir.

3) Bağımsızlık yılları. Bu dönemde de Halil Rıza, Ermeniler tarafından işgal edilmiş Karabağ'ı terennüm eden, Ermenilere ve onları himaye edenlere karşı gur sesini yükseltmekte, vatan topraklarının düşmandan kurtulacağına olan inancını şiirlerine yansıtmaktadır.

Halil Rıza'nın 16 Ocak 1988'de, henüz Azerbaycan Meydan Hareketi'nin başlamasından önce Türkan'da yazmış olduğu şiir "Yalnız kişilərə arxalanmalı" ("Yalnız Mertlere Güvenilmeli") adlı şiirinin sonu Azatlık Meydanı'na, "milyonların aynı emel uğruna çarpışmalarına" bir çağrı ile biter:

Haray ey azlarım, gəlin çoxalaq,
Sizin hər biriniz bir dağ, bir ordu.
Onlar yolumuzda yalnız ot, alaq,
Bəlkə mürgüləyir... Oyat Boz qurdu.
Öldü var, döndü yox, döyüş amansız
Bu yolda ölümü şərəf sanmalı.

---

²⁶⁴ Kurban Bayramov'un konuşması, <http://www.miq.az/az/xelil-rza-uluturkun-mubariz-poeziyasi/>, 14.10.2012, [Erişim tarihi: 12.12.2020].

Yalnız sal qayalı ulu dağlara, –
Yalnız kişilərə arxalanmalı!²⁶⁵

Bu dönemlerde Halil Rıza'nın mücadelesi, edebi faaliyetleri, belgelere dayalı anı yaratıcılığı ağır dönemeçlerden, büyük zorluklardan ve Lefortovo cezaevinden geçmiştir. Buna rağmen, şair, amacına ulaşmış, istiklal-mücadelesinin zaferine tanıklık etmiştir. Halil Rıza, eserleri ve faaliyetlerinden dolayı layık olduğu ödüllerle ne yazık ki ölümünden sonra ödüllendirilmiştir. Bunlardan birincisi İstiklal Madalyası, ikincisi *Türkiye Cumhuriyeti'nin Millî Şairi* unvanıdır.²⁶⁶ Kurban Bayramov, 1980'lerde Halil Rıza'nın edebî yaratıcılığının yanı sıra yorulmadan sürdürdüğü mücadele hareketini şu şekilde özetlemektedir:

”1980’li yılların sonlarında istiklal hareketinin genişlediği bir zamanda Halil Rıza’nın gür sesi Azerbaycan’ın tüm bölgelerinden duyulmaktaydı O tüm varlığıyla, şiiriyle, ülküsüyle yetiştirdiği ve zamanın hükmüyle ortaya çıkan halk hareketine katılmıştır. Her yerde Rus şoven siyasetini, Dağlık Karabağ toprağına saldıran Ermeni Taşnaklarını .... ifşa etmekteydi... Onun şiirleri halka – Azatlık Meydanı’na yönelik çağırısı dolu poetik hitapları Azerbaycan halkını azatlık mücadelesinin musellah askerine dönüştürürken meydanı kuşatan Rus ordusundan, Rus tanklarından daha güçlüydü. Son günlerini yaşayan Sovyet İmparatorluğu ömrünü uzatmak, azatlık meşalesini söndürmek, halkın sağ kolunu kırmak için 1990 yılının Ocak ayında Azerbaycan’ın başkenti olan Bakü’de sivil ahaliye mezalim uyguladı. Bu gerçek bir katliam idi... Bu eşi beraber olmayan kan içicilik, cellâtlık ve cinayet Halil Rıza’yı sarsmıştı. O, tam gücüyle, gece gündüz ve durmak bilmeden, kalbini meşaleye dönüştürerek halkı ruhtan düşmemeye sesliyordu: birçokları gibi o kaçıp gizlenmedi, gün boyunca caddelerde, açık alanlarda dolaşarak hak sözünü söyler, yabancı gazetecilere verdiği demeçlerde 20 Ocak olaylarını, Gorbaçov’un ve emir kullarının kanlı amellerini dünya kamuoyuna iletmeye çalışıyordu.”²⁶⁷

Halil Rıza, “Azatlık” radyosuna verdiği demeçlerde, 20 Ocak 1990 olaylarıyla ilgili gerçekleri dünya kamuoyuna duyurmuş, “Kanlı Cellâda” şiiri ile Mihail Gorbaçov’un ve Sovyet İmparatorluğu’nun işlediği dehşetli cinayetleri halka anlatmıştır.²⁶⁸ 20 Ocak 1990’daki kanlı olaylarla ilgili bir yurttaş olarak tavrını sergileyen ve bir şair olarak protestosunu haykıran Halil Rıza Bakü sokaklarını kan

---

²⁶⁵ Kurban Bayramov’un konuşması, 14.10.2012.

²⁶⁶ Kurban Bayramov’un konuşması <http://www.miq.az/az/xelil-rza-uluturkun-mubariz-poeziyasi/>, 14.10.2012. Şair, ölümünden sonra, 15 Nisan 1995’te “İstiklal” Madalyasıyla ödüllendirilirken, aynı yıl Türkiye Cumhuriyeti’nin Millî Şairi unvanına layık görülmüştür. Bkz: *Xəlil Rza Ulutürk: bibliografiya*, s. 32.

²⁶⁷ Kurban Bayramov’un konuşması <http://www.miq.az/az/xelil-rza-uluturkun-mubariz-poeziyasi/>, 14.10.2012.

²⁶⁸ Bəkir Nəbiyev. Ön söz. X.R., Cilt: I., s. 6.

gölünə çeviren devlet başkanının onun gözlerinin içine bakarak öfkəsini dile getirməkte, tüm yurddaşlar adına eli kanlı devlet başkanına hesap sormaktadır:

Riodan eşitdim sənin tanış səsini,
Riodan eşitdim iyrənc, bayquş səsini.
Riodan eşitdim... telegüzgü dağılmış,
Dağıtdın ki, kəsəsən haqqın haqq nəfəsini:
Telegüzgü, antena, redaksiya dağılmış.
Dağıtdın ki, boğasan Vətənimin səsini.
Nərildəyir tankların Bakı gecələrində,
Daş asfaltın üstündə, buğlanan, buz bağlayan
Qırmızı qan gölünə
Bakı küçələrində.
Riodan eşitdim... Telegüzgü dağılmış:
Dağıtdın ki, boğasan yüz-yüz oğulu, qızı.
Diz çökdürə biləsən
Azərbaycanımızı!²⁶⁹

Kanlı Moskova yönetimi, totaliter Sovyet sistemi dağılıp gittiği son anda bile halka karşı tertiplediği kötülük ve fesadı son anda uygular. İhtiyar genç, yaşlı çocuk, kadın erkek demeden herkese rastgele kurşun sıkan cani orduya isyan eden şair, ölümün gözünə dik bakarak haykırır:

Bakı küçələrini şırım-şırım şumlayan
Ey isti tank tırtılı, ey pulemyot lüləsi!
Gözlərimə tuşlanan
Ey qəsbkar gülləsi!
Daş üzündə qalıbsa barı bir gilə abır,
Utan yola tökülmüş şagird dəftərlərindən
Onlar qalxıb yerindən
Addımlayır bu gecə.
Qanına bələdiyən neçə-neçə gülcönçə
Düyüb yumruqlarını addımlayır bu gecə.

---

²⁶⁹ X.R. Cilt: II, s. 202.

Bəlkə son şeirimdi bu,
Xəzər kimi açmışam dağ köksümü sahilə.
Sağam hələ... Güllələ!²⁷⁰

26 Ocak 1990'da vatansever şair, SSCB Devlet Güvenlik Komitesi tarafından tutuklanmış, etnik zeminde düşmanlığı körüklediği iddiasıyla suçlu bulunarak Moskova'daki Lefortovo cezaevine gönderilmiştir. Sürekli sorgulama ve ağır ithamlar şairin iradesini kıramamış, 8 ay 13 gün ceza evinde bulunduğu sürede Lefortovo Günlüğü'nü, 200'den fazla şiir ve mektup yazmıştır. "Lefortovo Günlüğü" şairin Ulutürk müstear isminin adeta bir vesikasıdır.²⁷¹

Şair, kendisinin hapisten çıkması için halk tarafından verilen mücadelenin başarıyla sonuçlanacağına inanmıştır. Hapishanede yazdığı "Sənətkara azadlıq" ("Sanatkara Azatlık", 28 Şubat 1990, Lefortovo) şiirinin girişinde Halil Rıza'nın tahliyesi talebiyle SSCB Başsavcısı A.Y. Suharyayev'e bir milyon iki yüz binden fazla mektup, telgraf, başvuru, şikâyet ve talep gönderildiğine dair bilgi yer almaktadır. Şair, bu şiirinde, kendi azmine ve halkın gücüne inandığını dile getirmektedir:

Xəlil Rza – bir ağ saçlı bahadır,
Elbrusdan, Savalandan ucadır.
Hər misrası bir qızıl gül, qonçadır.
Başı qardır, özü bahar laləzar
Azad edin, hür yaşasın sənətkar.

***

Arxasında aşıb-daşır milyonlar,
Neynər ona əyləncələr, oyunlar?
Ey tufəngli, avtomatlı qoyunlar,
Kameranın gözü kordur, özü kar.
Azad edin, qələm çalsın sənətkar.

.....

Gedin, öpün ayağından, əlindən.
Üzr istəyin obasından, elindən.

---

²⁷⁰ X.U., Cilt: II, s. 201

²⁷¹ Fazil Qaraoğlu, 17.10.2017.

İldırımdır, düşüb göyün qəlbindən.
Hər sətirində Misri qılınc hökmü var,
Azad edin, yerdə, göydü sənətkar.

***

Xəlil Rza – Azadlığa bayraqdar,
Məhbəsləri söküb tökən əzmi var.
Buraxmasa qul ürəkli ağalar,
Sök zindanı, ey lələzar, ey bahar!²⁷²

Bağımsızlık mücadelesine atılan birçok aydın, şair ve sanatkâr halk hareketi dalgasında ortaya çıkmış ve mücadelede yer almıştır. Onların bir kısmı değişik nedenlerle mücadeleden uzaklaşmış, bir kısmı ise süreç tamamlandıktan sonra susmayı tercih etmiştir. Fakat Halil Rıza, istiklal hareketinin başarıyla sonuçlanması ve Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığa kavuşmasıyla görevinin tamamlanmadığını düşünmüştür: Keza şairin ülküsü tek bir hedefe odaklanmamıştır. O Azerbaycan'ı toprak bütünlüğü sağlanmış, egemenlik hakkı tam olarak tesis edilmiş olarak görmek istemiştir. Onun nazarında Karabağ azat, halk müreffeh ve huzurlu, aynı zamanda Azerbaycan'ı kuzeyi ve güneyi bir olarak, tek bir vatan halinde görmeyi arzulamıştır. Halil Rıza'nın hürriyet mücadelesi istiklal hareketinden çok önce başlamış ve şair, bu konudaki düşüncesini çoğu zaman satır altı ifadeler, ima ve tenkit tarzında sunmuş, sistemi rahatsız eden çok sayıda şiire imza atmıştır. Halil Rıza ve onun gibi aydınlar Sovyet totalitarizminin baskısına rağmen istiklal ve hürriyet düşüncesini mümkün olduğu kadar diri tutmaya, kuşaktan kuşağa aktarmaya çalışmışlardır.

Sovyet döneminde Halil Rıza hiç kimseden ve hiçbir şeyden çekinmeden imparatorluğun “böl-yönet” politikasına, Bakü'deki Kremlin yandaşlarına, kendi milletini ve soylarını inkâr eden mankurlara karşı savaş vermiştir. Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra da Halil Rıza mücadelesine devam etmiş, Ermeni faşistlerine, onların destekçisi olan Rus İmparatorluğuna, dünyanın büyük güçlerine, ülke içindeki “sapı kendimizden olan baltalara” şiiriyle adeta ateş yağdırmıştır. Halil Rıza, Azerbaycan için canını-kanını esirgemeyen, milyonlarca insanı istiklal savaşına

---

²⁷² X.R., Cilt: II, s. 4-5.

çağırın, canından çok sevdiđi evladını Vatan yolunda feda eden bir sanatkâr, Nesimi, Giordano Bruno, Musa Celil gibi bir kahramandır.²⁷³

Halil Rıza'nın başkaldırı ve hürriyet temalı eserlerinden biri de “Kişi bətni” (“Erkek Betni”, 23 Ocak 1991) şiiridir. Bu şiir Sovyetler Birliđi'nin dağılma sürecinin hızlandıđı bir dönemde yazılmış olup, o dönemde meydana gelen olaylarla ilgili şairin tutumunu ifade etmektedir. Bu şiirde hainler, satılmışlar, riyakârlar ve karakter yoksunları sert bir dille eleştirilmektedir:

İndi ən böyük mərəz –
Bu yırtıcı zümrədir, bu satqınlar ordusu!
Cəmiyyət dənizində kürül-kürül çoxalır
Yalan, riyə kürüsü.
Bu dargözlər sürüsü, şərəfsizlər sürüsü!
Bunlar beş-altı deyil, on deyil, on beş deyil!
Bunlar bataqlıq ikən
Özünə gülşən deyir!

Riya bataqlığında bođulan sistem, bu sistemi oluşturan “medeni haydut”ların yaşadığı toplumun dağılması ve yerine yeni bir sistemin şekillenmesi gerekir. Şair, böyle devam ederse bu düzenin dağılacığını ifade ederek, “Azerbaycan evlatlarını kendisi, erkek betninden doğuracağı”²⁷⁴ şeklinde bir mecaz kullanmıştır. Dolayısıyla, yeni nesil mert, korkmaz, eğilmez, cesur, dürüst ve erdemli olacaktır. Görüldüğü gibi Halil Rıza, toplumsal yaraların iyileşmesi, sistemin ıslah edilmesi için yeni insanların yetişmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.

Ürəyim qışqırır! Ağlım deyir: – Sus!
Bu qədər soyğunçu, bu qədər casus,
Bu qədər acgödən, mədəni quldur
Bu qədər qəlbi kar, ürəyi çopur.
Bunca ikiüzlü, üçüzlü, hətta
Yüzsifət, minsifət varsa həyatda,
Demək, bu dağılmış dağılmalıdır!

---

²⁷³Yavuz Axundlu, s. 52-53.

²⁷⁴Betn- Arapçadan Türkçeye geçmiş sözcük, karın, rahim anlamına gelmektedir.

Yeni bir cəmiyyət doğulmalıdır!

.....
İşlər böylə getsə... böylə getməsin!

Getsə bu gedişi boğacağam mən.

Bütün Azərbaycan övladlarını

Öz kişi bətnimdən doğacağam mən.²⁷⁵

Halil Rıza'nın, hürriyyət və istiklal temalı şiirlerinden birçoğu – “Azadlığım” (“Hürriyetim”), “Dustaq geyimi”(“Tutsak Giysisi”), “Xüsusi təyyarədə” (“Özel Uçakta”), “Cəza köynəyi” (“Ceza Gömleği”), “Mən yenə dönəcəm Azərbaycana” (“Ben Azerbaycan’a Yeniden Döneceğim”) vd. benzeri şiirleri Lefortovo cezaevinde yazılmıştır.

Siyasi temalı şiirlerinin içinde “Dənə gələn toyuqlar” (“Yeme Gelen Tavuklar”, 1983, Türkan)²⁷⁶ şiiri siyasi mizah türünde yazılmıştır. Şair tavuk “dilini” son derece gerçekçi ve inandırıcı bir şekilde göz önünde canlandırmaktadır. Yeme gelen tavukları gözlemleyen şairin düşünceleri dünyayı seyre çıkar:

ABŞ dən səpir yenə, Tehran ram ola bəlkə,

Tehran dən səpir yenə, Təbriz xam ola bəlkə.

Şair, yerküreyi büyük bir ağa benzetmekte, “uçakların, trenlerin bir yerlere yem taşıdıklarını”, dünya ülkelerinde insan kanının akıtıldığını söyleyerek olayı sembolik şekilde özetler: *Den ye! Eğer yemezsen, bil ki seninle varam (sana gününü göstereceğim), Den yemezsen Yurdunu tanklar ile şumlaram (sürerim)! Toplar ilə şumlaram.*²⁷⁷

...Neçin sildi gözünü görəsən Susay anam?

Bircə toyuğun başı kəsiləndə ah çəkən

Dözməyən Susay anam!

Görəsən bilirmi ki, yer üzündə nə qədər

İnsafsızlar yaşayır!

Toyuğun yox, bir xalqın başını kəsmək üçün

---

²⁷⁵ X. R. U., 2014, s. 206.

²⁷⁶ X. R. U., 2014, s. 227-230.

²⁷⁷ Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 240.

Cürbəcür dən daşıyır.²⁷⁸

Halil Rıza şiirinin tema zenginliğı içinde adalet idesi kendini belirgin şekilde göstermektedir. Şair, hatta tabiat güzelliklerinden bahsederken bile adaletsiz düzene, baskıcı siyasete göndermede bulunarak itiraz ve serzenişlerini dile getirmektedir. Halil Rıza'nın şair olarak özelliğini karakterize eden Fazıl Karaoğlu şöyle yazmaktadır:

“Hayatın acı gerçeklerini, çatışmalarını şiirlerine konu eden Halil Rıza Ulutürk dramatik şiir ustasıdır. Lirik kahramanı inatçı ve sarsılmaz, cesur ve mücadeleci olan şair hayat ve sanat ülküsünü doğru seçmiş, poetik yeteneğine güvenerek bu mefkure uğruna mücadelenin önünde ilerlemiştir. Bu yüzden birçok şiiri, özellikle son yıllarda yazdığı şiiri Azərbaycan halkını büyük idealler uğruna seferber etmek maksadı taşıdığı için, kütlelere hitap eden, içtimaî-siyasî pafosa sahip eserleri vardır. Şairin mücadeleye sesleyen en iyi şiir örnekleri olarak “Səlahiyyət istəyirəm!” (“Yetki İstiyorum”), “Silahlan!”, “Hara qaçırsan, dayan!” (“Nereye Gidiyorsun, Dur!”), “Qorxaqlıq, cəsurluq” (Korkaklık, Cesurluk) vd. şiirlerin adlarını zikredebiliriz... Sevgili Vatan'ın istiklali uğruna usanmadan mücadele etmiş Halk Şairi Halil Rıza Ulutürk'ün bu tür şiirlerinin merkezinde halkımızın trajik yazgısı, tarih boyunca eziyetlerden geçen izdiraplı hayat yolu durmaktadır. Şair, her bir Azərbaycan vatandaşını tetikte olmaya, zorluklardan korkmayarak düşmana karşı göğüs germeye sesler.”²⁷⁹

Halil Rıza'nın şiirleri arasında 1988'den başlayarak yükselen millî istiklal hareketi sırasında diller ezberi olmuş, meydanlarda sıkça seslendirilen “Azatlık” şiiri Azərbaycan edebiyat tarihinde önemli yer işgal etmektedir. 1960'da kaleme alınan ve Sovyet döneminde “Afrika'nın Sesi” olarak bilinen bu şiir sonradan “Şairin Sesi”, “Azərbaycan'ın Sesi” ve “Benim Sesim” adlarıyla yayınlanmıştır. 2014 tarihinde neşredilen şiirler kitabında bu şiir, “Şairin Sesi” adıyla yayımlanmıştır.

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram!
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək!
Qıram! Qıram!
Azadlığı istəmirəm
bir həb kimi, dərman kimi,
İstəyirəm Səma kimi!
Günəş kimi!
Cahan kimi!²⁸⁰

²⁷⁸ X. R. U., 2014, s. 229.

²⁷⁹ Fazıl Qaraoğlu, 17.10.2017.

²⁸⁰ X. R. U., 2014, s. s. 37.

Afrika insanının sömürülmesine karşı bir protesto olarak yazılmış bu şiir, aslında vatansever şairin Sovyet imparatorluğuna karşı satır altı itirazıydı. Dikkatle okunduğunda “Afrika’nın Sesi” şiirinin aslında Azerbaycan halkının sesi olduğunu sezme zor değildir.²⁸¹

Halil Rıza’nın protesto şiirlerinin önemli bir kısmı Sovyet totaliter sistemini hedef almaktadır. Keza, 20. yüzyıl boyunca Azerbaycan halkının maruz bırakıldığı baskı ve şiddet, yaşadığı facialar bu sistemden kaynaklanmıştır. Şairin “Devam Edir 37” (28 Mayıs 1989)²⁸² şiiri Sovyet totaliter sisteminin günümüzdeki uzantılarına karşı yazılmış en etkili şiir olarak bilinmektedir. 1937 senesi; Azerbaycan halkının tarihinde Müşfikler’in, Cavidler’in, Ahmed Cevadlar’ın, yüzlerce namuslu insanların öldürüldüğü yıllardır. Ama şaire göre “1937” hâlâ devam etmektedir. Çünkü “bir ulusu yetmiş yere bölenler, rütbe ve şöhret için ölenler, kabineyi, vazifeni gözlerine tepenler” var. “Başsız ruhlar” bu millete liderlik ettiği müddetçe, halkın sorunlarını yüksek sesle dile getirmek yerine akrep gibi susanlar olduğu sürece 1937 devam edecektir.²⁸³

Nə qədər ki, xalq şairi xalqa yaddır,
Nə qədər ki, rütbəlilər mütləq dahi istedadır,
Nə qədər ki, yallananlar harda aşdır, orda başdır,
Nə qədər ki, erkən duran, axşamacan kətmən vuran
Anaların döşü südsüz, gözü yaşdır,
Davam edir 37 –
daha kəskin, daha ciddi.²⁸⁴

Şair “Devam Edir 37” adlı şiiriyle M.F. Ahundzade Ödülü’ne layık görülmüştür. Şair halkın hafızasına nüfuz ederek çok da uzak olmayan karanlık geçmişe ışık tutar, körelmiş hafızaları silkeleyip uyandırmaya çalışır, “unutamayız”, – demektedir. Halil Rıza, Azerbaycan halkının maruz kaldığı maddi ve manevi darbeleri özetlerken, muğam, papak ve saz gibi değerlere “daloy” (Rusça “defol” anlamına gelmektedir) diyerek reddedenleri lanetler, tüm bu cinayetlere zirvelerden bakan saf, temiz inancın kölesi olan baskı kurbanlarını takdir eder, milleti uyandırmaya çalışır.

---

²⁸¹Mətanət Vahid, 28.12.2020.

²⁸² Davam edir 37..., s. 23-26.

²⁸³Yavuz Axundlu, s. 62.

²⁸⁴ Davam edir 37..., s. 25; X.R., Cilt: II, s. 178-181

Şair o kansızların hala var olduklarını, o acıların devam ettiğini vurgulayarak halkı, bu haksızlıklar karşısında eğilmemeye, siyasi-ideolojik cephede birleşmeye, azimli ve mücadeleci olmaya çağırılmaktadır:²⁸⁵

Xankəndində evlər yıxan, ürək yıxan yırtıcılar,
Davam edir 37 –
Daha kəskin, daha ciddi!²⁸⁶

Bu şiir sonradan Halil Rıza Ulutürk'ün, kıymetli lirik eserlerinin bir araya getirildiği kitabının adına dönüşmüştür. Sanatsal düzeyde çok keskin ve acımasızca teşhir edilmemiştir.²⁸⁷ *Devam Edir 37* (1992) adıyla yayınlanan bu kitapta yer alan şiirlerin birçoğu siyasi içeriği, gergin dramatik mücadele ruhu ile diğer şiirlerden seçilmektedir.

“1970’lerin sonlarında başlayan, 1980’li yılların ortalarında genişleyen, 1990’lı yılların başında zirveye ulaşan Azerbaycan istiklal hareketine Halil Rıza’nın aktif katılımı, siyasi şiir ve makaleleri çağdaş gençliğin istiklal düşüncesini benimsemesi, bu düşünceyle silahlanması ve milli bilincin uyanışı açısından adeta bir mektep niteliğindedir. Kitabın ismine dönüşmüş “Davam Edir 37...,” şiiri H.R. Ulutürk’ün program nitelikli şiirlerinden biri ve en güçlüsüdür. Şiirdeki bu güç şairin iç dünyasından, sarsılmaz iradesinden, inanç ve cesaretinden mayalanmıştır. Azerbaycan’ın Kızıl İmparatorluk tarafından işgal edilmesinden bu şiirin yazılmasına kadar geçen yetmiş yıl kadar bir sürede Sovyet hâkimiyeti, halk karşıtı, totaliter siyaseti, ülkeyi saran toplama kamplarının dehşetleri, özellikle Azerbaycan’da işgüzarlıkla uygulanan Azerbaycan ve Türk karşıtı, İslam karşıtı önlemler, ana dilinin resmi dairelerin boynu bükük vaziyette kalması hiçbir şairin eserinde bu kadar keskin, acımasızca ve yüksek sanatsal seviyede ifşa edilmemiştir.”²⁸⁸

Halil Rıza, başkaldırı, istiklal ve hürriyet temalı şiirleriyle kalabalık kütlelere hitap ederek, onları vatan uğruna mücadeleye, haksızlığa karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Şiirlerindeki heyecan, duygular, isyankârlık, mücadele azmi gibi karakteristik özellikler şairin, aynı zamanda bir eylem insanı olmasından kaynaklanmıştır.

---

²⁸⁵Mətanət Vahid, 28.12.2020.

²⁸⁶X.R., Cilt: I, s. 4-5., s. 10-11

²⁸⁷Bəkir Nəbiyev. Ön söz. X.R., Cilt: I., s. 10-11.

²⁸⁸Bəkir Nəbiyev. Ön söz. X.R., Cilt: I., s. 10-11.

3.3. Türklük ve Dil Üzerine

Genç yaşından itibaren kendisini Türkçülük, Azerbaycancılık, bağımsızlık ve hürriyet ülküsünün cazibesine kaptıran H.R. Ulutürk, Anadolu’da ve diğer Türk yurtlarında yaşayan Türklere karşı olan sevgisini totaliter sistemde bile açık şekilde dile getirmiştir. Onun bu tavrı Komünist Partisi ve Sovyet yönetimi makamlarını rahatsız etmiştir. Bu yüzden her zaman rejimin baskılarını üzerinde hissetmiş, mesleğini severek ve vicdanla icra ettiği Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü’nden ihraç edilmiş, iş ararken kapılar yüzüne kapanmış, hak ettiği değeri asla görmemiştir.

Halil Rıza’nın Türkçülüğe ne kadar bağlı olduğu, onu yaşam ülküsü olarak belirlediğini Kurban Bayramov şöyle belirtmektedir:

“Halil Rıza’ya en fazla yakışan ad, Ulutürk adıdır! Halil Rıza tepeden tırnağa kadar, kanıyla, canıyla Türk Dünyası’na, Türkün istiklal ve hürriyet mücadelesi ve tükenmez enerjisiyle bağlı bir şair idi... Onun şiiri hiçbir şeyle mukayese edilemez. O kendi sanatına, düşüncelerine son derece sadık bir şahsiyetti. Onu yolundan çekindirmek istediler; takiplere mahrumiyetlere, zindana rağmen Halil Rıza sonuna kadar mücadele etti... Halil Rıza Ulutürk her şiirinde, her mısrasında, hatta sıradan günlük konuşmasında da böyleydi: ‘Günaydın!’, ‘Nasılsın, yiğit!’ kelimelerinde olduğu gibi...”²⁸⁹

Sovyet döneminde Türklüğü, Türk tarihi, kültür ve dilini savunan şiir ve konuşmalarından dolayı ciddi baskılarla karşı karşıya kalmış, türlü bahaneler ve yapay engellerle hep önünü kesmişlerdir. Azerbaycan Türklerinde millî kimlik bilincinin yükselişe geçtiği dönemde eski düşünceli, basma kalıp fikirlerin ve ideolojik kalıpların dışına çıkamayanlara karşı Halil Rıza’nın tenkit ve sitemi son derece şiddetlidir. Mücadeleci şair “Türk sözünden qorxan gəda” (“Türk Sözünden Korkan Karakter Yoksunu”, 1986)²⁹⁰ şiirinde şöyle demektedir:

Bu dünyada növbənöv qorxaqlar görmüşəm mən,
Oddan, sudan, dənizdən, ılandan da qorxan var.
Həyuladan, teyfdən, xortdandan da qorxan var.
Ancaq sözdən qorxan dünyada görən hanı?

---

²⁸⁹ “Yurdum, sənin sağlığına” - Ulutürk - “1 şeir/2 rakurs” layihəsi, 02.10.2017, <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/679-yurdum-senin-sagligina-uluturk>, [Erişim tarihi: 02.12.2020].

²⁹⁰ X.R., Cilt: I, s. 258-260; X.R.U., 2014, s. 277-279 kitapta şiirin yazıldığı tarih yanlışlıkla 1992 olarak geçmektedir.

Yox, bu, adi söz deyil, Türk sözüdür, ay canım.²⁹¹

1988'de yazdığı “Nə yaxşı ki...,” (“İyi ki...”,1988)²⁹² şiirinde Halil Rıza, kendisini engin Türk Dünyası'nın bir mensubu olarak görmektedir. Azərbaycan'ın içinde bulunduğu ağır durumda, vatanına karşı düşman tertiplerinin düzenlendiği bir zamanda, Türkiye, Halil Rıza'nın güvenç ve ümit yeridir:

Göydə bulud sıxlaşanda,
Yerdə insan insan ilə toqquşanda
Ac torpağa saf, günahsız çocuq qanı töküləndə,
Lalıxlamış boş şüarlar yerbəyerdən söküləndə
İkiüzlü natiqlərə heç kəs qulaq asmayanda
Dəyənlə, tufənglə də Gəncə, Bakı susmayanda
Sumqayıtın vitrinləri çilik-çilik çilənəndə,
Vicdan nədir bilməyənlər vicdan, ürək dilənəndə
Od püskürən ağızları heç kəs yuma bilməyəndə,
Həftələrlə yuxusuzlar bircə ağız gülməyəndə,
Ağ bayraqlar kəməndində düşən zaman Şuşa bəndə,
Ağdam yalın əllərini yumruqlayıb döyüşəndə
Bir səs qopdu ürəyimden: – Nə yaxşı ki, Türkiyə var.
Hər sal daşı, qayası da dəmirləşən böyük diyar!
Nə yaxşı ki, bu dünyada İstanbul var, Ankara var.
Nə yaxşı ki, köksümüzün Türk adlanan səngəri var.²⁹³

Sovyetler Birliğı'nin sonlarına gelindiğinde, 12 Kasım 1989'da İstanbul-Bakü direk uçuş hattının açılması ve ilk uçağın Bakü Havalimanı'na indiği gün Azərbaycan'da adeta bir bayram coşkusu yaşanmışdır. Sadəcə Bakü'den değıil, değışik bölgelerden gelen binlerce insan uçağı karğılamak için kalabalıklar halinde Bakü Havalimanı'na akın etmiş, ilk uçaqla gelen yolcuları görkemli şekilde karğılamışlardır. Bu önemli olayla ilgili Halil Rıza, “Yaşasın od yurdu, qardaş Türkiyə” (“Yaşasın Ateş

---

²⁹¹X.R.U., 2014, s. 277.

²⁹²X.R., Cilt: II, s. 136-137.

²⁹³ X.R., Cilt: II, s. 136.

Yurdu Kardeş Türkiyə”, 12 Kasım 1989, Bakü)²⁹⁴ şiirini aynı gün içinde kaleme almıştır.

Ərşdən endilər, təyyarədən yox
Sevincim sığmadı yer ilə göyə.
Üç rəng bayrağımın ucu qılınc, ox.
Hayqırdı – Xoş gəlib qardaş Türkiyə!
Ayağım altında Yer kürəsinin
Görüb hiss elədim hərlənməsini.
Tulladıq neçə min gül dəstəsini:
– Var olsun Od yurdu, qardaş Türkiyə!

***

Səmadan genişdir uçaq alanı,
Sıxdıq bağrımıza yüz-yüz doğmanı.
Kəsildi qara qoç... sıçradı qanı
Öpüşdü Od yurdu, qardaş Türkiyə

.....

***

Ağır avtobuslar bəzəkli, hündür.
Bu günə müntəzir gör neçə gündür.
Oynayan, çalan kim... toydur, düyündür
Var olsun Od yurdu, qardaş Türkiyə!²⁹⁵

Şair, Türkiyə'den gelen misafirlerin Azərbaycanlı kardeşleriyle görüşüp kucaklaşmalarını tasvir ederek, bu manzara karşısında Türk düşmanlarının beyinlerinin çatlayacağını söyler:

Qanadlı əllərdə nərgiz, qərənfil...
Bu ki, eşq özüdür, qərənfil deyil.
Necə qucaqlaşır, seyr elə, qafil,
Odlar ölkəsilə qardaş Türkiyə!²⁹⁶

***

---

²⁹⁴ X.R., Cilt: II, s. 163-172.

²⁹⁵ X.R., Cilt: 2, s. 163.

²⁹⁶ X.R., Cilt: 2, s. 163.

.....
Bu incə gülləri gətirmişiz ki,
Qoşa gül tac olsun İstanbul, Bakı,
Teodar Jivkovun çatlasın beyni!
Yaşasın Od yurdu, Atatürkiyə!²⁹⁷

Halil Rıza, Türklüğü bir ölkü olarak terennüm ederek yüceltmektedir. Türk edebiyatının Anadolu ve Azerbaycan sahasında Türkçülük akımının büyük temsilcilerinin, aynı zamanda siyasi Türkçülük mümessillerinin düşünce ve hayat yolu Halil Rıza şiirinin ilham ve esin kaynağıdır. Türk söz sanatının büyük üstatları olarak Fuzuli, Hatayı, Nesimi, Navai vd. adları Halil Rıza şiirinde sıkça zikredilmektedir. Halil Rıza, yazmış olduğu şiirlerde Muhammed Hadi, Hüseyin Cavid, Ahmet Cevad ve nice Türkçü şairlerden esinlenmiştir:

Azərbaycan – Turan yolu –
Haqq-ədalət, iman yolu.
At daşnakı yurd daşına,
Ey qəhrəman Türkün oğlu!
Kürlə Araz daşacaqdır.
Bənd-bərəni aşacaqdır.
Türkün şanlı bayrağını
Qaf dağına sancacaqdır!²⁹⁸

Bu parçada, Ahmet Cevad'ın "Çırpınırdın Karadeniz" (12 Temmuz 1918)²⁹⁹ şiirinden esinlendiği görülmektedir. Halil Rıza, birçok eserin tematik özelliğine dikkat çekmek için farklı şairlerin eserlerinden iktibas ettiği beyitlere göndermede bulunmaktadır. Bu yöntem, Halil Rıza'nın hangi edip ve eserlerden esinlendiği sorusunu önemli ölçüde yanıtlamaktadır.

Halil Rıza şiirlerinde Türklük büyük erdem, kadim medeniyet, çağlara meydan okuyan bir kimlik, cesaret ve onur kaynağı olarak tanımlanmıştır:

---

²⁹⁷ X.R., Cilt: 2, s. 165.

²⁹⁸ X.R., Cilt: 2, s. 167.

²⁹⁹ Əhməd Cavad, *Seçilmiş əsərləri*, "Şərq-Qərb", Bakı 2005, s. 140.

Ərzin ən böyük çayı Nilə bənzəyən Türkəm.
Azərbaycan Türküyəm, bu soyun şah budağı.
Neçə-neçə eranın köksümdədir qaynağı.
Ərzin buz laylarını əridən qüdrət mənəm.
Daş dövrünü yaşayan, tunc dövrünü yaşayan,
Dəmir dövründə polad əridən hikmət mənəm.
Avropanı oyatdı Atillanın qılıncı
O qılıncı Füzuli qələminə çevirən
Cürət, ləyaqət mənəm.
Raketlərin anası arabanı kəşf edən,
Nə qədər uluslara: yunanlara, ruslara,
Tunquslara, lehlərə, almanlara, çexlərə
Min-min sözü bəxş edən bəşər atası Türkəm!³⁰⁰

Halil Rıza'ya görə Türk dili dünyanın en kadim dillerindən biri olaraq kaç milletin diline kelime bahşetmiştir. Birçok halk, eski Türkçenin zengin hazinesinden kelime alarak kendi dilini zenginleştirmiştir.

İohan, İvan sözləri

Bizim “Xan”dan yarandı.

Uluq – Oleq qardaşdır, bəs Uğur – İqor necə?³⁰¹

– söyleyerek günümüz Rusça adların de bir zamanlar eski Türkçeden türetildiğini vurguluyor.

Volqa – İrtiş, Yenisey, Qızılirmaq – qollarım.

Ərzin şah damarıdır mənim döyüş yollarım.

Yox, biganə qalmadım nə xeyirə, nə şərə.

Mən “Çelovek” sözünü də bəxş elədim bəşərə.³⁰²

Kuşkusuz, şairin dile getirdiği bu iddialar büyük ölçüde ispatlanmıştır. Keza Rus devletinin doğup gelişmesi Türk toprakları üzerindedir. Türklerle iç içe yaşamış

---

³⁰⁰ X.R.U., 2014, s. 278.

³⁰¹ X.R.U., 2014, s. 279.

³⁰² X.R.U., 2014, s. 279.

Rusların Türkçeden kelime almaları gayet doğaldır. Rus Devleti Türk toprakları üzerinde yayıldıkça, yer adlarını ya Rusça telaffuza uygunlaştırmış ya da temelden değiştirilerek Rusça kelimelerle adlandırmıştır.

Türklük temalı şiirlerinde Halil Rıza Ulutürk, ana diline son derece büyük önem vermektedir. Onun şiirlerinde ana dili sadece bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda devlet geleneği ve Türkçülük bağlamında da değerlendirilmiştir.

“Halil Rıza, dili korumanın milleti korumak anlamına geldiğinin bilincindeydi. Daha 1960’lı yılların başından itibaren tüm yazılarında, sınıflarda, konuşma ve raporlarında olduğu gibi Halil Rıza, Azerbaycan dilinin saflığı, yabancı dilin etkisinde kalmaması için kendine özgü mücadele yolu seçmişti... O, tüm gücüyle ana dilinin saflığını korumaya, bir yandan da Ruslaştırma politikasına karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Şair, Azerbaycan dilini – anadilini canından daha çok severdi... Halil Rıza’ya göre, anavatanın herhangi bir imparatorluk tarafından işgali mümkündür, fakat bu geçici bir durumdur. Fakat dilin işgal edilmesi ölümdür, hiçliktir, yokluktur! Ona göre Azerbaycan – Türk dili millî ahlaktır, halk maneviyatıdır, bağımsızlık ideolojisidir, kısacası halkın kendisidir! Vatandır!”³⁰³

“Azerbaycan Türkçesi” şiirinde şair, ana dili uğruna mücadeleye her zaman hazır olduğunu, dilin saflığını korumak için “yanar ateşe” atıldığını yazmaktadır:

Yalnız sənin uğrunda
Atıldım yanar oda,
Məni anamdan əvvəl,
Sən doğmusan dünyada
... Ey batmış xəzinəmin,
Diri, qızıl külçəsi,
Azərbaycan türkcəsi!³⁰⁴

Görüldüğü gibi, şair, Azerbaycan Türkçesini, batmış bir hazinenin “diri, altın külçesi” adlandırarak ona yüksek değer vermiştir. “Adımız, soyadımız” şiirinde Azerbaycan Türkçesindeki adların yabancı dillerin etkisinden kurtulması gerektiğini belirtir:

Adlarım gözümdən, qoy, işiq içsin.
Çıxıb yad biçimdən, qoy, türkcələşsin.

---

³⁰³ *Kurban Bayramov'un konuşması, <http://www.miq.az/az/xelil-rza-uluturkun-mubariz-poeziyasi/>, 14.10.2012.*

³⁰⁴ X.R. Cilt: II, s.217.

Şükufə çiçəksə, Çiçək söyləyək.
Cəmilə göyçəksə, Göyçək söyləyək.
....
Mənim öz şəkilçim, mənim öz adım,
Öz ruhum, öz soyum, öz istedadım.
Yaşasın Cabbarlı, Köçərli, Şıxlı.³⁰⁵

Halil Rıza, sorgulayıcı ve kuvvetli bir özeleştiri ruhuna sahiptir. “Adımız, Soyadımız” şiirinde kendi isim ve soy isminin anlamını aramaya başlar. Halil Rıza Halilov’da, “Halil”, Arapça arkadaş; “Rıza” “hoşnut ve memnun olmak, tasvip etmek, beğenmek” anlamlarına gelmektedir, “ov” ise bir Rus ekidir.

Xəlil – ərəb dilində dost deməkdir, çox gözəl.
Rza – ərəb dilində razılıqdır, çox gözəl.
Xəlil Rza Xəlilov “ov” da rus şəkilçisi.
Dinlə, adda, soyadda hər hecanı, hər səsi.
Qəhrəman türklüyümdən məndə heç olmasa gör,
Bircə nişanə varmı?
Heç kişi də özgədən gedib ad oğurlarmı?
Yanır, aylanır başım.³⁰⁶

Şair, çocuklara Türkçe değil, ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça adlar konulmasından rahatsızdır, keza bunu bir dil meselesi olarak görmektedir.

Çarpayıda uyuyur neçə-neçə qardaşım:
Tofiq – ərəb, Məhəmməd – yenə ərəb,
Fərhad – fars.
Rüstəm – yenə fars adı.
Yönümüz başdan-başa
Ərəbədir, farsadır, bir azca da rusadır.
Bəs hanı, olmayıbmı bu millətin öz adı?
Ya da düşür Cabbarlı – 34 yaşlı dahi.
Rəhbərimiz, atamız...
Ürəyində, ovcunda,

---

³⁰⁵ X.R.U., 2014, s. 456.

³⁰⁶ X.R.U., 2014, s. 457.

Qələminin ucunda çırpınardı adımız...
Aydın, Oktay, Ərtoğrul
Gülər, Sevil, Oddamdı...
Adlardakı ləyaqət
Odlar torpağındakı alovdandır, oddandır.
Aydın. Dinlə bu adı:
Ay tək aydınlıq saçar.
Doğmalığı, saflığı göz güldürər, qəlb açar.³⁰⁷

Halil Rıza Ulutürk “Laylam mənim, nərəm mənim” (“Ninnim Benim, Naram Benim”, 1961-1979)³⁰⁸ şiirində ana dilini halkın gözünün ateşi, ziyası, şahdamarı, gelecek kuşaklara iletilecek en büyük miras olarak görməkdədir:

Təkcə cümlə deyil, təkcə səs deyil,
Xalqımın gözünün odu, ziyası,
canı, şah daman, arteriyası,
ən böyük mirası sabahkı nəslə!
Zamandan-zamana, əsrdən-əsrə
vuruşla yol gələn davalı dilim!
Babək qılıncının davamı dilim!
Kim qoruya bilmirsə
öz yurdunu, yuvasını,
udmasın yurd havasını.
Kim qorumur öz dilini,
itsin mənim gözlərimdən ilim-ilim,
O sahili bu sahillə birləşdirən
polad körpüm, qılıncımdır,
günəşimdir mənim dilim!³⁰⁹

Halil Rıza ilə aynı enstitüdə çalışan Kurban Bayramov, Halil Rıza'yı şu ifadələrlə anmaktadır:

“Halil Rıza ölmədən, həpishanədən kərkəməzdi! Doğrudan ölümün gözünə bakan, katı bir vətənsəver şairdi! O, Əfzələddin Həgani kimi, Musa Cəlil kimi, Nəzəm

---

³⁰⁷ X.R.U., 2014, s. 457.

³⁰⁸ X.R., Cilt: I, s. 166-168.

³⁰⁹ X.R., Cilt: I, s. 168.

Hikmet gibi ‘Zindan Şairiydi.’ O, toprak işgalinden daha çok dilin işgalinden kaçınırdı! Halil Rıza, dilin işgalinin ölüm, yokluk olduğunu çok iyi biliyordu. Onun dünyasında Azerbaycan dili millî ahlak, halk maneviyatı, bağımsızlık ideolojisi, kısacası halkın, vatanın ta kendisiydi...”³¹⁰

Halil Rıza yaratıcılığının temelinde millî değerlere saygı ve bu değerleri koruma maksadı yatıyordu. Ana dili teması şairin eserlerinin kırmızı çizgisiydi. O, ana dilini olabildiğince başka dillerden alınmış kelimelerden arındırmayı, onların yerine yeni kelimeler kullanmayı önermiştir.³¹¹ Halil Rıza Ulutürk Azerbaycan Türkçesinin yabancı dillerin etkisinde kalmaması için kendine özgü, bir yöntem uygulardı. Anadilindeki bir sözcük yerine yabancı (bu kelimeler genelde Rusçadır) kelime kullanan kişiye her kelime için 5 kuruş “ceza kesmekte”, konuşmasından memnun kaldığı kişilere ise 1 manat meblağında ödül vermektedir; böylece çevresinin dikkatini anadilinin korunmasına yöneltmektedir. Bu yöntem aynı zamanda Ruslaştırma politikasına karşı açık bir mücadeleydi. Kuşkusuz bu ve benzeri eylemler iktidarın gözünden kaçmamıştır.³¹²

Halil Rıza’nın şahsi arşivini yakından inceleyen Alizade Asgerli’ye göre, bu arşivde Türk kültürüne hasredilmiş çok sayıda elyazması bulunmaktadır. Halil Rıza’nın Türk dili, tarihi ve kültürü bağlamında Türk Dünyası’nın büyük yazar, şair ve sanatkârlarını ele alan çok sayıda edebî makalesi bulunmaktadır. “Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Abdülhak Hâmid, Namık Kemal, Nazım Hikmet, Maksut Şeyhzade, Abdullah Arif, Celal Kemal, Abay Kunanbayev, Muhtar Auezov, Sadreddin Aynî, Abdullah Tukay, Mahtumkulu, Gaysın Kuliyeve, Aybek, Gafur Gulam’ı ele almasında etkili olan düşünce Türklük ve Turancılık mefkûresidir.”³¹³

Tevfik Fikret’in 100. doğum yıldönümünde Türk Halkının Vicdanı”, Maksut Şeyhzade’ye hasrettiği “Sanat ve İstidadın Galebesi”, “Sanatkâr Şöhretinin Sırrı”, “Büyük Sanat Hazinesi”, Abdullah Arif’le ilgili yazdığı “Dostluk Neden Başlar”, Abay’dan bahseden “Abay Şiiri Azerbaycan Dilinde”, Muhtar Auezov’la ilgili “Edebî Söz Ustası”, Sadreddin Aynî’den bahseden “Edebî-İlmî Kahramanlık”, Abdullah

---

³¹⁰ “Yurdum, senin sağlığına” - Ulutürk - “1 şeir/2 rakurs” layihəsi, 02.10.2017.,

³¹¹ Mətanət Vahid, 28.12.2020.

³¹² Fazil Qaraoğlu, 17.10.2017.

³¹³ Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 396-397.

Tukay'la ilgili "Meşaleye Dönüşmüş Hayat", Mahtumkulu'yla ilgili "Türkmenlerin Şiir Güneşi", Gaysın Guliyev'den bahseden "Şiire Emanet Edilmiş Yürek" vd. makaleler de bu mefkûrenin etkisiyle yazılmıştır.³¹⁴

3.4. Güney Azerbaycan Konusu

1828'de Rus-Kaçar Savaşı'nı sonlandıran Türkmençay Anlaşması'nın ardından Azerbaycan'ın tarihî toprakları bu imparatorluklar arasında nihai olarak taksim edilmiş, Araz Nehri'nden kuzeyde kalan topraklar Rusya'nın yönetimine geçmiştir. İki farklı imparatorluk sınırları içinde parçalanmış duruma düşen Azerbaycan Türk toplumu kuzeyde, farklı bir gelişim yörüngesine girmiştir. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ortalarında Kuzey Azerbaycan Türklerinin başlattıkları "Maarifçilik" adıyla bilinen aydınlanma süreci zamanla millet ve ümmet bilincinin ayrışmasını sağlamıştır.³¹⁵ Uzun süre İran tarafı Azerbaycan topraklarının parçalanma olgusunu kabullenmemiş, Kuzey Azerbaycan'ı "kaybedilen toprak" parçası olarak görmüş, hatta 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduğu sırada cumhuriyetin adına itiraz ederek, tanımamaya çalışmıştır. Ocak 1919'da Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı'na katılan Temsil Heyeti Başkanı Alimerdan Bey Topçubaşov'la görüşen İran Dışişleri Bakanı E.Ensari, Aras Nehri'nin kuzey kıyısında kurulan devletin "Azerbaycan" olarak adlandırılmasına itiraz ederek İran'ın toprak taleplerini dile getirmiştir.³¹⁶ Buna karşılık Azerbaycan hariciyesi İran dahil diğer dünya ülkeleri tarafından cumhuriyetin bağımsızlığının tanınması yönünde büyük emek vermiştir. Alimerdan Bey Topçubaşov başkanlığındaki heyetin çalışmaları, bu bağlamda takdire şayandır. Heyet tarafından hazırlanarak Paris Barış Konferansı'na sunulan *Kafkas Azerbaycanı Temsilciler Heyetinin Paris Barış Konferansı'ndan Talepleri* dünya kamuoyunda Azerbaycan halkının tarihi, kökeni, dini, kültürü, devlet gelenekleri, ülkenin siyasal yapısı, ekonomisi, aynı zamanda toprak iddialarıyla ilgili genel bilgi oluşturmayı amaçlamıştır. Sınırlardan bahsedilirken Azerbaycan halkının tarih boyunca bu

---

³¹⁴ Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal...*, s. 397.

³¹⁵Bu konuda bkz: Ali Asker, "Azerbaycan Milliyetçiliği", İçinde: *Milliyetçilik* (Editör: Tefvik Erdem), Otorite Yay., İstanbul 2020 (ss. 552-563).

³¹⁶Джамиль Гасанлы, Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики. (1918-1920), Флинта-Наука, Москва 2010, с. 253-254.

topraklarda yaşadığına, çok sayıda maddi kültür abidesi meydana getirdiğine, büyük çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan nüfusun Azerbaycan Devleti'ne bağlı olarak yaşama isteğine özellikle dikkat çekilmiştir.³¹⁷

Bu mücadeleler sonucunda Azerbaycan'ın bağımsızlığı Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı tarafından de-facto olarak tanınmıştır. Nisan 1920'de Bolşevik Rusyası'nın silahlı müdahalesi sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti yıkılmış, bağımsızlığını kaybederek kısa süre sonra Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetlerden birisi haline gelmiştir. Sovyetler döneminde uluslararası siyasetin ve SSCB-İran ilişkilerinin seyrine bağlı olarak Güney Azerbaycan konusu Azerbaycan edebiyatının önemli konularından biri olarak belirmiştir. Bu konuda yazılan edebî eserler sayesinde hem Güney Azerbaycan Edebiyatı hem de Azerbaycan Edebiyatında Güney Konusu bir realite olarak şekillenmiştir. Azerbaycan edipleri arasında Samed Vurgun, Süleyman Rüstem, Resul Rıza gibi şairlerin Güney konusu geleneği, 1950'li yıllarından sonra, özellikle 1960'lı ve 1980'li yıllarda büyük ilgi görmüştür. Bu konu B. Vahabzade, N.Hazri, E.Kürçaylı, G.Gasımszade, N.Hasanzade, A.Zeynallı, C.Novruz, M.Araz, H.Rıza'nın yanı sıra, çalışmaları doğrudan Güney Azerbaycan ile ilgili olan B.Azeroğlu, E.Tude, T.Söhrab, M.Gülgün, H.Billuri, İ.Caferpur vd. eserlerinde başarılı bir şekilde işlenmiştir.³¹⁸

Güney Azerbaycan meselesi Halil Rıza şiirinin de önemli temalarındandır. Şairin eserlerinde; hatta ana teması farklı olan birçok eserinde, zaman zaman bu konuya yer verilmiştir. Halil Rıza, Azerbaycan folklor edebiyatının numunelerinden olan, "Apardı Seller Sara'nı" türküsü üzerine yazdığı aynı adlı şiirde (1960), bir ismet simgesi olan Sara'nın Arpaçay'ın sularında değil Rus ve İran saraylarından uzanan ellerde kaybolduğunu yazar:

"Arpa çayı aşdı, daşdı,
Sel Saranı aldı, qaçdı.
Sürmə gözlü, qələm qaşlı,
Apardı sellər Saranı,

---

³¹⁷ Vilayət Quliyev, *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919 -1920)*, "Ozan", Bakı 2008, s. 20-21.

³¹⁸ Vüsalə Əzizova, "Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub həsrətinin ifadəsi", <http://davam.az/7800-azrbaycan-dbiyyatnda-cnub-hsrtinin-ifadsi.html>

Bir ala gözlü balanı.
Gedin deyin Xançobana:
Gəlməsin bu il Muğana.
Muğan batdı nahaq qana.
Apardı sellər Saranı,
Bir uca boylu balanı”³¹⁹
Yox, bunu görməyin Arpa çayından,
Kim deyir Saranı sellər apardı?!
Şahənşah bağından, Qış sarayından
Yurduma uzanan əllər apardı.³²⁰

Biri Araz’ın bir kıyısından diğeri isə qarşı kıyısından olan Hançoban və Sara’nın masum aşkı trajediylə sonuçlanmışdır. Şiirde, Çarlık Rusyası və Şahənşah İrani’nin kanlı savaşlarının kurbanı olan Azərbaycan, halkın yüregində derin yara açmışdır:

Bir yanda şahənşah, bir yanda da çar,
Qan ilə yazdılar sülh qərarını.
Tikanlı məftillə sarıdı onlar,
Böyük bir millətin yaralarını.³²¹

Şiirin ilerleyen dizelerinde dile getirilen acılar adeta bir ağıt niteliğindedir:

Gürşad tökdü, tufan oldu,
Araz daşdı, ümman oldu.
Qayaları al qan oldu,
O sahilə, bu sahilə.
Ölkə yandı, Vətən yandı,
Qızıl pultək xırdalandı,
Dövlət getdi, var talandı,
O sahilə, bu sahilə.
Bir-birindən cüda düşdük,

---

³¹⁹Türküden bir parça

³²⁰X.R., Cilt: II, s. 91.

³²¹X.R.U., 2014, s. 128.

Diri gözlü oda düşdük.
Biz yadlara neyləmişdik,
O sahildə, bu sahildə?³²²

Fuzuli'nin Şeb-i Hicran şiirinde akıtılan gözyaşı ve göklere yükselen figanı her iki sahili yakmaktadır; kalplerin tutsak olduğu, vatanın bir zindana dönüştüğü bir ortamda Babekleri, Cavanşirleri sesleyen şairin en büyük arzusu, vatanı “Tek Azərbaycan” olarak görmektir.

“Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım,”
O sahildə, bu sahildə!
Ürək dustaq, Vətən məhbəs,
Hanı Babək, Cavanşir bəs?
Həyat bu cür qala bilməz
O sahildə, bu sahildə!
Nə həsrət, nə hicran olsun,
Vahid Azərbaycan olsun!
Qoy birləşsin bir can olsun
O sahildə, bu sahildə!³²³

Alizade Asgerli'ye göre “*Halil Rıza 1960'larda hem doğrudan hem de satır altı imalarda bulunarak 'Qatar Gedər Araz Boyu' ('Tren Gider Araz Boyunca,' 1959)³²⁴ ve 'Gedər' ('Gider') şiirlerinde, 'Araz', 'Təbriz' öğeleri birçok şiirde olduğu gibi keder ve maksadın düşünsel taşıyıcılarıdır.*”³²⁵

Halil Rıza, tren yolculuğu sırasında yazdığı “Tren Gider Araz Boyunca” (Astara-Bakı-Nahçıvan treni, 21 Aralık, 1959) şiirinde, aklını ve ruhunu meşgul eden düşünceleri dile getirmektedir.

Kirpiyimi uzadıb göz qoyaram Araza
Azərbaycanı görər, kim gözümü arasa

---

³²² X.R.U., 2014, s. 128.

³²³ X.R., Cilt: II, s. 92-93.

³²⁴ X.R.U., 2014, s. 32-35.

³²⁵ Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 74.

İçim deyə bir ovuc ləpələnen axından,
Əyilərəm, Araza baxaram lap yaxından...

***

.....
Mən Arazı az qala gözlərimlə içərəm,
O dirəyin üstündən alov kimi keçərəm.
Araz narahat nəhəng! Nə yatar, nə dincələr.
Dağların arasında sıxıldıqca incələr.

.....
***

Ey Mərəndim, Marağam, ey vüqarlı Təbrizim!
Ey mənim Ərdəbilim, mehribanım, əzizim!
Ey qar, boran içində yalqız qalan nərgizim,
De, bəs necə dözürsən o kor qaranlığa sən?
Zülmətlərin içində nə vaxtdır yol gedirsən?³²⁶

“Gider” şiirinin ana teması, Güney Azərbaycan olmasa da, şair bir dörtlükte Tebriz’e olan özlemine ifadə etməkdir:

Hələ yer görməyib mənim dizlərim
Əsrlər dalından gəlir izlərim.
Təbriz, Təbriz! – deyə gülsə gözlərim,
Göygöl gözlərimin yaşında gedər.³²⁷

“İki Kardeşin Sohbeti” (1965)³²⁸, Güneyli şair M. Şehriyar’ın Kuzey Azərbaycan’a geleceğine dair haber üzerine yazmış olduğu “Gözün Aydın, Azərbaycan” (1969),³²⁹ “Hasret” (1972),³³⁰ “Hudaferin Köprüsü” (30 Mayıs, 1980, Şamahı),³³¹ “Sesin Gelsin, Tebriz’im” (4 Mayıs 1980),³³² “Mehri’den Geçerken” (27

---

³²⁶ X.R.U., 2014, s. 34.

³²⁷ X.R., Cilt: I, s. 130.

³²⁸ X.R.U., 2014, 436-444 (kısmen).

³²⁹ X.R.U., 2014, s. 162-165.

³³⁰ X.R.U., 2014, s. 183-183.

³³¹ X.R., Cilt: I, s. 180-181..

³³² X.R., Cilt: I, s. 106-108.

Ekim 1989, Bakü),³³³ “Ben Azərbaycan’ım!”³³⁴ vb. eserlərinin konusunu tam veya kismen Güney Azərbaycan meselesindən oluşmaktadır.

“Səsin Gəlsin, Təbriz’im” şiirində Halil Rıza, Təbriz hasreti ve memleket özlemine dile getirmektedir.

Səsin gəlsin, Təbrizim, öz avazın, öz səsin!
Yandırsın daş qəfəsi, söksün beton məhbəsi
Haqq, ədalət uğrunda alov tutan nəfəsin!
Bərkdən danış, əzizim, səsinin möhtacıyam.
Yurdu vahid görməyin, yurdu xoşbəxt görməyin
təşnəsiyəm, acıyam!
Danış, ucadan danış! Dinləmək üçün səni.
Dünyanın bu başından o başına inan ki, ayaqyalın gedərəm.³³⁵

“Hasret” şiirində şair, deęişik sorular sorma, açıklama yapma ve paralellikler yöntemiyle Güney Azərbaycan sorununu farklı boyutlarda takdim etmektedir.

Bayıl qayaları Ərk qalasının
Kim bilir, bəlkə də bir parçasıdır.
Zeytun ağacları uzaqda gömgöy,
Mənimsə qəlbimdə qardaş kədəri.
Söyüdlə, zeytunla, çinarla birgə
Göyərir Bakıda Təbriz dərdləri.³³⁶

Fars despotizmi; başta Təbriz olmakla, devrimlere öncülük yapan, İran yolunda kan döken ve kurbanlar veren Güney Azərbaycan’ın en ufak hakkını bile, hiçbir zaman gözetmemiştir. Bu kadar canlar heba olurken İran yönetim makamlarına oturanlar İslam kisvesi altında Fars milletçiliğine hizmet etmektedirler. Halil Rıza’nın Güney Azərbaycan konusunu ele alan şiirlerini okurken geldiğimiz kanaat şöyledir: Kırk milyonluk Azərbaycan Türklerine, tek bir devlet çatısı altında ve sınırlar içinde

---

³³³ X.R., Cilt: I, 279-281

³³⁴ X.R., Cilt: I, 284-286.

³³⁵ X.R., Cilt: II, s. s. 108.

³³⁶ X.R.U., 2014, s. s. 177.

yaşamak henüz kısmet olmasa da, aynı mayadan yoğrulan edebiyat, şiir ve sanat sayesinde Azerbaycan Türkleri millî birlik ve bütünlüğünü koruyabilmiştir.

3.5. Adalet, Dürüstlük ve Şahsiyet

İçtimaî ve ferdi bir değer olarak “adalet” olgusu tarih boyunca beşer evladının ilgisini çekmiş, onu bu konuda düşünmeye, fikir üretmeye ve kıstas belirlemeye mecbur etmiştir. Adalet, tek cümle veya kelime ile ifade edilecek ya da bir bilim dalında ele alınıp irdelenebilecek kadar sıradan bir kavram olmayıp; felsefe, hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji vd. bilim dallarının önemli konuları arasında yer almaktadır. Değişik bakış açısıyla ele alınıp incelenen bu olgu üzerine çok sayıda eser üretilmiştir. “*Adalet kavramı, hukuk biliminin ya da hukuk felsefesinin inceleme alanında görünmesine karşın, felsefe, siyaset bilimi, hatta iktisat teorisi gibi sosyal bilimlerin geleneksel olarak ilgisini çekmiştir. Bu da söz konusu kavramın disiplinler arası bir inceleme konusu oluşturduğunu göstermektedir.*”³³⁷

“Hukuk uygulayıcılarının gündemine indirgenemeyecek kadar evrensel bir başlık” olarak karakterize edilen adalet, Antik Yunan felsefesinde çokça tartışılmıştır.³³⁸ Antik Çağ felsefesinin iki büyük mümessili olan Aristo ve Platon adalet olgusu üzerine önemli yorumlamalarda bulunmuşlardır: “*Aristo birtakım yalın teoriler yerine kısa, keskin ve uygulanma imkanı fazla olan bir siyaset felsefesi geliştirmeye çalışmıştır. Platon ise adalet kavramına öğrencisinden çok daha fazla yer vermiş hatta devlet felsefesini oluştururken onu temel bir kavram olarak ele almıştır.*”³³⁹ Genel anlamda adalet, davranışların erdemle uygunluğunu ifade ederken; özel anlamda adalet, haklar ve ödevlerle ilgili durumlar için kullanılır.³⁴⁰

---

³³⁷ Sururi Aktaş, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi*, Liberte Yayınları, 2. Baskı: Ekim 2018, s. 213.

³³⁸ Bkz: Osman Vahdet İşsevenler, “Felsefe Adalet İle Başlar: Doğal Hukukun Sokrates Öncesi Temelleri”, http://www.umut.org.tr/UserFiles/Files/Document/document_11%20Ekim-I-1.pdf(ss. 1-11), s. 2.

³³⁹ Arslan Topakkaya, “Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles-Platon Karşılaştırması”, *FLSF. Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:6 Güz 2008, (ss. 27-46), s. 28.

³⁴⁰ Tekin Akıllıoğlu, “Adalet Kavramı ve İnsan Hakları”, *Adalet Kavramı* (Derleyen: Adnan Güriz), Ankara 1994 (ss. 36-37); Naklen: Sururi Aktaş, 2018.

Adalet kavramı edebiyatta merkezî yer işgal eden bir değer ve kavram olma özelliğini bugün de korumaktadır. Türk-İslam klasiklerinin eserlerinde adalet olgusu son derece faziletli bir değer olarak yüceltilmiştir. Müslüman filozoflar, rasyonel adaleti ilahi adaletle ilişkilendirmiş, ayrıca toplumda adaletin uygulanması ve sürekliliği hususunun adil bir hukuk sisteminin vazgeçilmez şartı olduğunu belirtmişlerdir. Fakat hukuk, “tüm insanlara eşit muamele eden ve yüce insan nitelikleri ile donanımlı adil bir yönetici tarafından uygulanmadığı sürece tek başına adaleti sağlamada yeterli” olmayacaktır.³⁴¹

Hak, hukuk, devlet ve yönetim kavramlarıyla bir arada ele alınan adalet kavramı, yüce bir erdem olarak devletin varılması gereken nihai hedef olarak belirlenmiştir. Felsefe tarihinde Aristo’dan sonra “İkinci Muallim” olarak tanınan Farabi adaletin tanrısal kaynaklı olduğunu savunurken, insanın yaratılış amacı olan mutluluğa erişmesi için mutlaka adalet erdemine sahip olması gerektiğini söyler. Bu yüzden “*adaletsizlik, insanın akli gereği sevdiği yoldan gitmemesi için insan olmaktan pay alamamış zalimler tarafından yoluna konulmuş dikenlerdir.*”³⁴² Mevlana, adaleti sağlayan bir hukuku rahmet olarak niteler: “*Hukuk rahmettir, ...ilahi adalet okyanusundan bir damladır. Damla ufak ve küçük hacimli olsa bile okyanusun suyunun saflığını belli eder.*”³⁴³

Türk edebiyatının önemli bir alanını oluşturan Azerbaycan edebiyatında bu olgu tüm klasik eserlerde; gerek şifahi gerekse yazılı gerek realist gerekse romantik edebiyatta öncelikli konular arasında yer almıştır. Batı’da ve Doğu’da en büyük şair ve edipleri etkilemiş *Hamse*’nin müellifi Nizami Gencevi (1141-1209)’nin eserlerinde yönetim ve adalet olgularını bir arada ele alan çok sayıda öykü ve örnek yer almaktadır. Azerbaycan’ın şair ve düşünürlerinden Hakani Şirvani (1126-1199), *Ahlak-i Nâsiri*’nin yazarı Nasireddin Tusi (1201-1274), büyük Hurufî şair ve mütefekkir Seyid İmadeddin Nesimi (1369-1417), Türk şiirinin gelişmesinde eşsiz

---

³⁴¹ Bilal Kuşpınar, “Adalet Kavramı Konusunda Gazâlî, İbn Arâbî ve Mevlânâ’nın Görüşlerinin Analizi” (Çeviren: Ayşe Yaşar Ümütlü), *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 7 (2), (ss.303-328), s. 306-307.

³⁴² Mehmet Kasım Özgen, “Farabi’nin Adalet Anlayışı”, *Temaşa*, Sayı: 8, Ocak 2018 (ss. 43-63), s. 50.

³⁴³ *Mesnevi* VI/1495, Ergin Ergül, “Mevlana’nın Adalet Felsefesi”, http://akademik.semazen.net/article_print.php?id=690

hizmetleri bulunun, lirik nazım sanatının en kudretli üstatlarından olan Fuzulî (1480-1556), büyük komutan ve şair Hatayî (1487-1524) vd. şair ve mütefekkirlerin eserlerinde adalet, insan hakkı, dürüstlük gibi faziletler ele alınarak işlenmiştir.

Tercümesini Halil Rıza'nın yapmış olduğu, Nizami'nin *Sırlar Hazinesi* şiirinde bir ihtiyar kadının Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'e sitem ederek, büyük cesaretle ondan hak ve adalet istemesi çok sayıda edebi örneklerden sadece biridir:

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti
Sən yıxdın o şöhrəti, batdı getdi o ad-san.
Demək, sən Türk deyilsən, yağmaçı bir Hindusan.³⁴⁴

Hurufî şair Nesimi'nin adalet arayışı, derisinin yüzülmesiyle sonuçlanmıştır. Türk edebiyatının en büyük şairlerinden olan Fuzulî hak ve adalet arayışında olan, doğruluk ve dürüstlüğü şiirlerinde terennüm eden bir şair olmuştur. O, meşhur *Şikâyetnâme* eserinde “Selâm verdim rüşvet değildir deyü almadılar” diyerek dönemin memurlarına sitem eder, yarı mizahi ve hicivsel bir dil kullanarak dönemin yönetimini ifşa eder.

19. yüzyılın ortalarında edebiyatın, modernleşme ve yeni realist türün doğuşu, Azerbaycan edebiyatında konu çeşitliliğine yol açmıştır. Bu dönemden başlayarak devam eden edebî çizgi 20. yüzyılın başlarında da devam ettirilmiş, adalet, özgür düşünce, realist eleştiri temaları yoğun bir şekilde işlenmiştir. Söz konusu temalar gerek basın gerekse nazım ve nesir düzlemine taşınmış, realist ve romantik edebî türler arasında kendine yer bulmuştur. Sovyet totaliter sisteminin kuruluşu insan yaşamının yanı sıra edebî hayatı da demir kalıplara sokmuş, farklı düşünceleri yasaklamış, yeni rejime uygun “değer yargılarını” yaratmıştır.

Sovyetler Birliği'nde totaliter toplum inşası erken başlasa da bu sistemin pekişerek gücünün doruğuna ulaşması Stalin döneminde gerçekleşmiştir. Tasfiye politikalarının kurbanlarının kesin sayısını belirlemek belki de hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Fakat bilinen tek gerçek bu politikalar milyonlarca insanın ölümüne,

---

³⁴⁴ X. R. U., 2014, s. 247.

yargısız infazına, sadece bireylerin değil, kalabalıklar halinde halkların yurtlarından sürülmesine neden olmuştur.³⁴⁵

Baskı ve imha politikaları 1937’de doruk noktasına çıkmıştır. Sovyetler Birliği genelinde binlerce aydın, şair, yazar, asker vd. seçkin insan kurşuna dizilmiş, hapse atılmış, Sibiry’a ve Orta Asya bozkırlarına sürgün edilmiştir. Azerbaycan şair ve yazarları arasında çok sayıda insan, âlim ve aydın bu politikaların kurbanı olmuştur. Onların arasında Hüseyin Cavid, Ahmet Cevad, Mikail Müşfik, Yusuf Vezir-Çemenzemini, Selman Mümtaz, Abbas Mirza Şerifzade ve niceleri vardır.

Halil Rıza Ulutürk edebî düşünce ve yaratıcılığının ilham ve manevi beslenme kaynağı, kadim devirlerden süregelen ve geliştikçe zenginleşen Türk/Azerbaycan edebi düşünce gelenekleridir. Bu düşünce dünyasında yer alan önemli şahsiyetler, bilim insanları, mütefekkir ve aydınlar Halil Rıza eserlerinde tanıtılmakta ve yüceltilmektedir. Hüseyin Cavid’e hasrettiği “Buz içində od” (“Buz İçinde Ateş”, 1960) şiirinde tasfiye yıllarından “hacalet” olarak bahsetmektedir:

Günlər, dərqli günlər dumanda, çəndə,
Günlər də insantək müsibət çəkir.
Gül açan, bar verən illər içində
İl var ki, gün var ki, xəcalət çəkir.³⁴⁶

Şair, büyük Hüseyin Cavid’in cismen zamana karışıp gitse de kalbini yeni gelecek kuşaklara bıraktığını söyler:

Yaralı ömrünün bütün əzmini
Sən vətənə verdin, ellərə verdin.
O ötən çağlara yalnız cismimi,
Qəlbini gələcək illərə verdin.³⁴⁷

Halil Rıza’nın rejime yönelik dolaylı ve açık sitemleri, şairin adalet duygusunun dışavurumu ve cesaretinin yansımasıdır. Bu duruş, Halil Rıza şahsiyetinin en kıymetli erdemidir. Halil Rıza hak ve adalet kavramlarını sadece bireylere teşmil

---

³⁴⁵ Ali Asker, “Totalitarizm, Stalinizm, Baskı”, Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler, 16-17 Kasım 2019 (Editör: Rüstəm Mürseloğlu), İstanbul Medeniyet Üniversitesi 2019 (e-kitap) (ss. 73-78), s. 76-77.

³⁴⁶ X. R. U., 2014, s. 130.

³⁴⁷ X. R. U., 2014, s. 130.

etmez, bu olgunun erdemli toplum ve milletlere ait olduğuna işaret eder. Hakkın ve adaletin tecelli edəcəği konusunda Halil Rıza'nın inancı tamdır. O bunu kalemin kudretiyle söylərkən, kesintisiz şəkildə sürdürdüğü söz mücadelesinin kalıcı olacağına inanmaktadır. Bu inanç o kadar güçlüdür ki şair, kendi tahayyülündə haksızlığa, adaletsizliğə, karanlık ve cəhaletə saldırmak için dirilip geleceğine inanmaktadır. “Həyat düşüncələri” (“Hayat Düşüncələri”, 1964) şiirində bu husus, son derece etkileyici mısralarla ifade edilmiştir:

Sən elə bilmə ki, köçdüyüm zaman
Dünyadan bir yolluq köçəcəyəm mən.
Bir dəfə ölüncə, bəlkə min dəfə
Ölümü tapdayıb keçəcəyəm mən!

***

Buludu şimşəklə parçalayaraq,
Zülməti nur ilə boğacağam mən!
Qərbdə ulduz kimi batsam, Şərqlə bax:
Şərqdən günəş kimi doğacağam mən!

***

İtib-batmaq üçün yaranmamışam.
Dünənəm!
Bugünəm!
Gələcəyəm mən!
Bir gün bu dünyadan getsəm də, nə qəm,
Dünyaya təzədən gələcəyəm mən!³⁴⁸

Halil Rıza Ulutürk'ün yaratıcılığı, içerik ve biçimsellik bakımından değişik olmasına rağmen umumi bir görünüm sergilemektedir. Şirinin karakteristik özelliği şairin kişiliği, karakteri ve Nizami Caferov'un tabiriyle “Ben”i ile bütünleştirmiştir. Keza Halil Rıza şiirlerinin her biri, şair şahsiyetinin ve bir bütün olarak “benliğinin” mahsulüdür. Bu yüzden Halil Rıza eserlerinin ruhunu şairin karakterinde aramak

---

³⁴⁸ X. R. U., 2014, s. 44.

gerekir; Halil Rıza şiirinin inceliklerini anlamının yolu onun şahsiyetini anlamaktan geçer.³⁴⁹

Şiirlerinin birinde, sözde entelektüelleri şöyle eleştirmektedir: Kendi çevresiyle iyi geçinemeyen, kendi yazılarına okuyup düzeltmeler yapan, her zaman kendisine yardım eden alt kidedeki araştırmacıların gelişmesini engelleyen sözde entelektüel tipler, sınıfa hümanizm dersi vermek için girer. Bazı bilim insanları Füzuli, Vagif və Sabir'den bahseder, ama “kendi çocuğu Füzuli’yi, Vagif’i tanımaz.” Bu tip insanların şöhrətinə dokunsan, seni akrep gibi sançar” (“Riyakâr”, 1980). Şair bukalemunları, “obıvatel”leri (küçük “burjuvaları”, çıkarıcıları) bəzən lirik düzyazılarda eleştirir.³⁵⁰

Halil Rıza Ulutürk’ün içtimaî protestoları öncə kendisine yönelik uyarı və öz eleştirilərdən başlar. Örneğin, şairin “İlham” (İlham, Eylül, 1978) adlı şiirində bu husus bariz şəkildə görülməkdədir:

Elə ki, ilhamım əlimdən çıxır,
Məni dörd tərəfdən bu dünya sıxır.
Azır fikirlərim dumanda, çəndə,
Oyanır bu zaman bir şübhə məndə.

***

Görünür hardasa büdrəmişəm mən,
Qüdrətim kəm olub, cəsarətim kəm.
Nifrətə, lənətə layiq olana
Bəlkə də dilucu tərif demişəm.

***

Hardasa ucadan bağırmalıydım,
Qaynar nəfəsimi qısmışam yəqin.
Burnu ovulmalı bir qudurğanın
Önündən çəkilib susmuşam yəqin.

.....

***

---

³⁴⁹Günəş Xudayarova, “Xəlil Rza Ulutürk poeziyası vətən və azadlıq kontekstində”, *Yeni Türkiyə*, 107. Azərbaycan Özel Sayısı – II, Mayıs-Haziran 2019, (ss. 193-198), s. 197.

³⁵⁰ Ə.B.Əsgərli, “Xəlil Rza Ulutürkün humanizm və vətənpərvərlik baxışlarına bir nəzər”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, no: 4, 2007 (ss. 30-34), s. 34.

Təmizlik uğrunda vuruşlardayığ,
Mətanət gündəlik işdə yoxlanır,
Dünyanın hüsnündə bircə ləkəyə
Sənətkar dözürsə, sənət oxlanır.³⁵¹

Halil Rıza, içtimaî ve ferdi eleştirilerde kendine güvenir, kendinden güç alabilmektedir. Bu tutum şairin “And içirəm” (“Yemin Ederim”, 1974), “Qarşıdadır” (“Karşıdadır”, 1979), “Silkələnmə” (“Silkinmə”, 1975) şiirlerinde korunmaktadır.³⁵²

“Sonra” (28 Mayıs, 1979) isimli şiirinde Halil Rıza, ölümden sonraki hayatının şiirleri sayesinde kalıcı olacağını vurgulayarak, aslında şiirlerinin toplumsal düşünceyi kuvvetli bir şekilde etkileyeceğine yönelik inancını dile getirmektedir:

Mən öləndən sonra ikinci ömrüm,
Ən gözəl həyatım başlanmalıdır.
Sən ey tabutumun girib altına
Günəşi çiyinə alan bahadır!

***

Sanma soyuq qəbrə biryolluq uyam,
Nə göz yaşı gərək, nə kədər, nə qəm.
Elə hesab elə gül toxumuyam,
Torpağa düşdümmü, cücərəsiyəm.

***

.....

***

Əklillər yanında dayandığın an,
Yurdun tarixini bir də varaqıla.
Silahın yoxdursa, bir misramı an,
Ya da kəmər kimi belinə bağla!³⁵³

Halil Rıza, hayatı boyunca dürüstlüğü, hak ve adaleti terennüm etmiş, bu değerleri eserlerinin ana temalarından birisi haline getirmiştir. Dürüstlük ve adalet

---

³⁵¹ X. R. U., 2014, s.192.

³⁵² Əlizadə Əsgərli, *Milli ideal..*, s. 180.

³⁵³ X. R. U., 2014, s. 24.

ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olan Halil Rıza, aynı zamanda kuvvetli bir iç muhasebe, kendini sorgulama erdemine sahip bir şairdir. Bu karakteristik özelliğini “Doğruluk” (“Düzlük” 1976) şiirinde görebiliriz. Bu şiirde şair, küçük bir yanlış adımı bile ayaklarının altındaki dünyanın titremesine benzetmiş, bu durumda dünyanın dört bir taraftan kendini sıkacağı, damarlarından kan değil alev akacağını söyler:

Harda bir balaca səhv addım atsam,
Ayağım altında titrəyər cahan.
Sıxar dörd tərəfdən bu dünya məni,
Qan yox, alov axar damarlarımdan.
***

Körpə uşağa da bircə soyuq söz,
Bircə kəlmə desəm qeyri-səmimi
Elə bil düzlüyün polad əlləri
Köksümdən qopardar ciyərlərimi.³⁵⁴

Halil Rıza'nın onurlu bir yurttaş olarak yaşadığı herkese bellidir. O, şerefli hayatını nazma çekerken basit kelime ve ifadeler kullanmakta, temiz ve vicdanlı yaşamanın kendisi için hava, su ve ekmek kadar mukaddes olduğunu, dürüstlüğü ve hakikati kendi hayat inancına çevirdiğini vurgulamaktadır.

Görünür, dünyada təmiz yaşamaq
Çörəyim, suyumdur, havamdır mənim.
Paxır götürməyən düzlük, açıqlıq
Sarsılmaz qalamdır, yuvamdır mənim.³⁵⁵

Halil Rıza, dürüstlüğü ve gerçekçi olmağını kendisinin sarsılmaz kalesi, yuvası gibi sunar. Omzunda ağır dağlar taşıdığı halde bu ağırlıktan dolayı ne beli eğilir, ne omuzu kırılır. Ancak bir kez yalan konuşmayı kendi kendine affetmez, “dili kebab olur”, “kemikleri yanar”...

Dağları çiyində daşıyıram mən,

---

³⁵⁴ X. R. U., 2014, s.71.

³⁵⁵ X. R. U., 2014, s.71.

Nə çiyrim əyilər, nə belim sınar.
Ancaq bircə yalan çıxsa dilimdən,
Dilim kabab olar, sümüyüm yanar.³⁵⁶

Şairin “ciğərlerinden gelen hak nefesi”, hak sesidir, yalandan uzak, doğrucu ve dürüst davranışlarıdır. Bu davranış təsadüfi veya keçici değıl, kesintisiz ve ebedi bir mücadeleye dönüşməlidir!

Dəniz ləngərilə, çiçək ətrilə
Qartal uçuşuyla tanındığı tək,
İnsanı tanıdır
alışıb yanan
ciyərlərindəki haqqın nəfəsi.
Həqiqət uğrunda təsadüfi yox,
Gündəlik, güzəştisiz mübarizəsi!³⁵⁷

Şair, erdemli insanın hiçbir şekilde maddiyat esiri olmaması, hayati bodrumlarda geçse bile temiz kalması gerektiğini vurgular:

Sevirəm qasırğa, tufan içində
Kişi yerişini əyməyənləri.
Zülmət zirzəmidə gün keçirsə də,
Saflığı gül kimi iyləyənləri.³⁵⁸

Şair, metin duruşunu, mert tavrını şiirine borçludur:

Yaşa, poeziyam!
Bərki döyüşdə,
Yolunu dağ kəssə, qaldır, at dağı.
Mənə sən öyrətdin bu keşməkeşdə
Mətin dayanmağı, mərd yaşamağı.³⁵⁹

---

³⁵⁶ X. R. U., 2014, s.71.

³⁵⁷ X. R. U., 2014, s.71.

³⁵⁸ X. R. U., 2014, s.72.

³⁵⁹ X. R. U., 2014, s.72.

Halil Rıza, “Rubailer”³⁶⁰ başlığı altında yazdığı dörtlüklerinin birinde kolay olmayan bir hayat yolu geçtiğine, şöhrətə, zenginliyə teslim olmadığını vurgular.

Yaxşı ki, sən asan yolla getmədin,
Uymadın şöhrətə, dövlətə, vara.
Ürək atəşini təslim etmədin
Dağları dağıdan qasırğalara.

***

Vulkan püskürsə də od nəfəsində,
Görsünlər üzündə xoş təbəssüm var.
Mərdlik, mərdanəlik səhifəsində
Bir döyüş sözü var, bir də dözümlü var.³⁶¹

Halil Rıza rütbe, makam, şöhrət tutkunlarını asla kabullenmez, onları ışıldayan fakat ışık saçmayan salyangoza benzətməkdədir; kendi koltuğunu, makamını koruyan birisi halkın şərəfini asla koruyamaz:

İlbiz ışıldayır, nur yaya bilməz.
Rütbə düşkünləri parlama bilməz.
Yalnız stolunu qoruyan gəda
Xalqın şərəfini qoruya bilməz.³⁶²

Halil Rıza, şair dostu Ramiz Duygu'nun “*Alaq yığmaq üçün əyilsən də sən, Gərək yer üstündə şax yeriysən*” (*Bahçədə yabanı otları toplamaq üçün eğilsən bile, onurlu yürüşündən taviz verməmə lazım*) şəklindəki mısralarına ithaf edərək yazdığı “*Əyilmək qorxusu*” (“*Eğilmək Korkusu*”, 1973) adlı şiirində vakarlı bir duruşun ne kadar böyük bir erdem olduğuna vurğu yapmaktadır.

Beli bükük gəlir dünyaya insan,
Beli bükük gedir dünyadan insan.
Gəl-get arası da bu cür keçibsə,
Demək, yerli-dibli yaşamayıbsan!³⁶³

---

³⁶⁰ X.R., Cilt: I, s. 88.

³⁶¹ X.R., Cilt: I, s. 88.

³⁶² X.R., Cilt: I, s. 88.

Şair, “Mərdlik məktəbi” (“Mertlik Okulu”, 1975) şiirində mertliyi, kanında dolaşan ve bəzən kaleminin ucunda parlayan bir atəşə benzətməkdədir; o atəşin kaybolma, sönme təhlikəsi vardı, fakat şair buna müsaadə etməmiş, onu dişiylə, tırnağıyla koruyaraq keşiğinde durmuşdur. Kuşkusuz, bu yol son dərəcə zor, fakat şərəfli yoldur:

Ən gərəkli, qorxulu, ən çətin yolu seçdim.
Misra-reislər üstündən qatarlar kimi keçdim.
Qəlbimi məşəl kimi vermişəm insanlara.
Məni söz qayasında sətirlər çəkir dara,
Xoşbəxtəm bu əzabla.
Bugün məni qucmağa səma nədir, göy nədir?
Çovğunlar da üstəlik atəşimi kükrədir.
Mənim ümman köksümə dörd yandan çaylar gəlir.
Dar gəlir yerlər mənə, göylər mənə dar gəlir.³⁶⁴

Halil Rıza, “Əbədiyəm” (“Ebediyim”, 14 Nisan 1979) adlı şiirində de yıllarını verərək kazandığı saygıyı kalbində hissettiyi andan kendi ölmezliyinə inanmaktadır. Mecaz olaraq kullandığı bu kazanımı, kendisinin adalet ve dürüstlük uğruna katlandığı fedakarlıkların karşılığı olarak görməkdədir. Bin bir zahmetle elde ettiği bu rəğbet sayəsində halkın gönlündə ebedi taht kurmanın sevincini yaşamaktadır.

Sal qayadan çıxarılan bulaq kimi
Diş-dırnaqla qazandığım hörmətlərin,
Misqal-misqal qazandığım rəğbətlərin,
Lapdan ümman ləngərini
hiss edəndə öz sinəmdə,
İnandım ki, əbədiyəm, –
Ulduzların, sərvlərin məbədiyəm.
.....
Göy göldəki sərvlərin qabaq-qənşər sırasıyam,

³⁶³ X.R., Cilt: I, s. 109

³⁶⁴ X.R. I. Cilt, s. 125

Nəsiminin qanadları, Füzulinin mirasıyam.
Hansı eldə qandal varsa, dişlərimlə qırasıyam,
Vətənimin mehvəriyəm, yerin, göyün əsasıyam.
Həqiqətin ön cərgəsi, arxasıyam, qalasıyam.
Çoxu gəldi-gedəridir, mən əbədi qalasıyam!³⁶⁵

Çağdaş Azərbaycan edebiyatının önəmli yazar və şairlərinin hayat yolu, eserləri və şəxsiyyətlərini bir arada ele alaraq dəyərləndirdiyimizdə, halkın saygı bir edip bulmaq son dərəcə zordur. Keza, Halil Rıza, hayatı boyunca edebî və manevî kişiliğini uyum içində tərbiyə etmişdir. Şair və yurttaş olaraq özü və sözü bir olan aydın kimliyi ilə Halil Rıza'nın halkın sevgisini kazanmasının temelinde de bu olgu yatmaktadır.

3.6. Çocuk Şiirleri

Çocuk edebiyatı bir alan olarak daha geç tarihlerde ortaya çıkmış bir alandır. Çocuk edebiyatının önemi üzerine birçok tenkitçi ve edebiyatçı âlim değişik görüşler sergilemişlerdir. Büyük Rus edebiyatçı Belinski'ye göre;

“...Çocuk yazarları bütün bunları küçük okuyucuya çığnemiş nasihat ve soğuk ahlaki talimat şeklinde değil, kuru hikayeler halinde değil, hayat ve hareketle dolu, canlı, hissi hararete malik hikâye ve tablo halinde, zarif, özgür, hareketli, sade ve renkli bir dil ile aktarılmalıdır. İşte o zaman çocuk kitapları tərbiyə için en sağlam bir esas ve en etkili bir vasıta olabilir.

...Biz dedik ki, çocuk yazarı olmak için diğer zaruri şartlar içerisinde canlı şairane hayal gücüne sahip olmak da şarttır. Çocukları hayal gücü ile etkilemek gerekir.... Çocuk mücerret ideaları sevmez, ona tarihçeler, rivayetler, hikâyeler, masallar gerekir.³⁶⁶

Edebiyatçı âlim İsa Habıbbeyli'ye göre;

“Çocuk edebiyatı estetik düşüncenin yüce amacı olan insana hizmet etmek bakımından geniş imkânlarla sahiptir. Çünkü çocuk edebiyatı çocukların hayata ve dünyaya açılan ilk penceresidir. Ana ve babalarından sonra çocuklara hayatla, çevre muhitte dünya ile tanıştırmak bakımından, çocuk edebiyatı ile mukayese edilebilecek diğer araçları gösteremeyiz. En iyi çocuk şiirleri, çocukların sevdikleri oyuncaklarıdır.

---

³⁶⁵ X.R. I. Cilt, s. 155

³⁶⁶ Naklen: İsa Həbibbəyli, “Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı dünyası”, Ədəbiyyat qəzeti, 12.06.2020, <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5754-usaq-dunyasinda-edebiyat-ve-usaq-edebiyati-dunyasi>

Oyuncaklar çocukları eğlendirdiği halde çocuk edebiyatı örnekleri çocukları eğlendirmekle birlikte düşündürür ve onların manevi dünyasını zenginleştirir.”³⁶⁷

Azerbaycan’da Çocuk Edebiyatı bağımsız bir edebî kol haline gelme süreci 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında tamamlanmıştır. Fakat çocuk şiirlerinin yazılma tarihi çok eskilere dayanmaktadır. İlk şiir örneklerine Nizami Gencevi (1141-1209)’nin eserlerinde rastladığımızı dikkate alırsak Azerbaycan Çocuk Edebiyatının gelişim tarihinin 800-1000 yıl arası bir dönemi kapsadığı sonucuna varılabilir.³⁶⁸

19. yüzyılın ikinci yarısında M.F. Ahundzade’nin (1812-1878) edebi ekolünden etkilenen H. Zerdabi (1837-1907), S.A. Şirvani (1835-1888), N. Vezirov (1854-1926) vd. maarifçi yazarlar çocuk ve gençlerin olgunlaşmasına yardım edecek birçok eser üretmişlerdir. Bu şiir ve öyküler sonraki yıllarda yazılacak çocuk eserlerinin içerik ve biçim itibarıyla zenginleşmesine, ayrıca bağımsız bir edebiyat dalı olarak gelişmesine yol açmıştır. Çocuk Edebiyatı ilerleyen dönemlerde C. Memmedguluzade (1866-1932), M.E. Sabir (1862-1911), A. Sehhet (1874-1918), F. Köçerli (1863-1920), S.M. Ganizade (1866-1937), S.S. Ahundov (1875-1939), R. Efendizade (1863-1942), A. Şaik (1881- 1959) vs. kalem sahipleri tarafından geliştirilmiştir. Bu yazarlar romantizm ve eleştirel gerçekçilik düzleminde genç kuşakların gelişmesi yolunda büyük emek sarfetmiş, değişik janrlarda yazdıkları eserlerle Azerbaycan millî edebiyatının gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlardır.³⁶⁹

İlginçtir ki 20. yüzyılın başlarında yazılan birçok şiir yüz yıldan fazla bir süreçte sade ve anlaşılabilirliğini korumuştur. Bu şiirler günümüzde de ilkökul kitaplarında yer almakta olup, neredeyse her bir Azerbaycanlının ezbere bildiği, çocukların okula başlamadan bile ezberledikleri veciz edebî numunelerdir. Aynı tespitler Sovyet döneminde yazılmış birçok edebi numune konusunda da geçerlidir. O dönemde de Azerbaycan çocuk edebiyatı hazinesinde sonsuza dek yer alacak şiir ve

---

³⁶⁷ İsa Həbibbəyli, <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5754-usaq-dunyasinda-edebiyat-ve-usaq-edebiyati-dunyasi>

³⁶⁸ Səməngül Qafarova, “Azərbaycan və Rus Uşaq Ədəbiyyatının Təşəkkülü və İnkişaf Mərhələləri”, *Homeros*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2019 (ss. 1-10), s. 1.

³⁶⁹ Füzuli Əsgərli, *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı*, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı 2009, s. 6.

öyküler yazılmıştır. Hatta birçok durumlarda şair ve yazarlar yetişkinler için yazdıkları eserlerde söyleyemedikleri ciddi sosyo-politik konuları sansür bakımından az şüphe uyandırdığı için çocuk edebiyatı örnekleri şeklinde dile getirmişlerdir.³⁷⁰ Sadece yazılı değil, sözlü edebiyatın değişik türlerinde de çocuk edebiyatı örnekleri bulunmaktadır. Şunu da belirtelim ki “*Azerbaycan Çocuk Edebiyatı'nın beslendiği en temel kaynak zengin şifâhî edebiyat olup bu ilişki, Türk Dünyası'nın diğer bölgelerine nazaran çok daha güçlüdür ve güncelliğini korumaktadır. Geleneğin canlılığı ve yeniden yorumlanması, Azerbaycan Çocuk Edebiyatı'nda öne çıkan bir hususiyettir.*”³⁷¹

1960 ve sonraki yıllarda çocuk ve genç edebiyatı alanında yeni edebî biçim arayışında olan genç yazarlar kuşağı ortaya çıkmıştır. Anar, Elçin, E. Kərim, E. Eylisli, Magsud ve Rüstəm İbrahimbeyov kardeşleri, T. Mütellibov, H. Ziya, İ. Tapdıq, Ç. Hüseyinov, İ. Melikzade, İ. Hümmetov, B. Hesenov, M. Aslan, F. Sadıq, Y. Hesenbey, E. Ehmedova, H. Rıza (Ulutürk), E. Kürçaylı, S. Memmedzade, M. Aliyev (Güner), T. Mahmud, Z. Halil, M. Süleymanlı, F. Tarverdiyev (Tanrılı), E. Bakış, M. Namaz vd. şair ve yazarların çocuk eserleri edebiyat muhitine yeni nefes vermiştir.³⁷²

Halil Rıza yaratıcılığında vatanseverlik, hürriyet, istiklal temaları yoğun bir şekilde yer aldığı için, çocuk şiirleri bir kadar arka planda kalmıştır. Kuşkusuz, bu durum, Halil Rıza'nın edebî potansiyeli içinde çocuk şiirlerinin oran itibariyle daha düşük seviyede kalmasından kaynaklanmaktadır. Halil Rıza'nın çocuklar için yazdığı şiirler *Marallar da duz yeyərmiş (Geyikler de Tuz Yermiş)*³⁷³ adı altında ayrıca bir kitap olarak neşredilmiştir.

Halil Rıza'nın “Kəpənəklər”³⁷⁴ (“Kelebekler” 1975) şiiri son derece uyumlu bir kafiye düzenine sahiptir. Şiirde, köy çocuklarının sıkça yaşadıkları sıradan bir olay kurgulanmıştır. Etken bir eylem üzerine kurgulanmış şiirdeki basit olay örgüsü kolayca

---

³⁷⁰ İsa Həbibbəyli, <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5754-usaq-dunyasinda-edebiyat-ve-usaq-edebiyati-dunyasi>

³⁷¹ Atıf Akgün, “Azerbaycan Çocuk Edebiyatındaki Şifahi Türlerin Tasnifine Dair Tespit ve Öneriler”, *Bilimsel Araştırmalar Kitabı- Dil ve Edebiyat*, (Editör:Mesut Gün), Akademisyen Yayınevi, İstanbul 2018 (ss.65-90), s. 66.

³⁷² Füzuli Əsgərli, s. 6.

³⁷³ Xəlil Rza Ulutürk, *Marallar da duz yeyərmiş, Uşaqqlar üçün şeirlər (təkrar nəşr)*, “Beşik” nəşriyyatı”, Bakı 2009, 20-21 [Bundan sonraki atıflarda X.R.U., *Marallar...*, şeklinde bir kısaltma kullanılacaktır].

³⁷⁴ X. R. U., 2014, s. 113-114; X.R. I. Cilt, s. 123; X.R.U., *Marallar...*, s. 47.

hayal edilebilen, etkileyici ve eylemsel kesitleri birbirine bağlayan canlı tasvir niteliğindedir. İki dördlük halinde yazılmış bu şiirin ilk parçasında çocuk, kelebeklere hayranlık duyar, onları yakalamak ister, fakat kelebekler uçup giderler.

Gör kəpənəklər nə zərif quşdular!
Qaçdım... əlimdən ha yana uçdular?
Xırdaca yelkənmi açıb qaçdılar?
Gör necə tez məndən uzaqlaşdılar!³⁷⁵

İkinci dördlükte şair çocuklara doğa ve canlı sevgisi aşılamağa, kelebeklerin güzel renklerini adeta bir rəssam yeteneği ile tasvir etməkdədir. Çocuk, kelebeklerden birisinin peşindən koşar, kan ter içinde kalır, fakat yakalayamaz; her hangi bir zarar verme niyetində olmadığını söyler.

Bəlkə xəyal, bəlkə səma, bəlkə nur,
Rəngi qonur, güllərə şəh tək qonur.
Ağ kəpənək, boz kəpənək yan-yana.
Qırmızıdöş saldı məni al qana.
Bilmir, heyif, heç birinə dəymərəm,
Xallarına, zərlərinə dəymərəm.³⁷⁶

Marallar da duz yeyərmiş kitabında yer alan “Kəpənək və dağ çiçəyi”³⁷⁷ (“Kelebek ve Dağ Çiçəği”, 1963) şiirində de şair, kelebekləri çocuklara sevdirmə çabasındaadır.

Çəməndə gördüm,
Sandım çiçəkdir.
Bu ki xallıca
Bir kəpənəkdir.
Xalları tək-tək:
Al, yaşıl, sarı.
Seçə bilirəm
Daha bu gündən

---

³⁷⁵ X.R. I. Cilt, s. 123.

³⁷⁶ X.R. I. Cilt, s. 123.

³⁷⁷ X.R.U., *Marallar...*, s. 20-21.

Kəpənəkləri
Dağ çiçəyindən.
Yüz rəngə çalır
Zər qanadları.³⁷⁸

Halil Rıza'nın çocuk şiirlerinde sadece sevgi değil, bilgi unsuru da öne çıkarılmakta, şiirin öğreticilik amacı bariz şekilde sergilenmektedir. Şair yine güzel ifadeler ve uyumlu kafiye yöntemini tercih ederek kolay ezberlenebilir şiirlerle, çocukların merak dünyasını harekete geçirmektedir. Örnek olarak, bu özellikler, "Sual-cavab"³⁷⁹ adlı küçük bir şiirde kendini göstermektedir:

- Kimdir ən böyük şair?
- Mənim babam Nizami!
- Ən qəhrəman sənətkar?
- İmadəddin Nəsimi!
- İldırım sürətli at?
- Koroğlunun Qıratı!
- Qısa, qaynar bir həyat?
- Cabbarlının həyatı!
- Dünyada ən gözəl səs?
- Xanın, Bülbülün səsi!
- Ən doğma, yaxşı ölkə?
- Azərbaycan ölkəsi!³⁸⁰

Halil Rıza bu şiirinde basit tanımlamalarla Azərbaycan'ın edebiyat, folklor ve sanat dünyasındaki önemli şahsiyetleri çocuklara tanıtmaktadır. Azərbaycan'ın dünyaca ünlü şairlerinden Nizami Gencevi ve Nesimi'yi, Türklerin halk kahramanı Koroğlu'yü (XVI. yüzyıl), efsanevi "yıldırım hızıyla koşan" Kırat'ı çocuklara tanıtmaktadır. Kısa ve mücadele dolu bir yaşam sürmüş Cafer Cabbarlı (1899-1934), Karabağ kökenli sanatkârlar; Han Şuşinski (1901-1979) adıyla bilinen İsfendiyar

---

³⁷⁸ X.R.U., *Marallar...*, s. 20-21.

³⁷⁹ X.R.U., *Marallar...*, s. 10-11.

³⁸⁰ X.R.U., *Marallar...*, s. s.10.

Cavanşirov, ünlü tenor Bülbül (1897-1961) adıyla bilinen Murtaza Memmedov gibi büyük sanatkârlar şiir vasıtasıyla çocuklara tanıtılmaktadır.

“..... H. Rıza Ulutürk çocukların bir vatandaş olarak yetişmeleri için, edebi yaratıcılığında vatan konulu eserlere daha çok yer ayırmıştır. Yeniliğe kapalı olan Sovyet memurlarının baskı ve hedelerinden çekilmeyen şair, vatan mefhumunun daha geniş ve derin mana kapsamında anlaşılması için poetik mısraların ağırlığına önem vermiştir. Tebriz, şairin hassas noktasıdır, onu Azerbaycan’ın ayrılmaz parçası olarak takdim eder, Arazın o tayı ile bu tayını bütünleştirir. Okurlarda tek Azerbaycan toprağı tasavvuru yaratır. ‘Durna qatarı’ (‘Turna Katarı’, Göyçə, Ağkilse, 1965) şiirinde bu hususlar daha net olarak yüze çıkar.”³⁸¹

Göyçə gölün üstündə
Süzür durna qatarı.
Dedilər uçub gedir
Doğma Təbrizə sarı.
Haçalanmış qaytana
Sanki muncuq düzölmüş.
Uçur telli durnalar,
Yerdən-göydən üzölmüş.³⁸²

Şair çocukların gözleri önünde Tebriz’e doğru uçan turna katarını canlandırarak, yetişmekte olan genç neslin Tebriz şehrini tanınmasına vesile olmaktadır. O, Tebriz’e uçan turna katarıyla Tebriz’deki “qohum-qardaşa”, yani yakınlara, dosta, kardeşe selam göndererek Güney Azerbaycan Türkleriyle aynı milletin bir parçası olduğı gerçeğini çocuklara aşılıyor:

Qızıl bir qövsə bənzər
Karvanı var onların.
Qarşıda bələdçisi –
Sarbanı var onların.
Dedim: – Bizdən salam de
Qohum-qardaşa, durna.
Səni yüz yaşa, durna!

---

³⁸¹ Füzuli Əsgərli, s. 250.

³⁸² X.R.U., *Marallar...*, s. 100-101.

Səni min yaşa, durna!³⁸³

Halil Rıza'nın bazı öz Türkçe kelimeler üzerinden "Doğma sözlər" ("Türkçe Sözlər") şiiri de öğretici nitelikte olup, çocuklara, kelimeler üzerinden ana dilinin incelikleri anlatılmaktadır. Türkçe kelimelerin anlamları, etimolojisi, mana yükü veciz ifadelerle küçük okuyuculara şöyle aktarılmaktadır.

Ana dili əzizdir
Doğma anamız kimi.
Dili gözəl bilənlər
Olur nitqin hakimi!
Mən bilirəm sözlərin
Nə cür doğulduğunu.
Ağacda "qol-budağ"ın
"Qol" və "bud" olduğunu.
"Yum" sözündən törənmiş
"Yumşaq", "yumaq", "yumurta".
Yumurlanır yumruğum,
"Yum" sözünü umur da!³⁸⁴

Anadilinin inceliklerine derinden vakıf olan, zengin kelime dağarcığına sahip olan Halil Rıza, kelime üretimi veya sözcük oluşumu süreçlerini, türev sözcüklerin oluşum mekanizmasını şiirsel yöntemle açığa kavuştururken, ana dilinin güzellik ve saflığını genç okuyuculara aşılarmaktadır:

"Yaşar", "yaşid", "yaşılıq"
Bircə "yaş"dan yaranmış.
"Qasıq" yonub ağacı
Qasımaqdan yaranmış.
Bağa baxan bağbana
Ad verib elin ağılı.
Bağban bağa bağlıdır,

---

³⁸³ X.R.U., *Marallar...*, s. 100-101.

³⁸⁴ X.R.U., *Marallar...*, s.19-20.

Bağ da bahara bağlı.
A1 yanaqlı almanı
Becəriblər, yeyiblər.
Qızarıb, allanıb ki,
Ona alma deyiblər.³⁸⁵

Göründüğü üzere akıcı bir üslupta yazılmış ve kolay ezberlenebilir bu şiirler çocukların ilgisini çekmektedir. Şair, Fuzuli ve Sabir'in ismini zikrederek çocuklara bu büyük şairleri tanıtmakta, anadilini "Fuzuli'nin, Sabir'in dili", aynı zamanda kendisinin "gören gözleri" ve "çarpan kalbi" olduğunu belirtmektedir.

Mən sevirəm Sabirin,
Füzulinin dilini.
Dilim görən gözlərim,
Çarpan qəlbim deyilmi?!³⁸⁶

Bilindiği gibi ilkokula yeni başlayan öğrencilerde yazma becerilerinin geliştirilmesi ve bunun bir alışkanlık haline getirilmesi için hüs-n-ü hat, yani güzel yazı defteri yöntemi uygulanmaktadır. Bu herkesin bildiği fakat çok az şairin değindiği bir konudur. Hüs-n-xət dəftəri" ("Güzel Yazı Defteri", 1975) şiirinin konusu okula yeni başlayan çocuklarda güzel yazı becerilerini geliştirmeye yöneliktir. Halil Rıza, bu defterin güzelliğini tasvir ederek çocukları yazıp okumaya heveslendirmektedir. Şair, hüs-n-ü hat defterini yükselen güneşe, sonsuz göklere, defterin üzerindeki çizgileri güneşin ışınlarına benzeterek ilginç metaforlar yaratmaktadır:

Hüs-n-ünə bax dəftərimin, hüs-n-ünə,
Günmü doğur dan yerinin üstünə?
Göylərə bənzər bu çocuq dəftəri,
Bəlkə şüadır uzanan milləri.
Usta kimi tut qələmi, asta yaz.
Sözlərini dan yerinin üstə yaz!³⁸⁷

---

³⁸⁵ X.R.U., *Marallar...*, s.19-20.

³⁸⁶ X.R.U., *Marallar...*, s. 20.

³⁸⁷ X.R.U., *Marallar...*, s. 11-12

Öğrencilərə, kaleme hâkim olmayı, kelimeleri yavaş yazmayı, “dürüst cümle, temiz duyğu, güzel söz”ü önemsemeyi, harfi yazdıktan sonra yanında kalp resmi çizmelerini önermektedir.

Sətrin üzündən də gərək, nur yağa.
Muncuğa bax, muncuğa bax, muncuğa!
Cümlə dürüst, duyğu təmiz, söz qəşəng
Hərfi yazıb... sonra ürək şəkli çək.
Varlığını hərfə, sözə verməsən,
Heç əlinə alma qələm onda sən.
Yalnız işıqdır qələmin umduğu,
Nur, yaraşıqdır qələmin umduğu.³⁸⁸

Halil Rıza, “Bizim ana-bacılar”³⁸⁹ (1980) şiirində genclərə, öncelikli olaraq kadına yönelik saygıyı aşılamaktadır. Şiir bu dizelerle başlar:

Azərbaycan qızları
Anam, bacımdır mənim.
Anamın igidliyi
Başda tacımdır mənim.³⁹⁰

Bu şiirdə şair bir taraftan kahramanları tanıtırken, digər taraftan Azərbaycan kadınının cesur, mert, yetenekli özelliklerine diqqət çekerken, Güney Azərbaycan halkının haklarının ihlal edildiğini vurgulamaktadır.

Nizamilə yanaşı
Qələm çaldı Məhsəti.
O cəhənnəm dünyadan
Sərin bir meh istədi.
Koroğlunun tərkində
Nigar nura can atdı.

---

³⁸⁸ X.R.U., *Marallar...*, s. 16-18

³⁸⁹ X.R.U., *Marallar...*, s. 16.

³⁹⁰ X.R.U., *Marallar...*, s.16-18.

Qıratın ox sürəti
O gün bir az da artdı.
Güney Azərbaycanın
Cəsur qızı Səriyyə
Dedi: – Qanlı paltarım
Qoy dönsün al sərgiyə!
Hər tikəmi səngərdən
Qasırgılar daşısın.
Təki mənim Vətənim,
Dilim, xalqım yaşasın!³⁹¹

Şair burada cesur Azərbaycan kadınlarının isimlerini sayarak onları örnek kişilik olarak takdim etmektedir. Halk kahramanı Nebi'nin Hacer'inden, pilot Leyla Hanımın yiğitliğinden ve zekâsıyla Avrupalı A.Düma'nı kendine hayran bırakan Natavan Hanım'dan bahsetmektedir. Şiirde, çeşitli meslek ve uzmanlık sahibi olan ünlü kadınların yeteneklerinden bahseden şair, aslında, onları genç kızlar için birer rol model olarak sunmaktadır. Bu kadınlar aralarında pilot, işçi, öğretmen, şair vd. yer almaktadır.

Gözəl Şəfiqə xanım –
İncə, zərif, mülayim.
Darülmüəllimatda
Bizə müəllim, alim!
Heyran qaldı cəbhələr
Zibanın cürətinə.
Hörüyü dəydi hərdən
Pulemyotun lentinə.
Yaddan çıxarmı məgər
Bəsti, Sevil, Gülbahar?
Heykəlidir onların
Şahdağ, Savalan, Qoşqar!

---

³⁹¹ X.R.U., *Marallar...*, s. 16.

Şair anam Dilbazi,
Billuri, Nigar xanım!
Fəxr eləyir sizinlə
Doğma Azərbaycanım!³⁹²

Halil Rıza'nın çocuk şiirleri arasında "Sağıcıdır mənim nənəm" ("Sağıcıdır Benim Ninem,"1970) şiiri son derece popülerdir. Okulların musiki dersi müfredatına dâhil edilen bu şiir, Hökümə Necefova tərəfindən çocuk şarkısı olaraq beste yazılmışdır. Şiir, ninenin "küçük yardımcısı" olan bir kız çocuğunun dilindən seslendirilməkdədir. Şiirdə ninenin süd sağarkən hayvanlara yönelik şefkatli davranışı, ineklərin güzellikləri, kızıcağının ninesinə yardım etməsi son derece canlı bir şəkildə təsvir edilməkdədir:

Sağıcıdır mənim nənəm,
Köməkçisi mənəm, mənəm.

Mən badyanı gətirirəm,
Nənəmə tez yetirirəm.

Nənəm sağır inəkləri,
Badyada süd köpüklənir.

Köpük südün ağ üzündə,
Muncuq-muncuq yağ üzündə.

Xallı inək, qaşqa inək,
Varmı bu cür başqa inək?!

Qaşqa inək naxırdadır,
Göy yoncası axurdadır.

Sağıcıdır mənim nənəm,
Köməkçisi mənəm, mənəm.³⁹³

"Sarıköyneq" ³⁹⁴ ("Sarıasma", 1975), "Qaranquş" ³⁹⁵ ("Kırlangıç", 1977), "Serçələrim"³⁹⁶ (1977) gibi şiirlerinde çocukları, kuşları sevmeye özəndirməkdədir.

---

³⁹² X.R.U., *Marallar...*, s. 16-17.

³⁹³ X. R. U., 2014, s. 110-111; X.R.U., *Marallar...*, s. 39-40.

Örneğin, “Qaranquş” şiirinde küçük bir çocuk kuşu daha yakından sevmek isterken, ona dokunmayacağına, asla zarar vermeyeceğine söz vermektedir.

Qaranquşum, gözəl quş!
Öz işini görən quş!
Dimdiyində lələk, çöp
Hörgüsünü hörən quş!
Banda yuva tikmişən,
Mən o bana dəymərəm.
Çilləri boz yumurtan...
Yumurtana dəymərəm...
Çıxart bala, ver yemək,
Mən balana dəymərəm.³⁹⁷

Özbeklerin geleneksel erkek şapkası “Do’ppi”, Azərbaycan Türkçesindeki ismiyle adlandırılan “Araxçın” (1980) şiirinde, çocuklara tanıtılmaktadır. Şiirde çocuğun bu şapkayı beğendiğini, zekice davranarak şapkaya sahiplenmek istediğini tasvir etmektedir.

Özbək şairi
Abdulla Arif
Bizə xoş gəlib,
Səfa gətirib.
Bəxşiş gətirib –
Bir cüt araxçın.
Biri atamçın,
Biri anamçın.
Bəs bacım Aysel?
Bəs dostum Günel?
Yox, ata, bunlar
Sizinçün deyil!³⁹⁸

---

³⁹⁴ X. R. U., 2014, s. 114; X.R.U., *Marallar...*, s. 46-47.

³⁹⁵ X. R. U., 2014, s. 115.

³⁹⁶ X. R. U., 2014, s. 115-116.

³⁹⁷ X. R. U., 2014, s. 115.

³⁹⁸ X. R. U., 2014, s. 118.

Halil Rıza, çocuk dünyasına aşina olan, çocukları seven, onların küçük dünyasına en veciz ifadelerle hitap eden bir şairdir. Yazdığı şiirlerle, çocuklara doğayı, hayvanları, kuşları, bitkileri sevdiren, zaman zaman tarihe seyahat eder, ana dili, kimlik, halk kahramanlarını konusunda genç okurları bilgilendirmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİL RIZA’NIN ŞİİRLERİNDE DİL VE ÜSLUP

Dil ve edebiyatta kullanılan üslup kavramı sözlükte “izlenen yol, benimsenen tarz” anlamına gelmekte olup kişinin kendi duygu, düşünce ve heyecanlarını dile getirme şekli ve dili kullanma biçimidir. Bu doğrultuda, “Stilistik” kavramıyla da ifade edilen üslup bilimi yazarın dil malzemesini kullanarak, gramer ve dizim kurallarının kullanımında gösterdiği biçimsel-bireysel özellikleri incelemektedir. Bu alan, edibin, gramer, belagat ve edebi kritiğin verilerine dayanarak kelimeleri konuya uygun biçimde seçme ve kullanma tarzını irdeler.³⁹⁹ Edebî eserin temel malzemesini teşkil eden dilin şahsî bir tercihle kullanılması sonucunda edibin kendine özgü üslubu şekillenmiş olacaktır. Bu yüzden “dilini şu veya bu tercihle kullanılması, yani dile tasarruf, tercih sahibinin şahsiyetiyle ilgilidir.”⁴⁰⁰ Üslup aynı zamanda “*yazarın diliyle, kullandığı dilin kuralları arasındaki sapmaların toplamı ve bu sapmaların eserin konusu ve amacı bakımından yerinde ve özgün olması*” anlamına gelirken “*hem teknik hem estetik bütünlük arz eder.*”⁴⁰¹

Edibin yaşadığı dönem ve içinde bulunduğu ortam onun düşüncelerini şekillendirirken, kullandığı üslubu da biçimlendirir, onu şekilden şekle salar, dönüştürerek dönemin ruhuna uygun hale getirir. Halil Rıza şiirinde kullanılan üslup da aynı kıstaslar çerçevesinde doğarak gelişmiş ve farklı evrelerden geçmiştir. Bu anlamda, Halil Rıza’nın kullandığı üslubun ayrıştırıcı çizgisinin çok da belirgin olmadığını ifade ederek, üslup gelişimini görece üç farklı döneme ayırabiliriz: 1) 1985 öncesi. Bu dönem Sovyetlerde perestroyka ve glasnost politikalarının başlanmasına kadarki uzun bir zaman kesitini kapsar 2) 1985-1990 dönemi. Bu dönemde Halil Rıza gittikçe şiddetini artıran eleştirel bir üslup belirmektedir. 3) 1990 sonrası dönem. Bu dönem Sovyet totaliter sisteminin dağılma sürecinin sonlanmasına doğru gelişmiştir. Bu dönem kısa süre devam etmiş olup 1994 sonrası şairin ölümüyle sonuçlanmıştır. Kuşkusuz, Halil Rıza’da üslup dönüşümünün sınırları son derece esnek; bunun

---

³⁹⁹ İsmail Durmuş, “Üslûp”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42 (ss. 383-385), s. 383

⁴⁰⁰ Saadetin Yıldız, *Arif Nihat Asya’nın Şiir Dünyası*,

⁴⁰¹ İsmail Durmuş, “Üslûp”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42 (ss. 383-385), s. 383.

durum, Halil Rıza'nın Sovyet döneminde de aynı üslubu kullanmasından kaynaklanmaktadır.

Halil Rıza şiiri zengin edebî dil özelliklerine sahiptir. Onun şiirlerinde Azerbaycan Türkçesinin nazım olanakları geniş şekilde kullanılmıştır. Bu husus, Halil Rıza'nın şiirlerinde edebî ifade usullerinin zenginliğine ve çeşitliliğine yol açmıştır. Halil Rıza şiirinin en belirgin özelliklerinden biri Azerbaycan Türkçesinin gelişimine ve kelime hazinesinin zenginleşmesine hizmet etmesidir. Şairin, yazmış olduğu eserlerde özgün bir üslup şekillendirdiği dikkat çekmektedir. Fransız edip ve doğubilimcisi Georges Louis Leclerc'e (Comte de Buffon)'a atfedilen "Üslûb-ı beyân aynıyle insandır" ifadesi⁴⁰² Halil Rıza sanatında belirgin şekilde ortaya çıkmakta ve kişiliğine özgün karakteristik özelliği, eserlerinde kullandığı üslubu açık şekilde yansıtmaktadır. Onun Devam Edir 37... eserinde ironik bir dille kullandığı "daloy" [defolsun] kelimesi, Halil Rıza'nın Bolşevik yönetimine, totaliter Sovyet rejimine duyduğu öfkenin bir dışavurumudur. Şair, Bolşeviklerin "daloy" sloganının Azerbaycan halkının maddi ve manevi değerlerine yönelik düşmanca bir saldırı olduğunu ifade etmektedir. Tarı, muğamı, papağı, sazı reddeden Bolşevik düşüncesi aslında maneviyata ve namusa yönelik acımasızca bir saldırıdır:

- Daloy muğam!
- Daloy papaq!
- Daloy tar da!
- Daloy saz da! – deyib lığa batanları⁴⁰³

Papag (külâh, şapka) Azerbaycan Türklerinde aynı zamanda namus simgesidir. Namusu lekelenmiş erkeğin "papağı yere gömülmüştür." Dolayısıyla Bolşevik Partisi, aile, ahlak, din, millî kimlik, maneviyat, kültür adına ne varsa her şeyi inkâr ederken, halkın namusuna saldırmaktadır. Bu saldırı karşısında Halil Rıza, isyan sesini yükseltmekte, sisteme karşı itirazını son derece açık ve cesur bir sesle dillendirmektedir. Bu açık ve cesur üslup Halil Rıza şiirinin belirgin özelliğidir. Halil Rıza'nın üslubundaki açıklık gerektiğinde etik sınırları bile yıkıp geçmektedir: Millî

---

⁴⁰² İsmail Durmuş, s. 383.

⁴⁰³ Davam edir 37..., s. 24.

değerlere saygısızlık ve saldırı durumlarında Halil Rıza'nın üslubunda çekingenlik, hicap duyma, kelimeyi ihtiyatla kullanma asla söz konusu değildir.

Nə qədər ki, kabineti, vəzifəni
gözlərinə təpənlər var,
Tiranların yanbızını bir az altdan öpənlər var...⁴⁰⁴

Rejimin baskı ve şiddet politikasına alet olan dalkavuklar Halil Rıza'nın nazarında “tiranların yanbızını [arkasını] biraz alttan öpecek kadar” karakersizdirler. Halil Rıza şiirlerinde rastladığımız argo ve barbarizmler, vulgarizmler (kaba sözler) toplumsal yozlaşmaya olan nefretin birer ifadesidir. Bu, Halil Rıza'ya özgü üslubun özelliklerinden biridir. Bu yüzden, Halil Rıza'nın içi dışı bir, nefretini veya sevgisini saklamayı başaramayan bir karaktere sahip olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçekliktir. O, her şeyi olduğu gibi, doğal haliyle kabul eder; onun için samimiyet çok önemliydi ve bunun bedelini hayatı boyunca çok ağır şekilde ödemiştir. Bu samimiyetin bir yansıması olarak şiirlerinde yalın bir dil kullandığını kolaylıkla sezme mümkündür. “Yalakalar”ı, “tabak dibi yalayanlar”ı ifşa ederken onları birer “sürüngen”, “serseri”, “kertenkele” olarak takdim eder, bu tipleri “ekine gübre (aslında tezək), “nura göz yumarak uçan yarasalar” olarak adlandırmaktadır. Şair, eleştirdiği tiplerin karakterini daha yalın bir dille takdim ederken vulgarizmleri sıklıkla kullanmaktadır. “Minnətdarlıq” (Minnətdarlıq, 1986) adlı şiirinde bu üslubu açık şekilde görmek mümkündür:

Sizə minnətdaram, sürünənlərim,
Bircə medal üçün sinov gedənlər!
Qab dibi yalayıb sülənənlərim,
Pusquda dayanıb rütbə güdənlər,
Bircə medal üçün sinov gedənlər!
Əkinə gübrə tək yarasaydınız,
Sizi kürüyərdim, tökərdim şuma.
Deyirlər, bir zaman yarasaydınız,
Uçardınız nura göz yuma-yuma.

---

⁴⁰⁴ Davam edir 37..., s. 24.

Sizi kürüyərdim, tökərdim şuma.⁴⁰⁵

Halil Rıza bəzən selefələrindən, kəndindən əvvəl yaşamış böyük söz ustalarından etkilənərək əyni üslupta şiirlər yazmış, düşüncələrini ironik bir dillə ifadə etmişdir. Bu bəkimdən 20. yüzylın bəşlərində yaşamış böyük Azərbaycan şairi, mizah ustası M. E. Sabir'dən də etkiləndiyinə dair paralelliklər də kurulmaktadı. “Halil Rıza da Sabir gibi umumilikten ferdiliklərə inmiş satirik türü kəndi unvanıyla təkdin və təsvir etmiş, ... Sabir kimi sosial təmalara varmış, tətaylandırma, somutlaşdırma, təsvir və təhkiyəyə, nəticə itibariylə içtimai mazmuna, müdrək fikrə, umumiləştirməyə varmışdır.”⁴⁰⁶

Kostyumun şıq,
Qalstukun kraxmallı,
Mənjətlərin zər düyməli.
Sən rütbəli, əjdahalar rütbəyə yad,
Sən acgödən, əjdahalar yeyər, amma sərvət yığmaz.
Sən özündən böyüklərə stajlı qul,
Əjdahada mən görmədim bu sifəti.

Sən kürsüdə ədaləti tənzimləyən,
Özün boyda zigilini söz gücünə təmizləyən.
Əjdahada mən görmədim bu sifəti.
Bəlkə, gedim şikayətə?
Heyhat, hələ tək deyilsən.
İndi gedib bu dəyyusdan o dəyyusa nə deyəsən?
Mənim işim səndən keçir,
Sən keçilməz cəhənnəmsən, cahangirsən .⁴⁰⁷

Bu parçada, gözü doymaz, rüşvətçi və “kravatlı, şık kostümlü” məkam sahiplerini “acgödən” [açgözlü], “əjdarha”, “kadrolu köle” olaraq tanımlar.

Vulgar kəlimələrin yoğun bir şəkildə kullandırıldığı bu şiirin adı “Minnəttarlıq” olsa da bunun bir istihza olduğu açıktır. Genel olaraq, Halil Rıza'ya özgün ferdî

---

⁴⁰⁵ X.R.U., 2014, s. 105

⁴⁰⁶ Əlizadə Əsgərli, *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası*, “Aspoliqraf”, Bakı 2012, s.37

⁴⁰⁷ Əlizadə Əsgərli, *Xəlil Rza Ulutürk poetikası*, s.70.

üslubun en belirgin özelliği tenkit hedefine aldığı nesne ve olaylara karşı öfkeli, yalın, hatta birçok durumda sınırları zorlayan ve yıkıp geçen dil kullanmasıdır. Bu tür şiirlerinde çoğu zaman savunma değil, saldırı nitelikli ve coşkulu bir tarzın hakim olduğu açık şekilde kendini göstermektedir. Cesaret ve öfkenin bu kadar açık dışavurumu, Halil Rıza ile aynı dönemde yaşamış şairlerin hiçbirisinde gözlemlenmemektedir.

Halil Rıza şiirinin dil ve üslup özelliklerinden biri de Türkiye Türkçesindeki (şiirleri olmaz) kelimeleri sıklıkla kullanmasıdır. Şiirlerinde sıklıkla “çocuk”, “ırmak”, “savçı”, “sakın”, “gibi”, “hayır”, “eşsiz”, “doğu” vd. kelimelerin Azerbaycan Türkçesinde karşılığı olmasına rağmen Türkçe kullanmaktadır.

Halil Rıza şiirinin bazı dilsel özelliklerine de değinmekte yarar vardır. Bu şiirleri okuyucuya sevdiren sebeplerden biri de yüksek seviyede korunan ses ve ahenk vahdetidir. Halil Rıza şiirlerindeki aliterasyon ve asonans özellikleri, vezin ve kafiye yapısı, kelime çeşitleri, isimler, fiiller, sıfatlar, zamirler, edatlar vd. ayrıca ele alınıp incelenmesi gereken konulardandır. Bilindiği üzere poetik numunelerde seslerin cazibesi, yani sesin okuyucuyu etkilemesi; şiirin benimsenmesi bakımından büyük öneme sahiptir. Bazen şiiri dinleyen veya okuyan şiirin mazmunundan ziyade seslenmesinin cazibesine kapılır. Bu bakımdan şiirlerdeki aliterasyon ve asonans, şiirde ahenk şekillenmesi açısından son derece önemlidir. Aliterasyon ve asonans hece ve seslerin tekrarından oluşarak ortaya çıkmaktadır. Şiirdeki aliterasyon güçlü olursa, okuyucuyu etkisi altına alabilecektir. “Mənim tələbələrım” (“Benim Öğrencilerim”, 1964) adlı şiiri bu tespiti doğrulamaktadır:

Yağış vurur içəri,
sərin nəfəsli yağış.
Şırıltılı,
şıldırğı
şimşək həvəsli yağış.
Ağ yağış,
parlaq yağış!
şad yağış,
gürşad yağış!
Nə xoşdur bu şarıltı,

bu şən, şirin çağlayış.
Şüşələrə döz vurur
Sərin, büllur damcılar,
Damcıdan nur damcılar.⁴⁰⁸

Bu parçada “ş” ünsüzünün mısralarda yoğun şekilde kullanılması şiire edebî güzellik kazandırmıştır. “Yağış”, “şırıltılı”, “şıdırğı”, “şimşek”, “şad”, “gürşad”, “hoş”, “şarıltı”, “şen”, “şirin”, “çağlayış”, “şişə”, “döz” sözcüklerinde “ş” ünsüzünün tekrarlanması şiirde güçlü alit+erasyon oluşturmuştur.

Şair, aynı üslubu doğal olarak tercüme eserinde de sergilemektedir. Mesela, Tatar şairi Musa Celil’in ünlü *Moabit Defteri*’nin tercümesinde bu özellik belirgin bir şekilde görünmektedir.

Yox elə bilməyin səngiyib cəngim,
Yağılar yadında saxlasın barı:
Üzül sə biləngim, sussa tufəngim,
Dişimlə didərəm qəsbkarları.⁴⁰⁹

Bekir Nebiyev bu dörd mısraya özgü sözlerin kafiye uyumunun yanı sıra “seng”, “bileng”, “tufeng” anlayışlarının oluşturduğu kahramanlık ahenkli “yağılar yadında saklasın”, “dişimlə diderem” ifadelerinde yaşayan aliterasyon dizimini yüksek değerlendirerek, bunu sadece tercüme değil, kelimenin gerçek anlamıyla bir mucize adlandırmaktadır.⁴¹⁰

Bilindiği üzere, poetik numunelerde vezin ve kafiye ritim anlayışıyla ilgilidir. Şiirin en önemli özelliklerinden biri, şiirin ritmidir. Halil Rıza, şiir sanatında vezin ve kafiye ölçütlerine büyük önem vermiştir. Şair gerek hece vezninde gerekse serbest vezinde yazdığı şiirlerde kafiyeden vazgeçmemiş, neticede yüksek seviyeli kafiye yapısına sahip şiirler ortaya çıkmıştır.

---

⁴⁰⁸ Xəlil Rza. *Seçilmiş əsərləri*. I cild. “Şərq-Qərb”, Bakı 2005, s. 70

⁴⁰⁹ Bəkir Nəbiyev, “Məhəbbət duyğuları” s. 71-72’den iktibas edilən bu şiir *Dünyaya Pencere* (2010, s. 256) kitabında fərqli bir şəkildə verilmişdir: Hələ davam edir mənəvi cəngim,/ Yağılar yadında saxlasın barı:/ Üzül sə biləyim, sussa tufəngim,/Dişimlə didərəm qəsbkarları!.

⁴¹⁰ Bəkir Nəbiyev, “Məhəbbət duyğuları” s. 71-72.

Halil Rıza şiirlerindeki teşbehlerin orjinalliğine vurgu yapan Alizade Asgerli'ye göre bazen şair, ikikat teşbeh, silsile teşbeh yöntemine de başvurmuştur.

Sən - tərlansan, sən - odlu səməndər quşu.

Silsilə təşbehler:

Bulaqlar - gözlərim, odlar - kirpiyim,

Ağır çaydaşları - əzələm mənim.

Benzedilene işaret edərək benzeyeni (örtülü olanı) ortaya çıxararaq:

Yatır söz sərraflı, sənət memarı,

Fikir mədəmində ən parlaq almaz.

Benzeyen və benzətilən arasında eşləşmə apararaq:

Alnım - qaya, qanım - dərya, ruhum - tufan, özüm - büllür.

Gözlərimdə şüa dönüb atəş olur, günəş olur.⁴¹¹

Bu nümunələr Halil Rıza şiirində düşüncənin ifadə vasitəsi olaraq teşbehləri uğurlu bir şəkildə istifadə etdiyini göstərməkdədir.

Halil Rıza'nın şiirində kelime seçimi son dərəcə rəngərenktir. Onun əsərlərində; ümumi dövşəşimə olmayan vəya unutulmağa yüz tutmuş kelimələr, ayrıca bölgəsel istifadə özelliği taşıyan şive ağızlara özgün kelimələrə rastlanmaktadır. Bu xüsus şairin, kelime hazinesinə nə qədər dərindən vəkif olduğunu və dilin imkanlarını azami dərjədə istifadə etdiyini göstərməkdədir. Bu qədər geniş yelpazəli söz və ifadə istifadəsinə rəğmən süslü, yapay, uydurulmuş sözcüklərə əsla yer verməməkdə, anlaşılmaz ifadə vasitələrindən qaçınmaktadır.

Halil Rıza şiirinin ən uğurlu üslub xüsüsüsələrindən biri də şiirində xalq dilini topluluğun ruhuna yəkin söz və ifadələrlə zəngin bir şəkildə sunabilme qətinəğidir. Halil Rıza üslubu xalq tefəkküründən, maneviyatından, adət və gələnkələrindən, folklor və etnografisindən bəslənərək şəkillənmişdir. Azərbaycan Türkçesinin kütsiyətindən bəhsədən “Laylam mənim, nərəm mənim” (“Ninnim Benim, Naram Benim”, 1961-1979)⁴¹² şiirində bu xüsüsüsələrini bəlgirin şəkildə hissetmək mümkündür:

---

⁴¹¹ Əlizadə Əsgərli. Xəlil Rza Ulutürk poetikkası. s. 70

⁴¹² X.R., Cilt: I, s. 166-168.

“– Lay-lay dedim, yatasan,
Qızılgülə batasan...”
Hardan gəlir bu səs-səda?
Bəlkə illər arxasında
Layla çalır gəlin ana?
Dörd qulac ip
Bir yürüyü
bənd eləmiş kəhkəşana.
Layla çalır gəlin ana.
Yelləndikcə kiçik yürük
Gedib dəyir bu ulduzdan o ulduza.
Layla axır... cocuq baxır.
Bəs nə üçün mürgüləmir?
Bayaq ana südü əmib,
İndi ana ruhu əmir.⁴¹³

Halk deyimlerini, bayatıları, laylaları, ata sözlərinə derindən aşına olan Halil Rıza şiirlerinde folklor və folk etnografisinə sıqça başvurmışdır. Tebrizli Nasibe Ana'ya göndərmək üçün yazdığı “Anam layla çalır” (Annem Ninni Söylüyor) şiirində anaların ninni dünyasının derinliklərinə inerken, halk arasında məşhur olan bayatıları istifadə edərək Tebriz hasretini də dilə gətirmişdir.

Laylanın yüz yerdən ürəyi şan-şan,
Üz tutub danışır dünyalar ilə.
Söz deyil, ürəkdir yanan-alışan,
Deyir dərdlərini laylalar ilə.
- Aşıq haradan gəldi,
Səni yaradan gəldi.
Nə duman var, nə çiskin,
Bu sel haradan gəldi?
... Qar yağıbdır dizəcən,
Bakıdan Tebrizəcən.

---

⁴¹³ Xəlil Rza Ulutürk. *Seçilmiş əsərləri*. Xalqbank tərəfindən nəşredilmişdir, Bakı 2014, s. 132

Yolunu gözləyəm,
Mən gələn Novruzacan.⁴¹⁴

Halil Rıza'nın şiirleri; mayasını halktan aldığı için sevilerek okunmaktadır. Bu şiirlerin tazeliğini koruması ve okuyucular tarafından sevilerek okunmasının sebebi de bundan ibarettir. Halil Rıza'nın, şiirlerinde kullandığı zengin dil ve üslup özelliklerinin ayrıca ele alınarak incelenmesi, edebiyat literatürüne büyük katkı olacaktır.

---

⁴¹⁴ X.R.U., 2014, s.50-51.

SONUÇ

Bu çalışmada, Çağdaş Azerbaycan edebiyatının önde gelen şahsiyetlerinden Halil Rıza Ulutürk'ün (doğum-ölüm) hayatı ve şiirleri incelenmeye çalışılmıştır. Türk edebiyatının en güçlü alanlarından biri olan Azerbaycan sahası edebiyatı, tarih boyunca dünya edebiyatına büyük eserler bahşeden büyük şair ve düşünürleriyle tanınmıştır. 20. yüzyıl boyunca çok sayıda devrimlere sahne olmuş güneyli-kuzeyli Azerbaycan edebiyatında mücahit şairler, büyük düşünce insanları, kalemini, sözünü ve hatta hayatını milletine ve vatanına adanmış mümtaz şahsiyetler yetişmiştir. Bu şair ve ediplerin yazdığı eserler millet bilincinin şekillenmesine, hürriyet ve istiklal mücadelesinin ateşlenmesine, baskı ve şiddetin kol gezdiği dönemlerde azatlık mefkûresinin diri tutulmasına vesile olmuştur. Bu eserlerin birçoğunda “Azerbaycan” mefhumu bir bütün olarak ele alınmıştır; 1828 Türkmençay Anlaşması ile yeni sınırları çizilerek ikiye bölünmüş olan vatani, bir bütün olarak görme arzusu dile getirilmiştir.

Azerbaycan tarihi açısından, 1918-1920 yılları, bağımsızlık ülküsü, millî devlet inşası ve hürriyet düşüncesinin ana tema haline gelmesi yeni kurulan cumhuriyetin ayakta kalması ve bağımsızlığının pekiştirilmesi açısından son derece önemli olmuştur. Bu dönemde yazılan eserlerde halka millet olmanın, millî bir devlete sahip olmanın ne kadar gurur verici bir durum olduğunu anlatılmaya, vatanseverlik duyguları aşılana çalışılmıştır. Ne yazık ki bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 1920’de yeniden Rusya’nın işgaline maruz bırakılmıştır. Yeni kurulan Bolşevik yönetimi bağımsız Azerbaycan’la ilgili her türlü maddi ve manevi değeri yok etmeye, istiklal ve hürriyet izlerini silmeye çalışmıştır.

Rejimin baskıcı politikaları, Stalin’in “Büyük Terör”ü, Hruşev döneminde yaşanan “yumuşama”, Brejnev’in “atalet” veya “durgunluk” dönemleriyle devam etmiştir. 1985’te Mihail Gorbaçov’un Sovyet rejimini ayakta tutmak amacıyla başlattığı “perestroyka ve glasnost” politikaları iflasa uğrayınca totaliter Sovyetler Birliği de ortadan kalkmıştır. Bu dönemlerin her birinde rejim politikalarıyla barışmayan, en azından sistem ideolojisini özümsemeyen, bilakis fırsat buldukça açık veya dolaylı yoldan eleştiren, Azerbaycan Türklerinin tarih, kültür, edebiyatına önemli eserler kazandıran şair, yazar ve sanatkarlar, kendi eserlerinde vatan sevgisi,

kahramanlık, hümanizm vd. temaları işleyerek millet bilincinin diri tutulmasına vesile olmuşlardır.

Sovyetler Birliği tarihinin şiddet, baskı, yumuşama, durgunluk ve perestroyka politikalarının uygulandığı dönemlere bağlı olarak bahsi geçen konuların işleyiş biçimleri farklılık arz etse de eserlerin hedef ve amaçları hep aynı olmuştur. Bu amaç uğruna hayatını kaybeden, hapisane köşelerinde yıllarını feda eden, baskı, yıldırma, sindirme eylemleriyle karşı karşıya kalan Azerbaycan edipleri az değildir. Millî bilincin diri tutulması, istiklal, hürriyet vd. konularda edebî eser türleri arasında şiirlerin rolü daha fazladır. Keza şiir türü, geniş kitlelere hitap etme, daha etkileyici bir üslup kullanma ve halk arasında hızla yayılma gibi özellikleri bakımından, sonuçlarını kısa sürede hissettirebilmektedir. Azerbaycan şiirinin bu anlamda toplumu etkilemiş ve hamasi şiir geleneği içinde yerini almış şairlerinden birisi de Halil Rıza Ulutürk'tür. Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı ve şiirleri hakkında yapılan bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır:

“Birinci Bölüm”de, Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı, çocukluk ve gençlik yılları, eğitimi, eserleri, edebî tenkit ve edebiyat alanındaki çalışmaları ve aynı zamanda tercüme faaliyetleri ele alınmıştır. Halil Rıza'nın ileride bir şair, aynı zamanda milliyetçi karakterini belirleyecek öncelikli etken doğup büyüdüğü aile ortamı, içinde bulunduğu sosyal muhittir. Bu anlamda, ona Türklüğü ve milliyetçiliği aşıl原因an kişi babası olmuştur. Aynı zaman dürüst, vicdanlı, gerçekçi bir kişilik olarak yetişmesinde aile öyküsü ve muhiti son derece etkileyici olmuştur. Halil Rıza'nın edebiyata olan ilgisi okul yıllarında daha belirgin hale gelirken, bu ilgi, onun çok genç yaşlarda edebî çevrelere yönelmesinin önünü açmıştır. Halil Rıza'nın edebî merakının yanı sıra kuvvetli gözlem yeteneği sayesinde çevresindeki haksızlıklara, baskıcı düzene, insanların acımasızca istismar edilmesine karşı duyarlı tutumu meslek seçiminde etkili olmuştur. Gazetecilik bölümünde eğitime başlayan Halil Rıza, üniversiteyi bitirdikten sonra edebiyat dalında lisansüstü eğitimine devam etmiştir. Kaleminin gücüyle kendini ispatlayan ve edebî çevrelere dâhil olan Halil Rıza edebiyat çalışmalarına devam etmiş, edebiyat ilimler doktoru derecesine yükselmiştir. Bir şair ve edebiyat bilimcisi olarak yüksek edebî olgunluğa erişen Halil Rıza, aynı zamanda Fars dilli Azerbaycan edebiyatı ve dünya edebiyatının en güzel örneklerini Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiştir. Bir taraftan şairlik yeteneği, diğer taraftan edebiyatçı bilim insanı kimliğinin

kendine sağlamış olduđu zengin alt yapı Halil Rıza'nın tercüme alanında da başarılı olmasını sağlamıştır.

“İkinci Bölüm”de Halil Rıza'nın şiirlerinde ferdî temalar ele alınmıştır. Gerek bu bölümde gerekse bir sonraki bölümde yapılan şiir incelemelerinin malzemesini teşkil eden, Halil Rıza Ulutürk'ün şiirlerinin bir araya getirilmiş ve yayımlanmış biçimi olan iki ciltlik *Seçilmiş Eserleri* (2005), ayrıca önceki baskılarda olmayan birçok şiiri içeren bir başka *Seçilmiş Eserleri* (2014) adlı kitaplardan hareket edilmiştir. Bu bölümde Halil Rıza Ulutürk'ün şiirlerindeki başlıca ferdî temalar tasnif edilmiş ve şiir çözümlemesi yapılmıştır. Halil Rıza her şeyden önce bir aksiyon adamıdır ve toplum sorunlarını kendine dert edinmiştir. Ömrünü Azerbaycan Türklüğü'nün sesi olmaya adanmıştır. Bu yolda çileler çekmiş ve yaydığı fikirlerden dolayı mahpusluk yaşamıştır. Şiirlerinde çoğunlukla toplumsal temler yer alsa da sanat, her şeyden önce insan duyarlılığının ürünüdür ve Halil Rıza da şiirlerinde az da olsa bireysel temalara yer vermiştir. Örneğin, “Hayat Düşünceleri” (yalnızlık), “Yiğitler, Dahiler” (ölüm) gibi, şairin ferd ıstıraplarını, düşünüş ve duygularını görmek mümkündür. Halil Rıza'nın ayrıca, “Sağlık [Şerefe] veya Vasiyet” gibi ferdî ve sosyal temaların bir arada ele alındığı çok sayıda şiirine de rastlanmaktadır.

“İkinci Bölüm”de Halil Rıza'nın sosyal konulu şiirleri incelemeye tâbi tutulmuştur. Bu iki bölüm üzerindeki çalışma sırasında varılan sonuç, Halil Rıza şiirlerindeki sosyal temalar bireysel konulara göre çok daha fazladır. Halil Rıza, Azerbaycan şiirinde millî uyanış, başkaldırı, hürriyet, vatan, millet, tarih, özgürlük, Güney Azerbaycan, Türk Dünyası, Türkçe bilinci ve sevgisi pek çok sosyal konuyu şiirlerinin ana teması haline getirmiştir. “İstiklal şairi” olarak tanınan Halil Rıza, aynı zamanda çocuk edebiyatına önemli katkıları olan bir şairdir. Halil Rıza'nın sosyal temalara yönelmesinin sebebi sadece milliyetçiliğinden kaynaklanmaz. Onun son derece dürüst, adil, içi ve dışı bir olan kişilik karakteri; adalet, hürriyet, vatandaş konulu temaları toplumsal bakış açısıyla bakmasını sağlamıştır. Bu karakterin killenmesinin temelinde çocukluk yıllardan başlayarak gelişen ve hayatı boyunca kendisini hiç terk etmeyen içtimaî duyarlılığı yatmaktadır. Şairi sosyal temalara iten bir başka önemli etken, 1980'lerin sonlarından başlayarak gelişen millî istiklal mücadelesidir. Halil Rıza bir aydın ve vatandaş olarak bu mücadelenin ön saflarında yer alırken, şiirlerinde vatan, istiklal, şahadet vs. gibi temalara üstünlük vermiştir.

“Dördüncü Bölüm”de, şair, edebiyatçı, münekkid, mütercim Halil Rıza’nın şiirlerinde kullandığı üslup üzerinde durulmuştur. Her ne kadar tez çalışmasının ana konusunu Halil Rıza şiirlerinin incelenmesi teşkil etse de şairin kullandığı dil ve üslubunu genel hatlarıyla ele almak tezin amacına varması bakımından önemli katkı sağlamıştır. Bu bölümde, edebiyatta kullanılan üslup kavramının gereği olarak şairin kendi duygu, düşünce ve heyecanlarını dile getirme şekli ve dili kullanma biçimi üzerine tespitlere varılmıştır. Halil Rıza’nın şiirlerinde üslup bakımından üç evrenin görece belirginlik kapsamında oluşarak geliştiği söylenebilir. 1985 öncesi, 1985-1990 ve sonraki dönemler olarak belirlenebilecek bu evreler arasındaki ayrıştırıcı çizgilerin kırılğan olduğu ve görece nitelik arz ettiği görülmüştür. Halil Rıza’nın şiir üslubu üzerine ne yazık ki bir kitap bölümü dışında kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Şairin şiirlerini bir araya alıp incelediğimizde hamasi üslubun daha ağırlıklı olduğu söylenebilir. Bu üslubun uyandırdığı çağırışımla şairin Azerbaycan edebiyatı ve Halil Rıza hakkında yazılan yazılarda kendisinin tribun-şair (kürsü şairi) olarak adlandırılması bir tesadüf değildir. Bunun yanı sıra olayları şiirselleştiren, hayat öykülerini anlatan lirik, epik, didaktik nitelikli şiirlerine de rastlanmaktadır.

Tez çalışmasında Halil Rıza’nın hayatı ve yaratıcılığı ele alınırken bahsi geçen hususlar göz önünde bulundurulmuştur.

Bu hususlar çerçevesinde, Halil Rıza’yı istiklalci, milliyetçi, hürriyetçi, dil konusunda son derece titiz ve duyarlı, hümanist, evrensel değerlere bağlı, cesur, korkmaz, katlanması zor sonuçlar doğuracağını bildiği halde düşüncelerini her platformda dile getiren, ülküsüne sadık, bu yolda ayıplanmasını, hatta aşığılanmasını, hapse atılmasını göze alan bir şair olarak değerlendirebiliriz.

Halil Rıza bu değerleri sadece şiirlere yansıtan bir şair değildir; bu ilke ve değerler onun hayatının ayrılmaz bir parçasını oluşturmakta ve kişiliğini karakterize etmektedir. Yani, Halil Rıza, düşündüğü gibi yaşayan ve hareket eden bir sanatkârdır.

Halil Rıza’nın kişiliğinin şekillenmesinde doğup büyüdüğü ve eğitim aldığı muhit çok önemli olmuştur. Düşünce yapısı itibariyle milliyetçi bir ailede doğan Halil Rıza’nın ilk öğretmeni ve kendisine Türklük bilincini aşıl原因 kişi babası olmuştur. Düşünce yapısının temelini oluşturan Türklük ve vatanseverlik ilkelerinin temelleri o

kadar sađlam atılmıř ki en zor ortamlarda bele bu temeller sarsılmamıř, bilakis daha da kuvvetlenmiřtir.

Halil Rıza 20. yūzyıl Azerbaycan edebiyatının Sovyet dōneminde kimliđini dūřünce dūnyasını topluma aēan, kimliđini ortaya koyan ve bu yōnūyle çevresindekilere kendisini kabul ettiren edebî kiřiliđe sahiptir.

Halil Rıza'nın eserlerinin tematik ēeřitliđi oldukēa zengin ve girifttir. Tek bir řiirde bile birkaç temaya temas eden řairin edebî dūřünce dūnyasının farklı renklerinin bir arada bulunduđu gōrūlūr. Dođadan bahsettiđinde vatan sevgisine, Cenup meselesine, istiklalden bahsederken hūmanizme, insancılıđa ve tabiata geēiřler Halil Rıza yaratıcılıđında son derece ustalıklı kullanılan bir yōntemdir.

Halil Rıza, řair olmanın yanı sıra derin bilgiye sahip, gūzel eserlere imza atmıř bir edebiyatēıdır. Dūnya klasiklerinin eserlerinden, Azerbaycan'ın Fars dilli edebiyatından yaptıđı tercūmeler, ayrıca Tūrk halkları edebiyatından yaptıđı uyarlamalar Halil Rıza'yı Azerbaycan tercūme sanatının būyūk ūstatlarından biri olarak karakterize etmektedir.

Halil Rıza'da kalem ve kiřiliđin ruh būtūnlūđu aēık bir řekilde hissedilmektedir. Bir řair olarak sōylediđi ve kaleme aldıđı dūřūnceler zaten kendisinin inandıđı ve uđruna mūcadele verdiđi deđerler ūzerine kuruludur. Bu yūzden Halil Rıza "ōzū ve sōzū bir olan" aydın tiplemesidir. Bu ūzellik řairin bilinēli olarak kendi "ben"ini idrak etme ve kiřiliđini inřa etme sūrecinin en etkin ve etkileyici tarafıdır.

Gerek Sovyet gerekse bađımsızlık dōneminde kendini rejimin siyasi ve ideoloji kalıplarına kolayca sıđıřtırmayı bilen ēok sayıda aydın, řair, yazar ve bilim insanı vardır. Halil Rıza asla bōyle birisi olmamıř, bir zamanlar, bilerek veya bilmeyerek rejimi takdir eden yazılarından duyduđu piřmanlıđı aēık sōzlūlūkle dile getirmiř, bařkalarını eleřtirmeden ūnce kendisine sitem etmiřtir. Bu sitem ve ūz eleřtiriye, zaman zaman řairin yazmıř olduđu řiirlerde ve yaptıđı konuřmalarda gōrebilmekteyiz. řunu da belirtelim ki Halil Rıza'nın bu tūr řiirleri yok denecek kadar azdır.

Halil Rıza, ođlu Tebriz'in řahadetine tanıklık eden, bu dert ile yařayan, ama onu dıřa vurmamaya ēalıřan, evlat derdini millet derdine katarak kalbinde hissedilen bir

şairdir. İşte bu özelliklerinden dolayı şair Halil Rıza, halkı tarafından bir bütün olarak kabul edilmektedir. Ne var ki kudretli kalem sahibi olarak güzel eserlere imza atmış birçok şair ve yazar, eserleri beğeni kazansa da kişilik olarak halk tarafından kabul görülmemiş, özü ve sözü ayrı olan bu aydınların hareket ve tutumu samimiyetsizlik olarak yorumlanmıştır. Bu yüzden ki Halil Rıza cezaevinde kaldığı sırada yüz binlerce, milyonlarca insan şairin özgürlüğüne kavuşması için yılmadan ve yorulmadan mücadele etmiştir.

Ciddi edebî tenkit araştırması olarak pek değer bulmayan bazı değerlendirmelerde, Halil Rıza onun yaratıcılığında bir “retorik pafos” zafiyetinden söz edilmektedir. Böyle bir izlenimin meydana gelmesinin temel sebebinin şairin son derece üretken ve tempolu şiir yazma hevesiyle ilişkilendirilebilir. Keza Halil Rıza, bulunduğu zamana, mekâna ve ortama bakmaksızın her olaya, her öğeye, her insana şiir yazabilecek yeteneğe sahip bir sanatkârdır.

Halil Rıza'nın ölümünden sonra eşi Firengiz Hanım'ın gayretleri sayesinde Azerbaycan halkı şairin hayatını ve kişiliğini daha da yakından tanıma fırsatı edinmiştir. Halil Rıza'nın eserlerinin gün ışığına çıkarılması, hayatına dair anıların kaleme alınması, bugüne kadar yayınlanmamış yazılarının neşredilmesi sonucunda, şairin mümtaz şahsiyetini halkın gözünde daha da yüceltmıştır. Şairin yüzlerce cilt kitap hacmindeki *Günlükler*'i, anıları, çok sayıda el yazmaları; bu muazzam malzemeyi inceleyecek, yorumlayacak ve yayın hayatına kazandıracak araştırmacıları beklemektedir. Halil Rıza'nın, canından çok sevdiği Türkiye'sinde yeteri kadar tanıtılması ve hak ettiği değeri alması açısından hayatı ve sanatını anlatacak çalışmaların yapılması da büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- 59 sayılı qəbir"- Brejnev və Andropovun kabinetində müzakirə olunan: Hüseyn Cavid..., 12.10.2017, <https://m.modern.az/az/news/145884>.
- Akgün Atif, "Azerbaycan Çocuk Edebiyatındaki Şifahi Türlerin Tasnifine Dair Tespit ve Öneriler", *Bilimsel Araştırmalar Kitabı- Dil ve Edebiyat*, (Editör: Mesut Gün), Akademisyen Yayınevi, İstanbul 2018 (ss.65-90), s. 66.
- Akıllıoğlu Tekin, "Adalet Kavramı ve İnsan Hakları", *Adalet Kavramı* (Derleyen: Adnan Güriz), Ankara 1994 (ss. 36-37); Naklen: Sururi Aktaş, 2018.
- Aktaş Sururi, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi*, Liberte Yayınları, 2. Baskı: Ekim 2018.
- Anar, *Yaşamaq haqqı*, "Qanun" nəşriyyatı, Bakı 2020.
- Armaoğlu Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Genişletilmiş 14. Basım, Alkım Yayınları, Ankara, (t.y.).
- Asilyazıcı Hayati, Kemal Tahir'le Azərbaycan Anısı (Şölen), *Aydınlık* gazetesi, 31 Ağustos 2011, s. 11.
- Asker Ali, "Azerbaycan Milliyetçiliği", İçinde: *Milliyetçilik* (Editör: Tefik Erdem), Otorite Yay., İstanbul 2020 (ss. 552-563).
- Asker Ali, "Totalitarizm, Stalinizm, Baskı", *Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler*, 16-17 Kasım 2019 (Editör: Rüstem Mürseloğlu), İstanbul Medeniyet Üniversitesi 2019 (e-kitap) (ss. 73-78).
- Asker Ali, Şeyban Sedanur, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50), s. 40.
- Asker Ramiz, "Azerbaycan Halk Cephesi Nasıl Doğdu", *Yeni Forum*, Temmuz, 1992 (ss. 11-19).

Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr: üç cildə (tərt. ed. Ə. Mirəhmədov, S.Xanbabayeva; red. A. Rüstəm; mənzum tərcümələrin müə. Xəlil Rza), “Şərq-Qərb”, Bakı 2005, C.1: *VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri*

Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 16 sentyabr 1992-ci il, № 212, <http://www.e-qanun.az/framework/7762> [12.12.2020]

Babacan Ramiz, *İşıqlar: şeirlər və poema* (tərc. ed.: N.Xəzri, C.Novruz, X.Rza və b.), “Yazıçı”, Bakı 1979.

Balasaqunlu Yusif, *Qutadqu bilik: poema* (Tərc. ed. və ön sözün müə. Xəlil Rza Ulutürk; elmi red. və ön sözün müə. K.V.Nərimanoğlu; red. Z.Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 1998.

Balasaqunlu Yusif, *Qutadqu bilik:poema* (Tərc. ed. və ön sözün müə. Xəlil Rza Ulutürk; elmi red. və ön sözün müə. K.V.Nərimanoğlu; red. Z.Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 2003.

Bayramov Qurban, “Xəlil Rza Ulutürk: O, bu gündür, o, gələcəkdir...”, *Ədəbiyyat*, 30 sentyabr 2017, s. 6-7.

Boyalarda yaşayan ömür (Tərt. ed. B.Ələsgərov), M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı 2009, [Erişim tarixi: 12.12.2020].

Cavad Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2005, s. 140.

Cəfərov, M.C., *Hüseyn Cavid*, “Azərnəşr”, Bakı 1960.

Cəlil Musa, *Moabit dəftəri: şeirlər* (tərc. ed. Xəlil Rza; ön söz. P.Xəlilov), “Yazıçı”, Bakı 1979.

Dəmirli M., Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.03, AzEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 1996.

Dünyaya pəncərə (elmi red. A. Abdulla; tərt. və tərc. Xəlil Rza), “Maarif”, Bakı 1984.

Erenoğlu Dilek, “Azerbaycan’ın Millî Şairi Halil Rıza Ulutürk”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 9 Sayı: 35, Kasım 2007-Ocak 2008 (ss. 112-123).

Erenoğlu Dilek, Azərbaycan Şairi Halil Rıza və Men Şergem Adlı Eseri (Eserdeki Şiirler Üzerinde Dil İnceleme, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, İzmir 2005.

Əsgərli Ə.B., “Xəlil Rza Ulutürkün humanizm və vətənpərvərlik baxışlarına bir nəzər”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri Humanitar elmlər seriyası*, 2007 (ss. 30-34).

Əsgərli Ə.B., “Xəlil Rza Ulutürkün humanizm və vətənpərvərlik baxışlarına bir nəzər”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, no: 4, 2007 (ss. 30-34).

Əsgərli Əlizadə, “Xəlil Rza Ulutürk – Azərbaycançılıq məfkurəsinin davamçısı”, İçində: *Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya* (ss. 4-29).

Əsgərli Əlizadə, *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası*, “Aspoliqraf”, Bakı 2012

Əsgərli Əlizadə, *Milli ideal mücahidi*, “Elm”, Bakı 2005.

Əsgərli Əlizadə, XX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində milli ideal və xalq taleyi problemi (Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı əsasında), (Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.01; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 2006 [293 s.]

Əsgərli Füzuli, *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı*, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı 2009.

- Əsgərli Füzuli, *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı*, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı 2009.
- Ey cahanda həmişəlik qalan Təbrizim, Təbrizim!..”, 19.10.2011, <https://www.azadliq.info/9484.html>, [Erişim tarixi: 20.02.2020].
- Əzizova Vüsalə, “Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub həsrətinin ifadəsi”, <http://davam.az/7800-azrbaycan-dbiyyatnda-cnub-hsrtinin-ifadsi.html>.
- Gedikli Yusuf, “Hüseyn Cavid Rasizade (1882-1941)’nin Hayati ve Eserleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Yıl 2008, Cilt 38, Sayı 38 (99-135).
- Gəncəvi Nizami, *İskəndərnamə* (Farscadan Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk; tərtib edən İ. Məmmədəliyev; red. Zülfüqar Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 2002.
- Gəncəvi Nizami, *Sirlər xəzinəsi* (Farscadan tərc. ed. və izahların müə. Xəlil Rza Ulutürk; ön sözün müə. X.Yusifli, “Lider”, Bakı 2004.
- Gəncəvi Nizami, *Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə*, [red. hey. H. Abbaszadə, M. Abdullayev, Ə. Ağayev; tərc. ed. X. Rza, A. Şaiq), “Yazıçı”, Bakı 1988.
- Gəncəvi Nizami, *Yeddi gözəl* (Azərbaycan türkcəsinə çevirən, red. və tərt. ed. XR. Ulutürk; tərt. F. Ulutürk) Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, Bakı 2000.
- Gömc Saadettin, “Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan”, *Yeni Forum*, 30 Ağustos, 1993 (ss. 30-42).
- Həbibbəyli İsa, “Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı dünyası”, Ədəbiyyat qəzeti, 12.06.2020, <https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5754-usaq-dunyasinda-edebiyyat-ve-usaq-edebiyyati-dunyasi>
- Holmes Leslie, *Post-Komünizm* (Çeviren: Yavuz Alogan), Mavi Ada yay., İstanbul 2000, L., 2000, s. 206-207.

İşsevenler Osman Vahdet, “Felsefe Adalet İle Başlar: Doğal Hukukun Sokrates Öncesi Temelleri”,

http://www.umut.org.tr/UserFiles/Files/Document/document_11%20Ekim-I-1.pdf(ss. 1-11).

Kərimova Həqiqət, *Xəlil Rza Ulutürkün fəlsəfi görüşləri*, “Gənclik”, Bakı 2002.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: Lirika; Sirlər xəzinəsi; Yeddi gözəl (Tərt. ed. F. Ulutürk, Y.Məmmədəliyev, R.Rza; red. və ön söz. müəll. Ə.Əsgərli), “İdeal-Print”, Bakı 2011.

Kuşpınar Bilal, “Adalet Kavramı Konusunda Gazâlî, İbn Arâbî ve Mevlânâ'nın Görüşlerinin Analizi” (Çeviren: Ayşe Yaşar Ümütlü), *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 7 (2), (ss.303-328), s. 306-307.

Kürsü” layihəsinin qonağı Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün həyat yoldaşı və məsləkdaşı Firəngiz Xəlilbəylidir, <https://edebiyatqazeti.az/news/incesenet/4294-kursu-layihesinin-qonagi-xalq-sairi-xelil-rza-uluturkun-heyat-yoldasi-ve-meslekdasi-firengiz-xelilbeylidir> (Samire Eşref'in yaptığı söyleşi), [Erişim tarihi: 20.02.2020].

Məcidova Türkan, “R. Rza, X.R.Ulutürk və B.Vahabzadənin ana dilinin cəmiyyət həyatındakı mövqeyi ilə əlaqədar fikirləri”, *Risalə. Araşdırmalar toplusu*. 15-ci kitab. “*Elm və təhsil*”, Bakı 2018 (ss. 172-182).

Məmməd Araz, *Sevgi nəğməsi*, Azər nəşr, Bakı 1959

Məsimov A., 1980-1990-cı illərdə Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik mövqeyi (Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.01; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 2011.

Mesnevi VI/1495, Ergin Ergül, “Mevlana'nın Adalet Felsefesi”, http://akademik.semazen.net/article_print.php?id=690.

Molla Pənah Vaqif: bibliografiya (Tərt. ed.: M.Vəliyeva, M.İbrahimova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva), Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı 2017.

Muradov Ş.M., Baxış Ç.Ə., *Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar*, Bakı 2013.

Musabeyov Rasim, “Azərbaycan’daki Etnik Azınlıqlar”, *Avrasya Dosyası. Azərbaycan Özel*, Cilt:7, Sayı:1 (ss. 177-196).

Mustafa Firuz, Xəlil Rza cəsarəti, Reytin gazetesi (online), <https://reyting.az/muellifler/firuz-mustafa/33996-xelil-rza-cesareti.html>
10.06.2020 [Erişim tarixi: 25.12.2020].

Mustafa Nazim, “20 yanvar – qan yaddaşımız”, <http://nazimmustafa.info/?p=445>
[Erişim tarixi: 20.12.2020].

Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında (Toplayanı və tərtib edəni: Firəngiz xanım Ulutürk), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2004.

Nəbibəyli Ziyadxan, *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, “Adiloglu” nəşriyyatı, Bakı 2018.

Nəbiyev Bəkir, “İstiqlal şairi”, İçində: *Xəlil Rza*, Seçilmiş əsərləri, *İki cildə, II cild*, “Şərq-Qərb” Bakı 2005 (ss. 4-25).

Nəbiyev Bəkir, “Məhəbbət duyğuları”, İçində: *Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edəni: Firəngiz xanım Ulutürk), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 70-72).

Nəbiyev Bəkir, “Xəlil Rza fenomeni”, İçində: *Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edəni: Firəngiz xanım Ulutürk), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 73-82).

- Nəbiyev Bəkir, *İstiqlal şairi (X.R.Ulutürkün həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsi)*, “Elm”, Bakı 2001.
- Nəbiyev Bəkir. *İstiqlal şairi (Xəlil Rza Ulutürkün həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsi)*. “Elm”. Bakı 2001, s. 5-6
- Nevvab Mir Möhsün, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 1905-1906*, (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Özdemir Burcu, “Azerbaycan Pioner Teşkilatı ve Sovyet Toplumunun İnşası Sürecinde Çocuklar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 2018; VII/1, (ss. 91-101).
- Özgen Mehmet Kasım, “Farabi'nin Adalet Anlayışı”, *Temaşa*, Sayı: 8, Ocak 2018 (ss. 43-63), s. 50.
- Pasternak Boris, *Doktor Jivago*, (Çevirmen: Hülya Arslan), Yapı Kredi Yayınlar, İstanbul 2014.
- Qafarova Səməngül, “Azərbaycan və Rus Uşaq Ədəbiyyatının Təşəkkülü və İnkişaf Mərhələləri”, *Homeros*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2019 (ss. 1-10).
- Qaraoğlu Fazil, “Tarixdə iz buraxanlar: Xəlil Rza Ulutürk”, *Bakı xəbər*, 17.10.2017.
- Qarayev Yaşar, “Mərdlik alovu”, *İçinde: Müasirləri Xəli Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edəni: Firəngiz xanım Ulutürk), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 137-138).
- Qarayeva Ləman, “Azərbaycanda milli azlıqların birgə yaşayışı”, *Tarix və onun problemləri*, No: 2, 2011 (303-307).
- Qardaşlıq çələngi* (Tərt. ed. və tərc. ed. Xəlil Rza; elmi red. A. Abdulla), “Maarif”, Bakı 1982.
- Qardaşlıq çələngi* (tərt. ed. və tərc. ed. Xəlil Rza; elmi red. A. Abdulla), “Maarif”, Bakı 1982.

- Qasımzadə Qasım, “Yazılacaq səhifələr intizarında”, İçinde: Xəlil Rza Ulutürk, *Lefortovo zindanında*, “Çinar-çap” nəşriyyatı. Bakı 2006 (ss. 12-16).
- Quliyev Qaysın, *Yer kitabı: şeirlər və poemalar* (tərc. ed. Xəlil Rza, N. Həsənzadə, V. Rüstəmzadə), “Yazıçı”, Bakı 1980.
- Quliyev Vilayət, Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919 -1920), “Ozan”, Bakı 2008.
- Rojdestvenski R., *Şeirlər, poemalar* (tərc. ed. Xəlil Rza), “Gənclik”, Bakı 1984.
- Rustamov Rafiq, Azərbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması və Güvenlik Yaklaşımları (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.
- Rüstəmخانlı Sabir, “Hamını ucada görən sənətkar” (X.Rzanın “Omur kitabını yazan şairə” toplusuna müqəddimə), Bakı 1998.
- Rza Oqtay, “ Amalları yaşayacaq Ulutürkün”, *Ədəbiyyat qəzeti*, 1999, 15 oktyabr
- Selvinski İlya, *Babək* (tərc. ed. X.Rza; red. Ə.Salahzadə), “Gənclik”, Bakı 1975.
- Settar Behlulzadə Müzesi: <http://bahlulzade.az/>.
- Şamil Əzizə, Şamil Əli, *Dissident sorağında (1956-1986)*, “Elm və təhsil”, Bakı 2018.
- Şəmsizadə Nizaməddin, “Memuar ədəbiyyatımızın inciləri”, İçinde: Xəlil Rza Ulutürk, *Gündəliklər*, I kitab: 1962-1965 (Tərtibçi: Firəngiz Ulutürk), Teas Press, Bakı 2018 (ss. 3-8).
- Tağısoy Nizami, “Xəlil Rza Ulutürk və istiqlalçılıq məfkurəsi”, *Xalq cəbhəsi*, 31.10.2016.
- Topakkaya Arslan, “Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles-Platon Karşılaştırması”, *FLSF. Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:6 Güz 2008, (ss. 27-46), s. 28.

Türkçülük carçısı. Xəlil Rza Ulutürk, <https://news.day.az/culture/362510.html>, 23.09.2012, [Erişim tarihi: 21.11.2020].

Ulutürk Firəngiz xanım. *Xəlil Rza kədərmlə qol-boyun*. Bakı 2003.

Ulutürk Xəlil Rıza, “Bir odlu gözləri, bir də...: Səməd Vurğunun xatirəsinə”, *Ulduz*, 2006, No: 3, s. 4-5; Səməd Vurğun haqqında yazılmış şeirlər, <http://anl.az/el/emb/S.Vurgun/SemedVurgune-hesr-olunmus-seirler.pdf> [Erişim tarihi: 02.12.2020]

Ulutürk Xəlil Rza, *Lefortovo zindanında*, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2006.

Ulutürk Xəlil Rza, *Lefortovo zindanında*, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1998.

Ulutürk Xəlil Rza, *Marallar da duz yeyərmiş, Uşaqlar üçün şeirlər (təkrar nəşr)*, “Beşik” nəşriyyatı, Bakı 2009.

Ulutürk Xəlil Rza, *Marallar da duz yeyərmiş: Uşaqlar üçün şeirlər (təkrar nəşr)*, “Beşik” nəşriyyatı, Bakı 2009.

Ulutürk Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*. Xalqbank, Bakı 2014.

Ulutürk Xəlil Rza. Davam edir 37..., “Gənclik”, Bakı 1992.

Vahid Mətanət, “Xəlil Rza Ulutürk lirikası - xalqın iradəsinin tərcümanı”: *Təhsil (elmi-nəzəri, pedagoji, metodik jurnal)*, <http://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/1153-xlil-rza-ulutrk-lirikas-xalqn-iradsinin-trcman.html>, 28.12.2020, [Erişim tarihi: 21.01.2021].

Xarici qonaqların ürək sözləri”, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 23 noyabr 1968, s. 7.

Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994), İçinde: *Görkəmli azərbaycanlılar*, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl6.pdf> (ss. 142-143), [Erişim tarihi: 25.02.2020].

Xəlil Rza Ulutürk, *Dünyaya Pəncərə*, “Çinar-Çap”, Bakı 2010.

Xəlil Rza Ulutürk: bibliografiya (Tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva), M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı 2017.

Xəlil Rza Ulutürkün mübariz poeziyası”, <http://www.miq.az/az/xelil-rza-uluturkun-mubariz-poeziyasi/>, 14.10.2012, [Erişim tarixi: 21.01.2021].

Xəlil Rza, “Alovlı, mənalı şeirlər”, <https://www.memmedaraz.az/?menu=31>, [Erişim tarixi: 12.12.2020].

Xəlil Rza, “Düşündürən şair”, <https://www.memmedaraz.az/?menu=49>, [Erişim tarixi: 12.12.2020].

Xəlil Rza, “Kimliyim”, *İçində:Müasirləri Xəli Rza Ulutürk haqqında* (Toplayanı və tərtib edəni: Firəngiz xanım Ulutürk), “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı 2004 (ss. 12-18).

Xəlil Rza, “Sən mənim bəxtimə göydən enmiş...”, *Ədəbiyyat qəzeti*, 1991,19 aprel, s.4.

Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*, İki cildə, I cild, ”Şərq-Qərb” Bakı 2005.

Xəlil Rza, *Seçilmiş əsərləri*, İki cildə, II cild, ”Şərq-Qərb” Bakı 2005.

Xəlilzadə Flora, “Vəfa xəzinəsi”, 525-ci qəzet, 15.01.2014.

Xudayarova Günəş, “Xəlil Rza Ulutürk poeziyası vətən və azadlıq kontekstində”, *Yeni Türkiyə*, 107. Azərbaycan Özel Sayısı – II, Mayıs-Haziran 2019, (ss. 193-198), s. 197.

Xudiyev (Cəmilzadə)Hikmət, “41 ildən sonra Hüseyn Cavidin cənazəsinin Azərbaycana gətirilməsi ictimai-siyasi hadisə idi”, *Ədalət*, 09.10.2012.

- Yalçınkaya Alâeddin, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğümə*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.
- Yurdum, sənin sağlığına” - Ulutürk - “1 şeir/2 rakurs” layihəsi, 02.10.2017, <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/679-yurdum-senin-sagligina-uluturk> [Erişim tarihi: 02.12.2020]
- Yusifli Vaqif, “İstiqlalın üç oğlu”, Yavuz Axundlu, *İstiqlal şairləri*, “Elm”, Bakı 1998.
- Алексеева Л. М., *История инакомыслия в СССР : новейший период*, 3-е изд., стер., Моск. Хельсинк. группа, Москва 2012.
- Гасанлы Джамиль, *Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920)*, Флинта-Наука, Москва 2010.
- Крамола. *Инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежневe 1953-1982*, “Материк”, Москва 2005.
- Литературный институт им. А.М. Горького Союза писателей СССР. 1933 – 1973, Москва 1974, аугса, “Литературный институт им. А.М. Горького”, Сетевая версия энциклопедии «Москва» издания 1980 года (Moskova Ansiklopedisinin online versiyonu)
- Русина Ю. А., “Самиздат - феномен диссидентской культуры и форма инакомыслия”, *Россия и мир: панорама исторического развития : сборник научных статей, посвященный 70-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького*, НПМП “Волот”, Екатеринбург, 2008 (сс. 383-388).

EKLER

EK 1: HALİL RIZA’NIN HAYATINDA ÖNEMLİ TARİHLER

1932 (33?)	Halil Rıza Ulutürk 21 Ekim 1932 yılında (bazı kaynaklara göre 1933) Salyan kazasına bağlı Pirebbi köyünde doğmuştur.
1948	“Abşeron” adlı ilk şiirini yazmıştır.
1949-1954	Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinin Gazetecilik bölümünde eğitim almıştır.
1950-1960	Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü’ünde öğretim üyesi olarak çalışmıştır.
1954	Azerbaycan Yazarlar Birliği üyeliğine seçilmiştir.
1955-1957	“Azerbaycan kadını” dergisinde çalışmıştır.
1957	<i>Bahar gəlir</i> adlı ilk kitabı yayımlanmıştır.
1957-1959	Maksim Gorki Edebiyatı Enstitüsü’ne bağlı iki yıllık Yüksek Edebiyat Kursları’nda eğitim almıştır
1958	Boris Pasternak’ın <i>Doktor Jivago</i> adlı eseri dolayısıyla SSCB Edebiyat Vakfı üyeliğinden ihracı talebiyle organize edilen imza komisyonuna itirazda bulunmuştur.
1963	<i>Savaş Sonrası Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Şiir Türü (1945-1950)</i> konulu doktora tezini başarıyla savunarak Ph.Dr. unvanını almıştır. Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü’ünde doçent olarak görev

	yapmıştır.
1964-1994	Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami Edebiyat Enstitüsü'nde çalışmıştır.
1967	Azerbaycan yazarlarıyla birlikte Türkiye'de bulunmuştur.
1985	Maksud Şeyhzade Eserlerinde Azerbaycan-Özbek Edebî İlişkileri konulu tezini savunarak Filoloji İlimleri Doktoru unvanını almıştır.
1986	Azerbaycan'ın Emektar Sanat Hâdimi adına layık görülmüştür
1990	26 Ocak 1990'da SSCB KGB tarafından hapsedilmiş, Bakü, Moskova, Rostov, Voronej cezaevlerinde 8 ay 13 gün tutuklu kalmıştır.
1991	“Davam edir 37...,” şiiri dolayısıyla M.F. Ahundov Ödülü'ne layık görülmüştür.
1992	Azerbaycan Cumhuriyeti “Halk Şairi” unvanına layık görülmüştür.
1994	22 Haziran'da vefat etmiş ve Fahrî Hıyaban'da defnedilmiştir.
1995	Ölümünden sonra 15 Nisan 1995'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Kararnamesiyle “İstiklal” Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

EK 2: HALİL RIZA 'NIN YAYINLANMIŞ KİTAPLARI (KRONOLOJİK SIRA)⁴¹⁵

1957

Bahar gəlir (Red. Ə. Abasov), “Uşaqgəncnəşr”, Bakı 1957 [39 s.].

1959

Sevən gözlər: Şeirlər (Red. İ. Soltan), “Azərnəşr”, Bakı 1959 [83 s.].

1961

Məhəbbət dastanı: şeirlər və poema (Red. İ. Tapdıq), “Uşaqgəncnəşr”, Bakı 1961 [89 s.].

1963

Mənim günəşim: şeirlər (Red. İ. Tapdıq), “Azərnəşr”, Bakı 1963 [50 s.].

1965

Qollarını geniş aç: şeirlər (Red. H. Hüseynzadə), “Azərnəşr”, Bakı 1965 [114 s.].

1967

Krasnodon qartalları: poema (Ön söz. S. Rüstəm; red. İ. Tapdıq), “Gənclik”, Bakı 1967 [127 s.].

1971

Yeni zirvələrə (Red. M.İsgəndərzadə), “Azərnəşr”, Bakı 1971 [179 s.].

1973

---

⁴¹⁵ Ek'ler bölümünün bibliyografik listeleri Türkçe bibliyografi yazım kurallarına uygun güncelleme yapılarak Azərbaycan Milli Kütüphanesinin yayınları temelinde hazırlanmıştır. Temel kaynak: *Xəlil Rza Ulutürk: bibliografiya* (Tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva), M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı 2017

Ucalıq: şeirlər və poema (Red. İ. Tapdıq), “Gənclik”, Bakı 1973 [166 s.].

1977

Doğmalıq: şeirlər (Red. M.Şükür), “Azərənşr”, Bakı 1977 [182 s.].

1978

Məqsud Şeyxzadə: anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə (Red. A.H. Cəfərov),
AzSSR Bilik Cəmiyyəti, Bilik Cəmiyyəti, Bakı 1978 [66 s.].

1980

Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı (Red. Ş.M. Salmanov; AzSSR EA Nizami ad.
Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 1980 [232 s.].

Taparam səni: şeirlər və poemalar, “Yazıçı”, Bakı 1980 [267 s.].

1981

Marallar da duz yeyərmiş, “Gənclik”, Bakı 1981 [150 s.].

1982

Omürdən uzun gecələr: şeirlər, “Gənclik”, Bakı 1982 [149 s.].

1983

Hara gedir bu dünya...: şeirlər və poemalar, “Yazıçı”, Bakı 1983 [278 s.].

1986

Daşdan çıxan bulaq: [şeirlər və poema] (Red. M.Ələkbərli), “Gənclik”, Bakı 1986
[189 s.].

1987

*Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr: Azərbaycan və rus dramaturgiyasının inkişafında
qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirin rolu* (Red. Ş.M. Salmanov; AzSSR EA. Nizami
adına Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 1987 [279 s.].

1988

Məndən başlanıv Vətən: şeirlər və poemalar (Red. Z. Yaqub), “Yazıçı”, Bakı 1988
[397 s.].

1992

Ayla günəş arasında: Şerlər və poemalar (Ön söz. İ. Şıxlı), “Yazıçı”, Bakı 1992 [560 s.].

Davam edir 37... (Red. M.Ələkbərli), “Gənclik”, Bakı 1992 [528 s.].

Turan çələngi (Red. Ş. Salmanov; AzEA Nizami ad. Xalqlar Dostluğu Ordenli Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 1992 [792 s.].

1994

Addımlayan ensiklopediyamız (Red. A. Alparslan), “Qorqud”, Bakı 1994 [40 s.].

Mən Şərqəm (Red. Ş. Salmanov; Azərbaycan EA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 1994 [768 s.]

Türkün dünyası, “Qorqud”, Bakı 1994 [351 s.].

Uzun sürən gəncik (Red. İ. Sadıq), “Azərnəşr”, Bakı 1994 [437 s.].

1995

Bağışla, ey Vətən (Ön söz əvəzi Əhməd Elbrus), “Qorqud”, Bakı 1995 [148 s.].

1998

Lefortovo zindanında (Red. İ. Xəlilov), “Azərbaycan”, Bakı 1998 [240 s.].

“Ömür kitabı”nı yazan şairə (Tərt. edən F.Ulutürk; red. C.Yusifli; nəşir T. Vəlixanlı), “Mütərcim”, Bakı 1998 [110 s.].

1999

Rəfiq Zəka Xəndan haqqında (Topl. və tərt. ed. F. Ulutürk), “Mütərcim”, Bakı 1999 [138 s.].

Ustadı Bəxtiyar Vahabzadə haqqında (Red. A. Bağırov; rəssam Z. Əliyev),
“Azərbaycan”, Bakı 1999 [128 s.].

2000

İstiqlal nəğməkarı: məqalələr toplusu (Tərtibçi və toplayanı Firəngiz xanım Ulutürk;
elmi red.və ön sözün müəllifi Mail Dəmirli), “Təfəkkür”, Bakı 2000 [108 s.].

Mənə bənzə: məqalələr (Toplayanı və tərtib edəni F. Ulutürk; red. Z. Şahsevəni),
“Gənclik”, Bakı 2000 [708 s.]

Rəsul Rza həsrəti: məqalələr, araşdırmalar, xatirələr, şeirlər (Tərtib edəni F. Ulutürk;
red. Ə. Türkan; rəssamı A. Ələkbərli), “Elm”, Bakı 2000 [220 s.].

Türkün dastanı: şeirlər, poemalar (Tərtib edəni F. Ulutürk; red. Z. Şahsevəni),
“Gənclik”, Bakı 2000 [800 s.].

2001

Seçilmiş əsərləri (Toplayan, tərtib ed. F. Ulutürk; red. Z. Şahsevəni), “Gənclik”, Bakı
2001 [621 s.]

2003

Ədəbi tənqid (Topl., tərt. ed.: Y. Məmmədəliyev, F. Ulutürk; elmi red. və ön sözün
müə. Əlizadə Əsgərli), “Mütərcim”, Bakı 2003 [876 s.].

Mən ousuzda əbədiyəm: şeirlər və poemalar (Tərt.ed. F. Ulutürk; red. Z. Şahsevəni),
“Gənclik”, Bakı 2003 [1056 s.].

2004

Gəl, ey səhər (Toplayanı və tərt.ed. F. Ulutürk; ön sözün müəllifi və elmi red. Əlizadə
Əsgərli), “Nagıl evi”, Bakı 2004 [420 s.].

2005

Seçilmiş əsərləri: 2 cildə (Tərt. ed. F. Ulutürk; ön sözün müə. B. Nəbiyev), “Şərq-
Qərb”, Bakı 2005, Cild I, [296 s.].

Seçilmiş əsərləri: 2 cildə (Tərt.ed. F. Ulutürk), “Şərq-Qərb”, Bakı 2005, Cild II, [248 s.].

Turan çələngi (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz. müə. Ə. Əsgərli), “QAPP-POLİQRAF”, Bakı 2005 [873 s.].

Ustadım Əkrəm Cəfər (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön sözün müə. Ə. Əsgərli), “Mütərcim”, Bakı 2005 [336 s.].

2006

Lefortovo zindanında (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz. müə. Ə. Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2006 [482 s.].

2007

Bir odlu gözləri, bir də xoş səsi (Red. və ön sözün müə. Ə. Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2007 [301 s.].

Eşqim, vəfadarım mənim (Toplayıb tərt. ed., red. və ön söz müə. Ə. Əsgərli), “Naksuana”, Bakı 2007 [561 s.].

Seçilmiş əsərləri: 5 cildə (Redaksiya heyəti B.Nəbiyev və b.), “Elm”, Bakı 2007, C.I. [525 s.]

2008

Dünyanın ədəbi xəritəsi (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön sözün müə. Ə. Əsgərli; nəşiri Q. İsmayıloğlu), “Çinar-Çap”, Bakı 2008 [694 s.].

2009

Daşdan çıxan bulaq: şeirlər (Tərt. və red.: F.Ulutürk; rəyçi Ə.Əsgərli), “Beşik” nəşriyyatı, Bakı 2009 [215 s.].

Həyat, həyat deyə çırpınan könül (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz. Ə. Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2009 [291 s.].

İki qardaş, iki şair: Xalq şairi Söhrab Tahir Azər Azər haqqında (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz müə. Ə. Əsgərli), “Naksuana”, Bakı 2009 [184 s.].

Marallar da duz yeyərmiş: uşaqlar üçün şeirlər (Tərt. və red.: F.Ulutürk; rəyçi Ə.Əsgərli), “Beşik” nəşriyyatı, Bakı 2009 [175 s.].

Mənim tanrım gözəllikdir... (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz müə. Ə. Əsgərli), “Elm”, Bakı 2009 [246 s.].

2010

Dünyaya pəncərə (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. Ə. Əsgərli; ön sözün müə.: Ə. Əsgərli, N.Tağısoy), “Çinar-Çap”, Bakı 2010 [1151 s.].

2011

Seçilmiş əsərləri: 5 cildə (Red. hey.: B.Nəbiyev və b.), Cild: II. Poemalar, “Elm”, Bakı 2011 [394 s.].

2012

Seçilmiş əsərləri: Şeir və poemalar (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz müə. Ə. Əsgərli; nəşir B. Axundov; Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi), “Təhsil”, Bakı 2012 [559 s.].

Şeirlərdən seçmələr (Tərt. ed. G. Axundova (ön söz); red. M.Çəmənli; nəşir T.Axundov), “Aspoliqraf”, Bakı 2012 [175 s.].

2013

Eşqim, vəfadarım mənim (Toplayıb tərt. ed., red. və ön söz müə. Ə. Əsgərli), “Naksuana”, Bakı 2013 [580 s.].

Hara gedir bu dünya...: şeirlər və poemalar (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. Ə. Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2013 [335 s.].

Yaşasın od yurdu, qardaş Türkiyə (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. Ə. Əsgərli; ön söz. müə. M.İ.Talay və b.), “İdeal-Print”, Bakı 2013 [286 s.].

2014

Ayla günəş arasında: şeirlər və poemalar (Tərt. ed. F. Ulutürk; red.: Z.Yaqub, Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2014 [631 s.].

Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr: monoqrafiya (Red. Ə. Əlizadə), “Elm”, Bakı 2014 [233 s.].

Məqsud Şeyxzadə və “Azərbaycan dəftəri” (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. Ə. Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2014 [238 s.].

Məndən başlanır Vətən: şeirlər (Tərt. ed. F. Ulutürk; red.: Z.Yaqub, Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2014 [447 s.].

Seçilmiş əsərləri: 5 cildə (Red. hey.: B.Nəbiyev və b.), Cild:III, “Elm”, Bakı 2014 [828 s.].

Seçilmiş əsərləri: Dünənəm! Bugünəm! Gələcəyəm mən! (Nəşrin tərt. və red. Y.Günaydın; ön söz T.Kərimli; məsləhətçi F.Ulutürk; layihənin rəhbəri R.Həşimov; ideya Xalq Bank), Bakı 2014 [607 s.].

Taparam səni: şeirlər və poemalar (Tərt.ed. F.Ulutürk; red.: M.Şükür, Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2014 [299 s.].

2015

Bağışla, ey Vətən (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. A. Bağirov), “Apostroff”, Bakı 2015 [159 s.].

Doğmalığ və ucalıq: şeirlər, poemalar (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz müəl. Ə.Əsgərli; nəşir A.Dənizadə), “Apostroff”, Bakı 2015 [438 s.].

Məhəbbət dastanı: şeirlər və poemalar (Tərt. ed. F. Ulutürk; red.: İ.Tapdıq, Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2015 [107 s.].

Yeni zirvələrə: şeirlər, poemalar (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz müəl. Ə. Əsgərli; nəşir A.Dənizadə), “Apostroff”, Bakı 2015 [189 s.].

2016

Firəngiznamə (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz müə. Ə. Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2016 [398 s.].

2017

Ustadım Əkrəm Cəfər: Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri (Layihənin rəhbəri Firəngiz xanım Ulutürk; məsləhətçi Sokrat Cəfər; red. Tofiq Hüseynoğlu; tərtibçi və ön sözün müə. Ə.Əsgərli; rəyçilər: Məhərrəm Vəliyev, Lalə Əliyeva), “Elm və təhsil”, Bakı 2017 [371 s.].

EK 3: HALİL RIZA’NIN YAYINLANMIŞ KİTAPLARI (ALFABETİK SIRA)

“Ömür kitabı”nı yazan şairə (Tərt. edən F.Ulutürk; red. C.Yusifli; nəşir T. Vəlixanlı), “Mütərcim”, Bakı 1998 [110 s.].

Addımlayan ensiklopediyamız (Red. A. Alparslan), “Qorqud”, Bakı 1994 [40 s.].

Ayla günəş arasında: şeirlər və poemalar (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. Z.Yaqub, Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2014 [631 s.].

Ayla günəş arasında: Şerlər və poemalar (Ön söz. İ.Şıxlı), “Yazıçı”, Bakı 1992 [560 s.].

Bağışla, ey Vətən (Ön söz əvəzi Əhməd Elbrus), “Qorqud”, Bakı 1995 [148 s.].

Bağışla, ey Vətən (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. A. Bağirov), “Apostroff”, Bakı 2015 [159 s.].

Bahar gəlir (Red. Ə.Abasov), “Uşaqgəncnəşr”, Bakı 1957 [39 s.].

Bir odlü gözləri, bir də xoş səsi (Red. və ön sözün müə. Ə.Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2007 [301 s.].

- Daşdan çıxan bulaq: [şeyrlər və poema]* (Red. M.Ələkbərli), “Gənclik”, Bakı 1986 [189 s.].
- Daşdan çıxan bulaq: şeyrlər* (Tərt. və red.: F.Ulutürk; rəyçi Ə.Əsgərli), “Beşik” nəşriyyatı, Bakı 2009 [215 s.].
- Davam edir 37...* (Red. M.Ələkbərli), “Gənclik”, Bakı 1992 [528 s.].
- Doğmalıq və ucalıq: şeyrlər, poemalar* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz müəl. Ə.Əsgərli; nəşir A.Dənzizadə), “Apostroff”, Bakı 2015 [438 s.].
- Doğmalıq: şeyrlər* (Red. M.Şükür, “Azərnəşr”, Bakı 1977 [182 s.].
- Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr: Azərbaycan və rus dramaturgiyasının inkişafında qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirin rolu* (Red. Ş.M.Salmanov; AzSSR EA. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 1987 [279 s.].
- Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr: monoqrafiya* (Red. Ə.Əlizadə), “Elm”, Bakı 2014 [233 s.].
- Dünyanın ədəbi xəritəsi* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön sözün müəl. Ə.Əsgərli; nəşiri Q.İsmayıloğlu), “Çinar-Çap”, Bakı 2008 [694 s.].
- Dünyaya pəncərə* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. Ə.Əsgərli; ön sözün müəl.: Ə.Əsgərli, N.Tağısoy), “Çinar-Çap”, Bakı 2010 [1151 s.].
- Ədəbi tənqid* (Topl., tərt. ed.: Y.Məmmədəliyev, F.Ulutürk; elmi red. və ön sözün müəl. Əlizadə Əsgərli), “Mütərcim”, Bakı 2003 [876 s.].
- Eşqim, vəfadarım mənim* (Toplayıb tərt. ed., red. və ön söz müəl. Ə.Əsgərli), “Naksuana”, Bakı 2007 [561 s.].
- Eşqim, vəfadarım mənim* (Toplayıb tərt. ed., red. və ön söz müəl. Ə.Əsgərli), “Naksuana”, Bakı 2013 [580 s.].
- Firəngiznamə* (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz müəl. Ə. Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2016 [398 s.].

- Gəl, ey səhər* (Toplayanı və tərt.ed. F. Ulutürk; ön sözün müəllifi və elmi red. Əlizadə Əsgərli), “Nagıl evi”, Bakı 2004 [420 s.].
- Hara gedir bu dünya...: şeirlər və poemalar* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2013 [335 s.].
- Hara gedir bu dünya...: şeirlər və poemalar*, “Yazıçı”, Bakı 1983 [278 s.].
- Həyat, həyat deyə çırpınan könül* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz. Ə.Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2009 [291 s.].
- İki qardaş, iki şair: Xalq şairi Söhrab Tahir Azər Azər haqqında* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz müəl. Ə.Əsgərli), “Naksuana”, Bakı 2009 [184 s.].
- İstiqlal nəğməkarı: məqalələr toplusu* (Tərtibçi və toplayanı Firəngiz xanım Ulutürk; elmi red.və ön sözün müəllifi Mail Dəmirli), “Təfəkkür”, Bakı 2000 [108 s.].
- Krasnodon qartalları: poema* (Ön söz. S.Rüstəm; red. İ.Tapdıq), “Gənclik”, Bakı 1967 [127 s.].
- Lefortovo zindanında* (Red. İ.Xəlilov), “Azərbaycan”, Bakı 1998 [240 s.].
- Lefortovo zindanında* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz. müəl. Ə.Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2006 [482 s.].
- Marallar da duz yeyərmiş*, “Gənclik”, Bakı 1981 [150 s.].
- Marallar da duz yeyərmiş: uşaqlar üçün şeirlər* (Tərt. və red.: F.Ulutürk; rəyçi Ə.Əsgərli), “Beşik” nəşriyyatı, Bakı 2009 [175 s.].
- Məhəbbət dastanı: şeirlər və poema* (Red. İ.Tapdıq), “Uşaqgəncnəşr”, Bakı 1961 [89 s.].
- Məhəbbət dastanı: şeirlər və poemalar* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red.: İ.Tapdıq, Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2015 [107 s.].
- Mən ousuzda əbədiyəm: şeirlər və poemalar* (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. Z. Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 2003 [1056 s.].

- Mən Şərqəm* (Red. Ş. Salmanov; Azərbaycan EA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu),
“Elm”, Bakı 1994 [768 s.]
- Məndən başlanıv Vətən: şeirlər* (Tərt. ed. F. Ulutürk; red.: Z.Yaqub, Ə.Əsgərli),
“Apostroff”, Bakı 2014 [447 s.].
- Məndən başlanıv Vətən: şeirlər və poemalar* (Red. Z. Yaqub), “Yazıçı”, Bakı 1988
[397 s.].
- Mənə bənzə: məqalələr* (Toplayanı və tərtib edəni F.Ulutürk; red. Z. Şahsevənli),
“Gənclik”, Bakı 2000 [708 s.]
- Mənim günəşim: şeirlər* (Red. İ. Tapdıq), “Azərnəşr”, Bakı 1963 [50 s.].
- Mənim tanrım gözəllikdir...* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz müəl. Ə.Əsgərli),
“Elm”, Bakı 2009 [246 s.].
- Məqsud Şeyxzadə və “Azərbaycan dəftəri”* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. Ə. Əsgərli),
“Apostroff”, Bakı 2014 [238 s.].
- Məqsud Şeyxzadə: anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə* (Red. A.H. Cəfərov;
AzSSR Bilik Cəmiyyəti), Bilik Cəmiyyəti, Bakı 1978 [66 s.].
- Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı* (Red. Ş.M.Salmanov; AzSSR EA Nizami ad.
Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 1980 [232 s.].
- Omürdən uzun gecələr: şeirlər*, “Gənclik”, Bakı 1982 [149 s.].
- Qollarını geniş aç: şeirlər* (Red. H.Hüseynzadə), “Azərnəşr”, Bakı 1965 [114 s.].
- Rəfiq Zəka Xəndan haqqında* (Topl. və tərt. ed. F.Ulutürk), “Mütərcim”, Bakı 1999
[138 s.].
- Rəsul Rza həsrəti: məqalələr, araşdırmalar, xatirələr, şeirlər* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red.
Ə.Türkan; rəssamı A.Ələkbərli), “Elm”, Bakı 2000 [220 s.].
- Seçilmiş əsərləri* (Toplayan, tərtib ed. F.Ulutürk; red. Z.Şahsevənli), “Gənclik”, Bakı
2001 [621 s.]

- Seçilmiş əsərləri: 2 cildə* (Tərt. ed. F.Ulutürk; ön sözün müə. B.Nəbiyev), “Şərq-Qərb”, Bakı 2005, Cild I, [296 s.].
- Seçilmiş əsərləri: 2 cildə* (Tərt. ed. F.Ulutürk), “Şərq-Qərb”, Bakı 2005, Cild II, [248 s.].
- Seçilmiş əsərləri: 5 cildə* (Red. hey.: B.Nəbiyev və b.), Cild:III, “Elm”, Bakı 2014 [828 s.].
- Seçilmiş əsərləri: 5 cildə* (Red. hey.: B.Nəbiyev və b.), Cild: II. Poemalar), “Elm”, Bakı 2011 [394 s.].
- Seçilmiş əsərləri: 5 cildə* (Red. hey.: B.Nəbiyev və b.), “Elm”, Bakı 2007, C.I. [525 s.]
- Seçilmiş əsərləri: Dünənəm! Bugünəm! Gələcəyəm mən!* (Nəşrin tərt. və red. Y.Günaydın; ön söz T.Kərimli; məsləhətçi F.Ulutürk; layihənin rəhbəri R.Həşimov; ideya Xalq Bank), Bakı 2014 [607 s.].
- Seçilmiş əsərləri: Şeir və poemalar* (Tərt. ed. F.Ulutürk; red. və ön söz müə. Ə.Əsgərli; nəşir B.Axundov; Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi), “Təhsil”, Bakı 2012 [559 s.].
- Sevən gözlər: Şeirlər* (Red. İ.Soltan), “Azərənəşr”, Bakı 1959 [83 s.].
- Şeirlərdən seçmələr* (Tərt. ed. G.Axundova [ön söz]; red. M.Çəmənli; nəşir T.Axundov), “Aspoliqraf”, Bakı 2012 [175 s.].
- Taparam səni: şeirlər və poemalar* (Tərt.ed. F.Ulutürk; red.: M.Şükür, Ə.Əsgərli), “Apostroff”, Bakı 2014 [299 s.].
- Taparam səni: şeirlər və poemalar*, “Yazıçı”, Bakı 1980 [267 s.].
- Turan çələngi* (Red. Ş.Salmanov; AzEA Nizami ad. Xalqlar Dostluğu Ordenli Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 1992 [792 s.].
- Turan çələngi* (Tərt. edən. F.Ulutürk; red. və ön söz. müə. Ə.Əsgərli), “QAPP-POLİQRAF”, Bakı 2005 [873 s.].

Türkün dastanı: şeirlər, poemalar (Tərtib edəni F.Ulutürk; red. Z.Şahsevənlı),
“Gənclık”, Bakı 2000 [800 s.].

Türkün dünyası, “Qorqud”, Bakı 1994 [351 s.].

Ucalıq: şeılər və poema (Red. İ.Tapdıq), “Gənclık”, Bakı 1973 [166 s.].

Ustadı Bəxtıyar Vahabzadə haqqında (Red. A. Bağırov; rəssam Z.Əlıyev),
“Azərbaycan”, Bakı 1999 [128 s.].

Ustadım Əkrəm Cəfər (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön sözün müəl. Ə.Əsgərli),
“Mütərcım”, Bakı 2005 [336 s.].

Ustadım Əkrəm Cəfər: Təkmilləşdırılmış ikinci nəşri (Layihənin rəhbəri Fırəngız xanıım Ulutürk; məsləhətçi Sokrat Cəfər; red. Tofıq Hüseynoğlu; tərtıbçı və ön sözün müəl. Ə.Əsgərli; rəyçılər: Məhərrəm Vəlıyev, Lalə Əlıyeva), “Elm və təhsıl”, Bakı 2017 [371 s.].

Uzun sürən gəncık, (Red. İ.Sadıq), “Azərnəşr”, Bakı 1994 [437 s.].

Yaşasın od yurdu, qardaş Türkiyə (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. Ə.Əsgərli; ön söz. müəl. M.İ. Talay və b.), “İdeal-Print”, Bakı 2013 [286 s.].

Yeni zirvələrə (Red. M.İsgəndərzadə), “Azərnəşr”, Bakı 1971 [179 s.].

Yeni zirvələrə: şeirlər, poemalar (Tərt. ed. F. Ulutürk; red. və ön söz müəl. Ə. Əsgərli;
nəşir A. Dənızadə), “Apostroff”, Bakı 2015 [189 s.].

EK 4: HALİL RIZA'NIN TERCÜME KİTAPLARI (ALFABETİK SIRA)

Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr: üç cıldə (Tərt. ed. Ə. Mırəhmədov, S. Xanbabayeva; red. A. Rüstəm; məzmun tərcümələrin müəl. Xəlil Rza), Cıld: I,
“Şərq-Qərb”, Bakı 2005 [424 s.].

- Babacan Ramiz, *İşıqlar: şeirlər və poema* (Tərc. ed.: N. Xəzri, C.Novruz, X.Rza və b), “Yazıçı”, Bakı 1979 [91 s.]
- Balasaqunlu, Yusif, Qutadqu *bilik: poema* (Tərc. ed. və ön sözün müə. Xəlil Rza Ulutürk; elmi red. və ön sözün müə. K.V. Nərimanoğlu; red. Z. Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 1998 [336 s.]
- Balasaqunlu, Yusif, Qutadqu *bilik: poema* (Tərc. ed. və ön sözün müə. Xəlil Rza Ulutürk; elmi red. və ön sözün müə. K.V. Nərimanoğlu; red. Z. Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 2003 [404 s.].
- Celil Musa, *Moabit dəftəri* (Tərc. ed. Xəlil Rza; Ön söz. P.Xəlilov), “Yazıçı”, Bakı 1979 [275 s.]
- Dünyaya pəncərə: [Dünya xalqları poeziyasından tərcümələr]* (Elmi red. A.Abdulla; tərt. və tərc. Xəlil Rza), “Maarif”, Bakı 1984 [302 s.].
- Gəncəvi Nizami, *İskəndərnamə* (Farscadan Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk; tərtib edən T.Məmmədəliyev; red. Zülfüqar Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 2002 [866 s.]
- Gəncəvi Nizami, *Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə* (Red. hey. H.Abbasadə, M.Abdullayev, Ə.Ağayev; tərc. ed. X.Rza, A.Şaiq), “Yazıçı”, Bakı 1988 [628 s.].
- Gəncəvi Nizami, *Sirlər xəzinəsi* (Farscadan tərc. ed. və izahların müə. Xəlil Rza Ulutürk; ön sözün müə. X.Yusifli), “Lider”, Bkı 2004 [264 s.].
- Gəncəvi Nizami. *Yeddi gözəl* (Azərbaycan türkcəsinə çevirən, red. və tərt. ed. X.R.Ulutürk; tərt. F.Ulutürk), Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, Bakı 2000 [416 s.].
- Laptev Aleksey, *Balacalar*, “Gənclik”, Bakı 1972 [15 s.].
- Latviya Sovet Sosialist Respublikası* (Tərc. ed. Xəlil Rza; red. Z.Balayev) “Gənclik”, 1972 [4 s.].
- Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikası*, (Tərc. ed. Xəlil Rza; red. Z.Balayev), “Gənclik”, Bakı 1972 [4 s.].

- Qardaşlıq çələngi* (Tərt. ed. və tərc. ed. Xəlil Rza; elmi red. A.Abdulla), “Maarif”, Bakı 1982 [326 s.]
- Quliyev Qaysın, *Yer kitabı: şeirlər və poemalar* (Tərc. ed. Xəlil Rza, N.Həsənzadə, V.Rüstənzadə), “Yazıçı”, Bakı 1980 [181 s.]
- Rojdestvenski Robert, *Şeirlər, poemalar*, “Gənclik”, Bakı 1984 [135 s.]
- Selvinski İlya, *Babək* (Tərc. ed. X.Rza; red. Ə.Salahzadə), “Gənclik”, Bakı 1975 [206 s.]

EK 5: HALİL RIZA’NIN YAYINLANMIŞ EDEBİYAT MAKALELERİ (KRONOLOJİK SIRA)

- Yox, sizi heç kəs bağışlamayacaq! [Mirza Müştak’ın “Məni bağışla” adlı öyküsü üzərinə], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1953, 26 dekabr.
- Dostlar, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1954, 18 sentyabr.
- Ədəbi gəncliyə həssaslıqla yanaşmalı, *Azərbaycan gəncləri*, 1954, 25 iyun.
- Kiçik, şəffaf bir bulaq...: [Tofiq Mehdiyev hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1955, 2 noyabr.
- Qəhrəmanlar kolxozda: [öykü], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1955, 30 aprel.
- Uşaq ədəbiyyatında bədii dil və sənətkarlıq, *Azərbaycan gəncləri*, 1955, 13 iyul.
- Yeni şəhərin gənc poeziyası, *Mingəçevir işçisi*, 1955, 5 fevral.
- Gözəl şair böyük insan: [Tatar şairi Musa Celil’in 50. doğum yılı anısına], *Azərbaycan gəncləri*, 1956, 15 fevral.
- Çinli Lyu çan tribunada: [Çin Halk Cumhuriyeti’nin 7. yıldönümü üzərinə], *Azərbaycan*, 1957, No: 7, s.155.
- Mənim şair dostum: [Ali Kerimov’un “İlk simfoniya” eseri üzərinə], *Azərbaycan gəncləri*, 1957, 2 avqust.
- Gözəllik aşiqi, həyat vurğunu: [Afrika şairi Duadu hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1958, 2 dekabr.

- Açıq məktub: [İ. Efendiyev'in "Söyüdlü arx" romanı üzerine], *Azərbaycan gəncləri*, 1959, 11 yanvar.
- Alovlı, mənalı şeirlər: [Mirza İbrahimov'un "Sevgi nəğməsi" adlı kitabı üzerine], *Azərbaycan gəncləri*, 1959, 9 dekabr.
- Biz dənizi sevirik: [oçerk], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1959, 22 avqust.
- 42 zəfər çələngi, *Azərbaycan gəncləri*, 1959, 6 noyabr.
- "Söyüdlü arx" romanının qəhrəmanı Nuriyyəyə açıq məktub, *Azərbaycan gəncləri*, 1959, 11 yanvar.
- Alovlı, qüdrətli poeziya [Resul Rza hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1960, 8 iyun.
- Azərbaycan Sovet şeirində poema janrının yeni inkişaf mərhələsi: (1945-1960), *V.İ.Lenin adına ADPI aspirantlarının VII elmi konfransının tezisləri*, 1960, s.22-24.
- Əmək adamları: Yazıçının qeydləri, *Sovet kəndi*, 1960, 24 noyabr
- Mingəçevirin şöhrəti, *Kommunist*, 1960, 24 mart, s.2.
- "Bakının dastanı" və poema janrının bəzi məsələləri: [Samed Vurğun'un aynı adlı eseri üzerine], *Azərbaycan*, 1961, No:11, s.214-224.
- Mənim muğamatım: [Cabir Novruz'un aynı adlı kitabı üzərində], *Azərbaycan*, 1961, No:2, s.222-224.
- Yaşamaq istəyirəm, həkim: [belgesel roman], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1961, 27 may, s.3.
- Fikir və məna şairi: [B.Vahabzadə hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1962, 6 may.
- Yaşamaq istəyirəm: (belgesel roman), *Azərbaycan*, 1962, No: 10, s.200-219; No: 11, s.104-153; No 12: s.77- 119.
- Zamanla döyüşən böyük sənətkar, *Azərbaycan gəncləri*, 1962, 26 oktyabr.
- Ədəbiyyatımızda poema janrının yaranması və inkişafı tarixinə bir nəzər, *V.İ.Lenin adına APİ-nin Elmi Əsərləri*, 1963, Cild XXIV, s. 117-128.
- Hüseyn Arif işığında, *Bakı*, 1963, 11 fevral.
- "Lenin" poemasının şeirimizdə mövqeyi:[R.Rzan'ın aynı adlı eseri hakkında], *V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun əsərləri*, 1963, C.XXV, s.99- 110.
- Uğurlu yol: [Genç şair Memmed İsmayı hakkında], *Azərbaycan gəncləri*. 1963, 20 oktyabr.

- Ömür çeşməsi: [Hüseyn Hüseynzadə'nin eyni adlı eseri haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1964, 21 mart.
- Öz nəslinə layiq: [Tarihçi Dr. Püstəhanım Azizbəyova haqqında], *Azərbaycan qadını*, 1964, No:4, s.8.
- Uğurlu yol: [Gənc şair Eşref Şefiyev haqqında], *Azərbaycan gəncləri*, 1964, 19 yanvar.
- Vətən məhəbbətinin tərənnümü: [H.Razi'nin "Ömür yolları" adlı kitabı haqqında], *Bakı*, 1964, 18 avqust.
- Zərərli adətlərə atış!, *Leninçi*, 1964, 15 aprel.
- Ən böyük səadət: [Emektar öğretmen Yunis Zergerli haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1965, 17 yanvar.
- Gələcəyə qanadlanan ürək, *Azərbaycan gəncləri*, 1965, 10 oktyabr.
- Məşəl kimi bir ürək: [Harici Diller Universiteti öğretim üyesi Refika Bağirova haqqında öykü], *Azərbaycan müəllimi*, 1965, 15 aprel.
- Mirvarid Dilbazinin poeziyası, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1965, 12 iyun.
- Poemalar haqqında bəzi qeydlər, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1965, 13 mart.
- Səssiz güllələr, *Bakı*, 1965, 25-26 yanvar.
- Şair- müəllim: [V.Yusifov haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1965, 1 avqust.
- Göygöl kimi saf gözəl: [Müşfik haqqında anılar] /Q.Beqdeli, Xəlil Rza/, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1966, 8 yanvar.
- İstedadın parlaması üçün, *Bakı*, 1966, 10 dekabr.
- Mübarizəyə çağıran şeirlər: [Medine Gülgün'ün şiirleri haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1966, 20 noyabr.
- Poeziyanın yüksək zirvələrinə: [Balaş Azeroğlu və Ali Tude'nin eserləri haqqında], *Bakı*, 1966, 24 dekabr.
- Şair və zaman: [Resul Rza haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1966, 7 may.
- Şeirimizin günaəsi: S.Vurğun - 60, *Bakı* 1966, 20 may, s.3.
- Şerin çətin yollarında: [İbrahim Kebirli'nin "Ürəyə düşən izlər" kitabı haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1966, 5 fevral.
- Çayların qüdrəti: [Mehdi Hüseyn'in "Yeraltı çaylar dənizə axır" romanı üzərinə notlar], *Azərbaycan*, 1967, No: 7. s.164-167.

Gənc qələmlər itilənir: [Genç yazarlar hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1967, 4 oktyabr.

İstedadin parlaması uğrunda: [“Gənc qələmlər” kitabı hakkında], *Ulduz*, 1967, No: 11, s.50-55.

Məhəbbətin səsi: [A.Kürçaylının “Durnalar Cənuba uçur” kitabı hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1967. 29 iyul.

Vətəndaş poeziyası uğrunda, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1967, 23 iyun.

Adın qonşuluğunda...: [Refik Zeka hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1968, 5 mart.

Daha bir sanaq: [Şiir gecəsi üzerine], *Kommunist*. 1968, 24 sentyabr.

Poeziyamızın qüdrəti: [Şair Ahmed Cemil hakkında], *Bakı*, 1968, 14 iyun.

Səngərdə doğulmuş sətirlər: [Şair E.M.Ahmədov hakkında], *Ulduz*, 1968, M6, s.36-40.

Ürək pünhan sevinmir: [Şair İbrahim Kebirli'nin aynı adlı kitabı hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1968, 24 fevral.

Ürəkdə od olanda: [A.Vefalı'nın “Ürək və od” kitabı hakkında] /Xəlil Rza, A.Əbilov /*Ədəbiyyat və incəsənət*, 1968, 25 iyun.

Yalnız istedadla güvənmək azdır: [edebi gənçlik üzerine], *Bakı*. 1968, 25 iyul.

Gənçlik özü şeirdir: [Genç şair Mehdi Bayram hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1970, 1 dekabr.

İki qaynağın birincisi: [Maksud Şeyhzadə'nin Azərbaycan dilində yazdığı eserler hakkında], *Əmək*, 1970, 17 dekabr.

Məqsud Şeyxzadə, *Azərbaycan*, 1970, No:4, s.112.

Poeziyamızda partiyalılıq və sənətkarlıq, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1971, 25 dekabr.

Şairin ikinci həyatı: [Şair Ali Kerim hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1970, 14 fevral, s.6-7.

Üç milyard səs üçün kantata: [Yunan şairi Tasos Livaditisin aynı adlı kitabı hakkında], *Azərbaycan*, 1970, No: 2, s.180-183.

Dostluq tərənnümçüsü: [Rus şiiri üzerine], *Azərbaycan gəncləri*, 1972, 26 sentyabr.

Nəzəri fikir və ədəbi həyat: [A.Efendiyev'in “Azərbaycan ədəbiyyatında sosializm realizminin ilkin tarixi və təşəkkülü” kitabı üzerine], *Azərbaycan gəncləri*, 1972, 1 aprel. s.4.

- Tarixi-romantik poema: [Nesimi'nin 600. doğum yıldönümü hakkında Gabil'in "Nesimi" eseri üzerine], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1972, 29 iyul, s. 6-7.
- Cahana sığmayan şair: [Nesimi şiiri hakkında], *Ulduz*, 1973, No: 9, s.9-10.
- İncilər xəzinəsi: [Toprakbilimci Bedreddin Hasanov'la toprağın doğal verimliliğinin korunması ve artırılması hakkında sohbet], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1973, 11 avqust, s. 11.
- Vətəndaşlıq poeziyası: [Resul Rza'nın "Hava haqqında" ve "Dünən, bu gün, sabah" kitabları hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1973, 6 oktyabr, s.5-6.
- Addımlar, addımlar: [Mestan Aliyev'in aynı adlı kitabı hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1974, 19 oktyabr, s.15.
- Ayla günəş arasında: [Abbas Sehhet tarafından "Hop-hopnamə"nin ilk kez 1912'de neşredilmesi hakkında], *Azərbaycan müəllimi*, 1974, 25 dekabr.
- Çoxşaxəli yaradıcılıq: [Konstantin Simonov'un 60. doğum yıldönümü hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1975, 29 noyabr, s. 12-13.
- Görkəmli sənətkar: Konstantin Simonov-60, *Azərbaycan müəllimi*, 1975, 28 noyabr.
- Vətəndaşlıq və müasirlik: [B.Vahabzade'nin edərlerinde lirik karakterler hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1975, 19 aprel, s.12-13.
- Böyük vətəndaş, qüdrətli şair: [Tatar şairi A.Tukay hakkında], *Azərbaycan müəllimi*, 1976, 23 aprel.
- Əbədi axtarış: [B.Vahabzade'nin "Leninlə söhbət" ve "Muğam" eserlerinin Cumhuriyet Devlet Ödülü'ne takdim edilmesi hakkında], *Bakı*, 1976, 9 aprel.
- Qəhrəmanlıq mücəssəməsi: Musa Cəlil -70, *Azərbaycan gəncləri*, 1976, 14 fevral.
- Qəhrəmanlıq poeziyası: [B.Vahabzade'nin eserləri hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1976, 18 sentyabr, s.6-7.
- Məşələ çevrilmiş həyat: [Tatar şairi A.Tukay hakkında], *Azərbaycan*, 1976, No: 4, s.151-156.
- Özbəkədən azərbaycancaya tərcümənin elmi prinsipləri, *Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası*, 1976, No: 3, s. 18-24.
- Sarsılmaz dostluğun səmimi carçısı, *Azərbaycan müəllimi*, 1976. 31 mart
- Səmimiyyət, orjinallıq: [Şair Gabil hakkında], *Ulduz*, 1976, No:10, s.49-50.
- Şair qəhrəmanlığı: [Musa Celilin 70. doğum yıldönümü üzerine], *Sovet kəndi*, 1976, 14 fevral.

- Şairlik və bədii tərcümə: [“Ürəkdən ürəyə” mecmuasındaki şiirlərin T.Bayram tərəfindən tərcümə edilməsinə dair], *Azərbaycan*, 1976, No: 12, s.198-201.
- Şairliyin mahiyyəti: [H.Hüseynzadə sanatında mizah], *Ulduz*, 1976, No: 11, s.30-34.
- Şeiriyət və qəhrəmanlıq məcmuəsi: [M.Celilin 70. doğum yildönümü üzərinə], *Bakı*, 1976, 14 fevral.
- Ürəkdən-ürəyə:[T.Bayram'ın tərcümeciliği haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1976, 8 may, s.4.
- Bədii fikrin genişliyi uğrunda: [N.Hazri və H.Arif haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1977, 26 noyabr, s.4.
- Bədii söz nəhəngi: [M.Auezov'un 80. doğum yildönümü üzərinə], *Kommunist*, 1977, 28 sentyabr.
- Böyük nəğməkar: [Balkar şairi Gaysın Guliyev'in 60. doğum yildönümü üzərinə], *Azərbaycan müəllimi*, 1977, 28 oktyabr.
- Formaca ıııilli, məzmunca sosialist mədəniyyətimiz: [Ekim Devrimi və Azərbaycan kulturu haqqında], *Təşviqatçı*, 1977, No: 21, s.24-29.
- Görkəmli şair: Qaysın Quliyev -60, *Sovet kəndi*, 17 noy.
- Poema: axtarışlar, perspektivlər: [Respublika EA Nizami Edebiyat Enstitüsü ilə Ədəbiyyat və İncəsənət qəzetinin ortaq toplantısındaki konuşması], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1977, 29 oktyabr, s.3.
- Anan şair doğub səni!: [Şair Hüseyn Arif haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1978, 20 oktyabr.
- Bir az gözləyin məni: [Hidayet'in aynı adlı kitabı haqqında], *Sovet Ermənistanı*, 1978, 2 mart.
- Elm, sənət mücahidi: Məqsud Şeyxzadə-70, *Bakı*, 1978, 9 dekabr.
- Ədəbi-elmi qəhrəmanlıq: S Ayin-100, *Azərbaycan*, 1978, No: 5, s. 198-202.
- Mədəniyyət iftixarı: [M. Şeyhzadə'nin 70. doğum yildönümü üzərinə], *Kommunist*, 1978, 8 dekabr.
- Poeziya xalqın nəfəsidir: M. Şeyxzadənin anadan olmasının70 illiyi, *Azərbaycan müəllimi*, 1978, 1 dekabr.
- Sənətkar igidliyi: [M.Şeyhzadə'nin 70. doğum yildönümü üzərinə], *Qobustan*, 1978, No: 2, s.67.
- Sənətkar qəhrəmanlığı: Məqsud Şeyxzadə-70, *Sovet kəndi*, 1978, 7 dekabr.

- Sənətkar şöhrətinin sirri [M. Şeyhzadə'nin 70. doğum yildönümü münasebetiylə], *Azərbaycan gəncləri*, 1978, 7 dekabr, s.4.
- Sətri və bədii tərcümə: [M. Şeyhzadə'nin "Daşkəndnamə", "Cəlaləddin Mənquverdi" eserlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında], *Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət seiyası*, 1978, No:3, s. 12-20.
- Şair səciyyəsi: [Ağacavad Alizadə'nin "Hələ söhbətim var" şiirlər kitabı haqqında], *Azərbaycan*, 1978, No: 2, s.147-153.
- Şairin "Ümid sərvləri": [B.Adil'in aynı adlı kitabı haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1978, 23 dekabr, s.6.
- Vətəndaşlığın səmimi tərənnümü: [Yazar Hidayət haqqında], *Bakı*, 1978, 27 yanvar.
- Zəhmət və gözəllik abidəsi kimi..: [Martuni ilçesindeki Şaumyan kolhozunun başkanı Nahşun Ovanesyan'a açıq məktup], *Azərbaycan qadını*, 1978, No:2, s.5-6.
- Böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi, *Azərbaycan müəllimi*, 1979, 23 mart.
- Böyük sənət xəzinəsi: [ön söz], *Nəğməli Özbəkistan: şeirlər*, Bakı 1979, s.3-14.
- Gənc şair Ədalət Salman haqqında, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1979, 26 oktyabr.
- Gənlik özü şeirdir, *Azərbaycan gəncləri*, 1979, 1 dekabr.
- Göy yerə yaxın idi, *Azərbaycan*, 1978, No: 12, s.87-91.
- İki yüz on addım: [Robert Rojdestvenski'nin aynı adlı eseri haqqında], *Azərbaycan gəncləri*, 1979, 16 yanvar.
- İntizarla gözləyirik: [Azərbaycan'da Özbəkistan Edebiyatı və Sənəti Günleri haqqında], *Sovet kəndi*, 1979. 31 may.
- Qardaş xalqın mənəvi sərvəti: [Azərbaycan'da Özbəkistan Edebiyatı və Sənəti Günleri haqqında], *Təşviqatçı*, 1979, No: 8, s. 14-19.
- Möhtəşəm sənətin hünər bayramı: [Azərbaycan'da Nizami Şiir Günleri haqqında], *Bakı*, 1979, 24 sentyabr.
- Poetik tərcümə, elmi-filoloji əməyə arxalanmaq zərurəti, *Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası*, 1979, No: 3, s.31-37.
- Sənət yarışı: [Azərbaycan'da Ukrayna Edebiyatı və Sənəti Günleri haqqında], *Sovet kəndi*, 1979, 20 ya 2 oktyabr.
- Sirlər xəzinəsi: [N.Gencevi'nin edebî mirası haqqında], *Azərbaycan gəncləri*, 1979, 1 sentyabr.
- Şair A.Qriç haqqında, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1979, 23 mart, s.7.

- Ukrayna mədəniyyətinin günəşi: [Azərbaycan'da Ukrayna Edebiyatı və Sanatı Günleri hakkında], *Azərbaycan müəllimi*, 1979. 21 sentyabr.
- Əlvida, sevimli şairimiz!: [A.Kürçaylı'nın vefatı üzərinə], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1980, 15 fevral, s.7.
- Dost sözləri, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1980, 18 mart.
- Qüdrətli sənətkar: [R.Rza'nın 70. doğum yildönümü üzərinə], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1980, 23 may, s.7.
- N.Həsənzadə. "Sən bağışladın", *Gənclik*, Bakı 1979: Resenziya, *Kommunist*, 1980, 10 iyun.
- Ölməzlik poeziyası: [Aleksandr Blokun 100. doğum yildönümü münasebetiylə], *Azərbaycan gəncləri*, 1980. 29 noyabr.
- Rus poeziyasının fəxri [Aleksandr Blokun 100. doğum yildönümü münasebetiylə],: *Sovet kəndi*, 1980, 27 noyabr.
- Zəngin fikir xəzinəsi: [Nizami Şiir Bayramı hakkında], *Təşviqatçı*, 1980, No: 16, s.27-31.
- Bu dünyadan Rəsul keçdi...: [Halk şairi Resul Rza hakkında], *Azərbaycan müəllimi*, 1981, 8 aprel.
- Razi H. "Ayrılmaram". "Yazıçı", Bakı 1981, [240 s.], [tanıtım yazısı], *Kommunist*, 1981, 21 aprel.
- Möhtəşəm sənət [Nizami Gəncəvinin 840. doğum yildönümü üzərinə], *Bakı*, 1981, 12 sentyabr.
- Səadət və döyüş poeziyası, *Azərbaycan müəllimi*, 1981, 25 mart.
- Şair qəhrəmanlığı: Musa Cəlil – 75, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1981, 13 mart, s.3.
- Yola çıxdın, yorulma: [Müzikbilimci Firudun Şuşinski'nin "Şərq konsertləri", "Qədim Azərbaycan toyları", "İlk qrammofon valları" makaleləri hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1981, 23 iyun.
- Zəfər dastanı: [İmişli ilçesi hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1981, 5 noyabr.

- Azərbaycanda SSRİ poeziya bayramı münasibətilə, *Azərbaycan qadını*, 1982, No: 12, s.18.
- Qəhrəmanın adına layiq: [Refik Zeka'nın "Qəhrəman Mehdi" eseri hakkında], *Azərbaycan gəncləri*, 1982, 8 may.
- Misralara çevrilmiş göz ıııııı, ürək odu: [Şair hanım Şevket hakkında], *Azərbaycan müəllimi*, 1982, 3 mart.
- Şövkətin poeziya dünyası: [Şair hanım Şevket hakkında], *Kənd həyatı*, 1982, No: 3, s.43-44.
- Ümid və məhəbbət poeziyası: [Fikret Sadıq'ın "Yerdən göyə ümid" adlı şiirler kitabı], *Bakı*, 1982, 10 mart.
- Bir az möhlət istəyirəm ömürdən:[Şair Neriman Hasanzadə'nin aynı adlı kitabı hakkında], *Sovet kəndi*, 1983. 25 yanvar.
- Dost sözləri: [Cabir Novruz'un 50. doğum yıldönümü hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1983, 18 mart, s.7.
- Düşündürən poema: [Güney Azərbaycan şairi Kerim Sönmez Meşruteçi hakkında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1983, 1 aprel, s.6.
- İki qüdrət əl-ələ: [Azərbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu'nda Mehdi Memmedov'un rejisörlüğünde sahnelenen H.Cavid'in "İblis" eseri hakkında], *Azərbaycan müəllimi*, 1983, 30 mart.
- Kibrit işığında: [A.Kürçaylı hakkında], *Ulduz*, 1983, No: 11, s.50-51.
- Poeziyaya bağlı ömür: [ön söz], Əlizadə A., *Sən yanımda olanda:şeirlər*, Bakı 1983, s.5-9.
- Sovet mədəniyyətinin fəxri: [V.V.Mayakovski'nin 90. doğum yıldönümü hakkında], *Azərbaycan müəllimi*, 1983, 10 iyun.
- İdman və zəhmət mövzusu: [R.Zeka hakkında], *İdman*, 1984, 28 oktyabr.

- Poeziya - hünər meydanıdır: [ön söz], Famil Mehdi, *Borc:şeyrlər və poema*, Bakı 1984, s.3-12.
- Böyük məhəbbəti ləkələyənlər: [Anar'ın "Təhminə və Zaur" oyununun göstərimə girməsi haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1985, 24 dekabr.
- Əvvəl evin içi...: [Azərbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu sahnəsində "Cahargah fantaziyası" oyunu haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1985, 6 mart.
- Uğurlar diləyirik: [V.İ.Lenin Kütüphanesi'ndə X.Natevan'a hasredilmiş etkinlik haqqında], *Kənd həyatı*, 1985, No:1, s.44.
- Bənövşə nəfəsli poeziya: [A.Aslanov haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1986, 27 iyun, s.8.
- Bir odlu gözləri bir də...: Səməd Vurğun - 80, *Elm*, 1986, 18 sentyabr.
- Böyük övlad məhəbbətilə: [Anar'ın "Sizsiz" belgesel romanı haqqında], *Ulduz*, 1986, No: 4, s.36-38.
- Qalib gələcəkdir cahanda kamal!: Publisistik qeydlər, Ulutürk, *Kommunist*, 1986, 12 sentyabr.
- Qəhrəmanlıq nəğməsi: [Cafer Cabbarlı'nın "Od gəlini" oyununun yenidən sahneye konulması haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1986, 9 may.
- Ön söz, Məmədov Əlisəfa. *Dəniz gileyli idi*, Bakı 1986, s.5-6.
- Güllü bənövşə dağlar: [Şair Memmed Murad'ın eyni adlı kitabı haqqında], *Azərbaycan müəllimi*, 1987, 26 avqust.
- Qəhrəmanlığın tərənnümü: [İlyas Efendiyev'in "Şeyx Məhəmməd Xiyabani" oyununun göstərimə girməsi haqqında], *Sovet kəndi*, 1987, 7 aprel.
- Mayakovskiyə layiq...: [Eserlərinin tercümesi haqqında], *Azərbaycan*, 1987, No: 10, s.176-179.
- Şairlik şəxsiyyətdən başlanır: [Şair M.Yusif haqqında], *Azərbaycan*, 1987, 17 sentyabr. 1988

- Ədəbi tərcümə: “Dəyirmi stol” ətrafında söhbət /Xəlil Rza bə başq. // *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1988, 7 oktyabr.
- Həyata məhəbbətlə: [Mestan Güner haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1988, 1 yanvar, s.6,8.
- Musiqidə keçən ömür: Kərim Kərimov - 60, *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1988, 2 sentyabr, s.5.
- Müəllim A. Zamanov haqqında, *Azərbaycan müəllimi*, 1988, 29 yanvar.
- Poeziya-cəsurlükdür, bir də...: [Zeynal Vefa'nın “Ömrün beşinci fəslə” kitabı haqqında], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1988, 12 fevral, s.6.
- Sanki bir dağ yıxıldı: [Güney Azərbaycan şairi Mehəmməd Hüseyn Şəhriyar'ın vəfatı üzərinə], *Azərbaycan müəllimi*, 1988. 23 sentyabr.
- Vaxtdan uca dayanmağı bacaranlar: [R.Hüseynov'un “Vaxtdan uca” kitabı haqqında], *Ulduz*, 1988, No:7, s.69-74.
- Yaddaşa inam...: [Sabir Rüstəmhanlı'nın “Qan yaddaşı” kitabı haqqında], *Azərbaycan*, 1988, No: 6, s.184-186.
- Bir şairin iki yeni kitabı: [Refik Zeka Handan'ın “Yurdum, ulusum”, “Dostlar sağ olsun” adlı kitabları haqqında], *Ulduz*, 1989, No: 7, s.88-89.
- Böyük poeziya uğrunda: [ön söz], Murovdağlı Aydın, *Qızıl güllər tonqalı: şeirlər*, Bakı 1989, s.3-6.
- Göy yerə yaxın idi: [Arif Acalov'un “Azərbaycan mifoloji mətnləri” kitabının neşri haqqında], *Ulduz*, 1989, No: 12, s.87-91.
- Bəraət hökmü: Bir məhkəmə prosesi haqqında üç müsahibə (Xəlil Rza, İlqar Abbasov, Hümət Süleymanlı ilə söylesi, söylesiyi yapan R.Nağıyev), *Kommunist*, 1990, 23 noyabr.
- Azərbaycan intibah yolunda, *Açıq söz*, 1991, 13 iyun, s.5.

- Bütün cəbhələrin ilk səfərbəri: [1990 yılı Ocak olayları sırasında hapsedilmiş yazarın anlattıkları], *Açıq söz*, 1991, 5 yanvar, s.7.
- Poeziya-can yanğısıdı...: [ön söz], Xəlilbəyli Məhəmməd Rza, *Bozqurdun harayı*, Bakı1991, s.3-16.
- Türkiyənin mütəfəkkir şairi Əhməd Ər, *Azərbaycan müəllimi*, 1991, 24 iyul.
- Belə şəraitdə yubiley keçirməyə dəyməz: [Halil Rıza ilə söyləşi], (Söyləşiyi yapan: Hümətqızı), *Səhər*, 1992, 21 oktyabr.
- Əjdaha mağarasında mübarizə: [ön söz], Məmmədov E., *Lefortovo gündəliyi*: Başl. 26 fevral 1990 saat 4-30, Bakı 1992, s.8.
- Gücüm məsləkdədir: [60. doğum yıldönümü üzərinə söyləşi], (Söyləşiyi yapan: Q.Qəribov), *Xalq qəzeti*, 1992, 2 noyabr.
- Gündəlikdən yarpaqlar: [Karabağ'da şəhit olmuş Tebriz hakkında], *Səs*, 1992, 27 mart, s.2.
- Mən atamın, babamın məzarını qoruyuram: [Naxçıvan-Ankara izlenimleri], *Aydınlıq*, 1992, 10 iyul, s.6.
- Zəlimxan möcüzəsi?: [Şairin “Rəsul Hamzatov’a açıq mektup”, “Açın ürəyimi, həkimlər açın” ve “Sizi qınamıram” eserleri hakkında], *Yeni Azərbaycan*, 1994, 21 aprel. s.3. 1992. 29 fevral, s.4.
- Gözaydınlığı: [Halil Rıza Ulutürk ve Firengiz Hanım’la söyləşi], *Azərbaycan*, 1993. 25 fevral.
- Haray, dünya: [Ramiz Duyğun’un aynı adlı kitabı hakkında], *Ədəbiyyat qəzeti*, 1993, 7 may, s.5-6.
- Hüseyn Arif işığında: Dördüncü gün, 15 əkim (oktyabr) 1992-ci il tarixli gündəlikdən sətirələr, *Bakı*, 1993, 11 fevral, s.3.
- Qərənfillər ilə süslü bir qəbir..., *Aydınlıq*, 1993, 20 avqust.

- Lefortovo həbsxanasında. 26 ocaq (yanvar) 1990, *Azərbaycan*, 1993, No: 1-2, s. 11-12; No: 3-4, s.3-26.
- Möcüzə bir oğul: [Şəhit Quliyev Mahir hakkında], *Xalq qəzeti*, 1993, 23 aprel.
- Vətənin böyük dərdləri qarşısında skripka nailiyyətləri mənə kiçik görünür: [Söyleşi] (Söyleşiyi yapan: Mətin), *Aydınlıq*, 1993, 15 oktyabr, s.3.
- Bu yara qaysaq bağlamaz: [Şəhit anası Rehile Şükürlü'ye yanıt məktubu], *Xalq qəzeti*, 1994, 4 mart, s.4.
- Gənclik ön cərgədə dayanmalıdır: Son yazısı, *Günay*, 1994, 25 iyun.
- Gündəlikdən yarpaqlar: [Mikayıl Müşfik hakkında anılar], *Günay*, 1994, 15 yanvar, s.3.
- İki xalqın oğlu: [Maksud Şeyhzadə üzərinə söyleşi], (Söyleşiyi yapan: Davud Nəsim), *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1994, 22 yanvar, s.4.
- İlk möhtəşəm abidəmiz: ["Qutadğu bilik" əsərinin incələnməsi], *Günay*, 1994, 30 iyul, s.3.
- Qəlbin son nidası: [Karabağ olayları üzərinə], *Ədəbiyyat və incəsənət*, 1994, 20 iyul, s.2.
- Məhəbbət xəzinəsi; Məktublar: [Gəlini Sevinc Halilbəyli'ye yazdığı məktublar], *Qəhrəman Təbrizim* (Tərtib edəni M.R.Xəlilbəyli), Bakı1994, s.46-67.
- Zəlimxan möcüzəsi: [Şairin "Rəsul Həməzətova məktub", "Açın ürəyimi, həkimlər açın", "Sizi qınamıram" əsərləri hakkında], *Yeni Azərbaycan*, 1994, 21 aprel, s.3.
- Fikir və məna şairi, Azərbaycanın Bəxtiyarı: *B.Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyətində haqqında məqalələr toplusu* (Tərt. ed. N.İbrahimov), Bakı 1995, s.255-259.
- Gündəlik*: [bir parça], *Ədəbiyyat qəzeti*, 1996, 16 avqust.

Səadət və döyüş poeziyası: [Süleyman Rüstəm'in 75. doğum yildönümü hakkında (18 mart 1981 ci il)], *Ədəbiyyat qəzeti*, 1996, 12 aprel, s.3; Azərbaycan, 1996, 5 sentyabr.

Böyüklüyün sirri: "Gündəlik"dən səhifələr: [Maksud Şeyhzadə'nin 70. doğum yildönümüyle ilgili Taşkent'te yapılan sanat gecesi hakkında], *Ədəbiyyat qəzeti*, 1997, 23 may, s.3.

"Gündəlik"dən səhifələr, 27 may 1966, *Ədəbiyyat qəzeti*, 1997, 30 oktyabr, s.2.

Qanlı yazılı cinayət: "Gündəlik"dən səhifələr, *Ədəbiyyat qəzeti*, 1997, 17 yanvar, s.1-2.

Şeirimizin günəşi: Səməd Vurğun - 90: [1966'da yazdığı makale], *Azərbaycan*, 1997, 5 mart.

Aktyorluq sənətkarlığı: [Mikayıl Mirzəyev hakkında], *Ədəbiyyat qəzeti*, 1998, 4 sentyabr, s.1-2.

Cümə, 19 ocaq (yanvar) 1990; Şənbə, 20 ocaq (yanvar) 1990: "Gündəlik"dən səhifələr, *Ədəbiyyat qəzeti*, 1998, 16 yanvar, s. 1-2.

Gündəlikdən səhifələr: ["Lefortovo" zindanında], *Ədəbiyyat qəzeti*, 1998, 26 iyun, s.1.

Qəhrəmanlıq nəğməsi: [C.Cabbarlı'nın "Od gəlini" oyununun sahnelənməsi hakkında], *Xalq qəzeti*, 1998, 29 dekabr, s.5.

"Ömür gündəliyi"ndən iki yarpaq, *Xalq qəzeti*, 1998, 21 oktyabr.

Şairin ürək sözləri: [Anar'ın "Sizsiz" belgesel romanı hakkında], *Ədəbiyyat qəzeti*, 1998, 13 mart, s.2.

Şahmar Əkbərzadəyə açıq məktub: [Ş.Ekberzadə'nin "Anama layla" şiirler kitabı hakkında], *Kredo*, 1999, 14 dekabr, s.4.

Unudabilmirəm: [Halil Rıza'nın Günlüklerinden İlyas Əfəndiyev'in "Unuda bilmirəm" oyunu hakkında notlar, 1969], *Ekspress*, 1999, 23-25 yanvar, s.21.

- Bədii sözün tanrısı: müqəddimə, Gəncəvi N., *Yeddi gözəl*, Bakı 2000, s.3-6.
- Poeziyada fikirlə hissənin vəhdəti: [Yazarın eyni adlı kitabından bir parça], *Ədəbiyyat qəzeti*, 2000, 11 avqust, s.2.
- Rəsul Rzanın tərcümələri haqqında (Rza Rəsul, *Dünya ədəbiyyatından tərcümələr*), Bakı 2000, s. 168-212.
- Vətəndaşlığın səmimi tərənnümü: [H.Orucov'un "Bir az gözləyin məni" kitabı haqqında], *Mənə bənşə*, Bakı 2000, s.241-249.
- Afrikanın səsi şerinin yazılma tarixi haqqında, *Ədəbiyyat qəzeti*, 2001, 18 oktyabr.
- Bu dünyadan Rəsul keçdi...: [Halk şairi Resul Rza haqqında], *Rəsul Rza xatirələr işığında: Rəsul Rza haqqında xatirələr, məqalələr, çıxışlar*, Bakı 2001, s.498-501.
- Xəlil Rzanın od püskürən məktubları: [Şairin Azer Ebilov'a yazdığı məktublar], *Yeni Azərbaycan*, 2001, 24 avqust, s.11,16.
- Daşa dönmüşlərə əks eyləmədi fəryadım: [Yazarın, Azer Turan'a yazdığı məktublar], *Yeni Azərbaycan*, 2002, 15 noyabr, s.14.
- Hörmətli redaktor Babək Hüseynoğlu!: (Xəlil Rzanın məktubu), *Vətənə dönənəm*: [Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Təbriz Xəlil Rza oğlu Xəlilbəyli], (Toplayan və tərt. ed. S.Xəlilbəyli), Bakı 2002, s. 194-195.
- Xəlil Rza Ulutürkün gündəliklərindən: [Ali Tude, Fikret Koca, Ayaz Vefalı, Neriman Hasanzadə, Musa Yagub haqqında]: Xəlil Rza Ulurütük – 70, *Ədəbiyyat qəzeti*, 2002, 1 noyabr, s.5.
- İlyas Əfəndiyevin "Sən həmişə mənəmləsən" əsəri haqqında: Xəlil Rza Ulutürkün gündəliyindən: [1964'de "Sən həmişə mənəmləsən" oyununu seyrettikdən sonra yazdığı notlar yazdığı makale], Təqdim edən: Elçin, *Ədəbiyyat qəzeti*, 2002, 21 iyun, s.2.

- Məhəbbət xəzinəsi: [oğlu Təbriz Xəlilbəyli haqqında], *Vətənə dönənim*: [Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Təbriz Xəlil Rza oğlu Xəlilbəyli], (Toplayan və tərt. ed. S.Xəlilbəyli), Bakı 2002, s.23.
- Təbriz qəhrəmanlığı: [Təbriz Halilbəyli haqqında], *Vətənə dönənim*: [Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Təbriz Xəlil Rza oğlu Xəlilbəyli], (Toplayan və tərt. ed. S.Xəlilbəyli), Bakı 2002, s.143-148.
- Təskinlik, yaxud elin qoynunda...: (Oğlum Təbrizin unudulmaz xatirəsi ilə bağlı aldığım teleqram, məktub, şeirlər haqqında), *Vətənə dönənim*: [Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Təbriz Xəlil Rza oğlu Xəlilbəyli], (Toplayan və tərt. ed. S.Xəlilbəyli), Bakı 2002, s.133-143.
- “Anarın gəlişi mənim üçün Azərbaycanın gəlişi və azadlıq deməkdir”, *525-ci qəzet*, 2003, 14 mart.
- Etüd 1: [SSCB Halk sanatçısı Bülbül haqqında] Xəlil Rzanın arxivindən, *Qobustan*, 2003, No: 3, s.67-68.
- Etüd 2: [SSCB Halk sanatçısı Bülbül haqqında] Xəlil Rzanın arxivindən, *Qobustan*, 2003, No: 3, s.68-69.
- Xalq şeiri xalq musiqisi ilə birləşəndə: “Gündəlik” - şənbə günü, 26 noyabr 1983, Firengiz Hanım Ulutürk tərəfindən təqdim edilmişdir, *Ədəbiyyat qəzeti*, 2003, 25 aprel.
- İki qüdrət əl-ələ: (Hüseyn Cavid və Mehdi Məmmədov):Xəlil Rzanın arxivindən, *Qobustan*. 2003, No: 3, s.63-66.
- Maestro: [Niyazi haqqında] “Gündəlik”dən parçalar, *Azərbaycan*, 2003, No: 7, s.177-187.
- Poeziya ruhun qüdrətidir, *Mən onsuz da əbədiyəm*, Bakı 2003, s.3-5.
- ...Əbədi Prometey, əbədi səməndər quşu...: [ön söz], Yaqub Zəlimxan, *Mən sənə qəlbinə necə yol tapım*, Bakı 2004, s.3-6; *Zəlimxan Yaqubdan yazılanlar*, Bakı 2004, s.3-6.

- Heydər Əliyev mənim həyatımda: Xəlil Rza Ulutürkün gündəliyindən yarpaqlar, (Firengiz Hanım Ulutürk tərəfindən təqdim edilmişdir) *Azərbaycan*, 2004, 11 mart, s.2.
- Hökumə xanım Üzeyir bəyi anladı: [Besteci Hökumə Necefova'nın Üzeyir Hacıbəyli haqqında anıları üzərinə], *Qobustan*, 2004, №2. s.83-84.
- Xalqa arxalanmaqla yüksələn: Xəlil Rza Ulutürkün gündəliklərindən, *Azərbaycan*, 2004, 30 dekabr, s.8.
- Xəlil Rzanın Oqtay müəllimə həsr etdiyi yazıdan bir parça: (Oktay Rıza'nın 50. doğum yildönümü üzərinə), *Ulduz*, 2004, №: 10, s.68.
- Kimliyim, *Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında*, Bakı 2004, s. 12-18.
- Ön söz, Rüstəmxanlı S., *Seçilmiş əsərləri*, Bakı 2004, s.4-10.
- Addımlayan ensiklopediya - Əkrəm Cəfər, *525-ci qəzet*, 2005, 2 fevral, s.7.
- Düşündürən şair: [Xalq şairi Məmməd Araz haqqında], *Ədəbiyyat qəzeti*, 2005, 14 yanvar, s. 1-2.
- Əkrəm Cəfərin poeziyası, *Azərbaycan*, 2005. №:2, s.131-140.
- Gündəlikdən səhifələr: [*Ustadım Əkrəm Cəfər* adlı kitabından bir parça], *Ədəbiyyat qəzeti*, 2005, 4 noyabr, s.2.
- “Sənin nəsr firçan unudulmaz nəslər çəkir”: [Elçin haqqında], *525-ci qəzet*, 2005, 20 may.
- Alovlı, mənalı şeirlər: [Məmməd Araz'ın “Səvgi nəğməsi” kitabı haqqında], Məmməd Araz, “*Mən özüm bilirəm nəçiyəm, nəyəm!*”, Bakı 2006, s.3-6.
- Duyğuların izi ilə: [Məmməd Araz haqqında], Məmməd Araz, “*Mən özüm bilirəm nəçiyəm, nəyəm!*”. Bakı 2006, s.116-122.
- Düşündürən şair: [Məmməd Araz haqqında], Məmməd Araz, “*Mən özüm bilirəm nəçiyəm, nəyəm!*”. Bakı 2006, s.29-39.

- Gündəlikdən səhifələr: [2 Haziran 1966'da Moskova'da Samed Vurgun'un 60. doğum yıldönümü etkinliyində Resul Rıza'nın konuşması üzerine notlar], *Ədəbiyyat qəzeti*, 2006. 31 mart, s.3.
- Gündəlikdən səhifələr: 26 fevral 1966, *Azərbaycan*, 2006, No: 1, s.158-164.
- Maestro: [Dirijör və besteci Niyazi haqqında makale, kiçik dəyişikliklərlə], *Ədəbiyyat qəzeti*, 2006, 11 avqust, s. 1-2,5.
- Birinci gün. 20 ocaq 1992. Naxçıvan, Xəlil Rza Ulutürk: [Haydar Aliyev'in Naxçıvan'daki fəaliyyətləri haqqında *Günlükler*'dən bir parça], *Yeni Azərbaycan*, 2008, 11 iyun, s.6.
- Böyük vətəndaş, qüdrətli şair: [Tatar şairi Qabdulla Tukay'ın 90. doğum yıldönümü haqqında], *Ədəbiyyat qəzeti*, 2008, 10 oktyabr, s.3.
- Azərbaycan dilinin zənginliyi və daha da gözəlləşməsi uğrunda: Balalar üçün, *Ədəbiyyat qəzeti*, 2009, 7 avqust, s.6.
- Əziz Elçinimiz!:[Elçin'in 12, 13 və 14 Eylül 1983 tarixli "Bakı" gazetesində "Gabrovo görüşləri" öyküsü haqqında *Günlükler*'də yer alan notlar, Türkan, 4 Ekim 1983], *525-ci qəzet*, 2009, 25 aprel, s.27.
- 25 şubad 1970: [Elçin'in "Azərbaycan bədii nəsr ədəbi tənqidə (1945-1965)" konulu doktora tezi savunması haqqında *Günlükler*'də yer alan notlar], *525-ci qəzet*, 2009, 25 aprel, s.26.
- Şahmar Əkbərzadəyə açıq məktub, *Kredo*, 2010, 11 sentyabr, s.9.
- Dədə Heydər – Atatürk, *Yeni Azərbaycan*, 2011, 7 may.
- Qardaşlıq körpüsü: Abdulla Abbas- 70, *525-ci qəzet*, 2012, 21 dekabr, s.7.
- Şeir necə yaranır?, Ulutürk X.R., *Şeirlərindən seçmələr*, Bakı 2012, s.5-6.

EK 6: HALİL RIZA'NIN ŞİİRLERİNE BESTELENMİŞ ŞARKILAR

- “May gələndə” (Besteci: Ş.Axundova), *Azərbaycan gəncləri*, 1955, 1 may.
- “Bəstəkar qız”, (Besteci: Qulu Əsgərov), *Azərbaycan gəncləri*, 1957, 8 mart.
- “Sağıcıdır mənim nənəm”, [Nota], (Besteci: Hökumə Nəcəfova). Nəcəfova H., *Uşaq mahnıları: fortepiano ilə oxumaq üçün*, Bakı 1967, s.5-6.
- “Saçları şalələsən”, [Nota], (Besteci: Ramiz Mustafayevindir), Mustafayev R., *Mahnılar: fortepiano ilə oxumaq üçün*, Bakı 1978, s.46-48.
- “Kim yatıb, kim oyaq,” [Nota], (Besteci: Azad Kərimov), Kərimov Azad (Ozan). *Kiçik formalı 12 xor əsəri: uşaq xoru üçün*, Bakı 1988, s. 15-18.
- “Sual-cavab”, (Besteci:Azad Kərimov), Kərimov Azad (Ozan), *Kiçik formalı 12 xor əsəri: uşaq xoru üçün*, Bakı 1988, s.18-21.
- “Gərək olsun”, (Besteci: Rəşid Şəfəq), *Odlar yurdu*, 1991, fevral.
- “Gərək olsun”, (Besteci: Rəşid Şəfəq), *Mədəniyyət*, 1992, 2 iyul, s.4.
- “Ağsu”, (Mus: Şəfiqə Axundova), *Min bur mahnı (Tərt.ed. R.Babayev)*, Bakı 2010, s.8.
- “Bacarırsan unut məni”, (Mus.: Sevdə Məmmədli), *Min bur mahnı (Tərt.ed. R.Babayev)*, Bakı 2010, s.37.

EK 7: HALİL RIZA HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

1992

Xəlilbəyli M.R., *Ulutürk bayramı*, Azərbaycan Respublikası “Kitab” Cəmiyyəti, Bakı 1992 [88 s.].

1995

Əsrlərin sönməz məşəli (Kitabın təsisçisi və red. M.R.Xəlilbəyli), Qəbələ qəzeti, Salyan 1995 [40 s.].

Ulutürk, F., *Xəlil, Rza kədərmlə qol-boyun* (Red. A.Bağırov), “Qorqud”, 1995 [208 s.].

1996

Dəmirli, M., *Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası* (Elmi red. B.Ə.Nəbiyev), Elm-Təhsil, “Təfəkkür” Universiteti, “Sabah”, Bakı 1996 [136 s.].

1998

Axundlu, Y., *İstiqlal şairləri* (Red. və ön sözün müə. V.Yusifli), “Elm”, Bakı 1998 [126 s.].

Ulutürk, F., *Xəlil Rza kədərmlə qol-boyun* (Red. Ənvər Əhməd), “Qorqud”, Bakı 1998, [219 s.].

1999

İlk allahım, son allahım - mübarizə: məqalələr (Tərt. ed. və ön söz. müə. F.Ulutürk; red. Z.Şahsevənlı), “Gənclik”, Bakı 1999,-320 s.].

2001

Nəbiyev, B., *İstiqlal şairi: Xəlil Rza Ulutürkün həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsi* (Red. M.Dəmirli; rəssamlar: N.Dadaşov, A.Kərimova; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat Muzeyi), “Elm”, Bakı 2001, [348 s.].

2002

Əhmədov, T. *Xəlil Rza Ulutürk* [Albom-kitab], (Teymur Əhmədov; red. İ.Vəliyev; rəssam T.Bağırova), Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2002, [204 s.].

Kərimova, H. *Xəlil Rza Ulutürkün fəlsəfi görüşləri* (Red. Firəngiz Ulutürk; elmi red. Qoşqar Əliyev), “Gənclik”, Bakı 2002, [99 s.].

Vətənə dönənim (Toplayan və tərt. edən S.Xəlilbəyli; red. Ə.Əsgərli), “Çaşıoğlu”, Bakı 2002 [312 s.].

2003

Ulutürk, F., *Xəlil Rza kədərmlə qol-boyun* (Red: Z.Şahsevənli), Bakı 2003, [252 s.].

2004

Qacar, M., *Düylənmiş yumruq: iki hissəli, 11 şəkilli dram* (Red. A.Bayramoğlu), “Ulduz”, Bakı 2004, [100 s.].

Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında (Topl. və tərt. ed. F.Ulutürk; elmi red. və ön sözün müə. Əlizadə Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2004, [624 s.].

2005

Əsgərli, Ə., *Milli ideal mücahidi* (Ön sözün müəllifi B.Ə.Nəbiyev; elmi red. T.Ə.Əhmədov; AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm”, Bakı 2005 [419 s.].

2007

Əsgərli, Ə., *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası* (Elmi red. Ş.Alışanlı), “Nurlan”, Bakı 2007, [146 s.].

2009

Əsgərli, Ə. *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası: monoqrafiya* (Elmi red. Ş.H.Alışanlı), Bakı 2009, [421 s.].

Nəbiyev, B. *Seçilmiş əsərləri: beş cildə* (Red. və ön sözün müəllifi: Teymur Kərimli), “Çinar-Çap”, Bakı 2009, C.III: İstiqlal şairi, [616 s.].

2012

Əsgərli, Ə. *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası: [monoqrafiya]*, (Naşir T.Axundov; elmi red. Ş.Alışanlı) Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, “Aspoliqraf”, Bakı 2012 [494 +2] s.].

Milli və bəşəri sənətkar: Xəlil Rza Ulutürkün anadan olmasının 80 illiyi: (metodik vəsait) (Tərtib edəni Şahnaz Əhmədova; red. Fəridə Qədimova), Gəncə Mərkəzləşdirilmiş kitabxana Sistemi, Gəncə, 2012, [26 s.].

2013

Tağısoy, N. *Xəlil Rza Ulutürk tərcümələrində bədii adekvatlıq problemi: 2013-cü il üçün elmi-tədqiqat işi*, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı 2013, [214 s.].

2015

Əsgərli, Ə. *Xəlil Rza Ulutürk (həyatı, fəaliyyəti, sənəti):* (Monoqrafiya, elmi red. T.Əhmədov; məsləhətçi X.R.Ulutürk; nəşr. tərt. F.Ulutürk; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu, “Elm və təhsil”, Bakı 2015, [621 + 3 s.].

2016

Yaqub, Z. *Əbədi Prometey: [Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkə həsr olunmuşdur]*, “Elm və təhsil”, Bakı 2016.

Tezler

1996

Dəmirli, M., *Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası* (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.03 AzEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 1996, [160 s.].

2006

Əsgərli, Ə., *XX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində milli ideal və xalq taleyi problemi* (Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı əsasında), (Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.01; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 2006, [293 s.].

2011

Məsimov, A., 1980-1990-cı illərdə Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik mövqeyi (Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.01; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 2011, [164 s.].

EK 8: HALİL RIZA HAQQINDA YAZILAN KİTAPLAR

Axundlu, Y., *İstiqlal şairləri* (Red. və ön sözün müəll. V.Yusifli), “Elm”, Bakı 1998 [126 s.].

Dəmirli, M., *Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası* (Elmi red. B.Ə.Nəbiyev), Elm-Təhsil, “Təfəkkür” Universiteti, “Sabah”, Bakı 1996 [136 s.].

Dəmirli, M., *Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası* (Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.03; AzEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 1996, [160 s.].

Əhmədov, T. *Xəlil Rza Ulutürk* [Albom-kitab], (Teymur Əhmədov; red. İ.Vəliyev; rəssam T.Bağirova), Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2002, [204 s.].

Əsgərli, Ə. *Xəlil Rza Ulutürk (həyatı, fəaliyyəti, sənəti):* [monoqrafiya] (Əlizadə Əsgərli; elmi red. T.Əhmədov; məsləhətçi X.R.Ulutürk; nəşr. tərt. F.Ulutürk; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), “Elm və təhsil”, Bakı 2015, [621 [3] s.].

Əsgərli, Ə. *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası:* [monoqrafiya], (Naşir T.Axundov; elmi red. Ş.Alışanlı; Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi), “Aspoliqraf”, Bakı 2012 [494 +2] s.].

Əsgərli, Ə. *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası:* monoqrafiya (Elmi red. Ş.H.Alışanlı), Bakı 2009, [421 s.].

- Əsgərli, Ə., *Milli ideal mücahidi* (Ön sözün müəllifi B.Ə.Nəbiyev; elmi red. T.Ə.Əhmədov), AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Elm”, Bakı 2005 [419 s.].
- Əsgərli, Ə., *Xəlil Rza Ulutürkün poetikası* (Elmi red. Ş.Alışanlı), “Nurlan”, Bakı 2007, [146 s.].
- Əsgərli, Ə., XX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində milli ideal və xalq taleyi problemi (Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı əsasında), (Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, 10.01.01; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 2006, [293 s.].
- Əsrlərin sönməz məşəli* (Kitabın təsisçisi və red. M.R.Xəlilbəyli), *Qəbələ* qəzeti, Salyan 1995 [40 s.].
- İlk allahım, son allahım - mübarizə: məqalələr* (Tərt. ed. və ön söz. müəl. F.Ulutürk; red. Z.Şahsevənli), “Gənclik”, Bakı 1999,-320 s.].
- Kərimova, H. *Xəlil Rza Ulutürkün fəlsəfi görüşləri* (Red. Firəngiz Ulutürk; elmi red. Qoşqar Əliyev), “Gənclik”, Bakı 2002, [99 s.].
- Məsimov, A., 1980-1990-cı illərdə Azərbaycan poeziyasında milli vətənpərvərlik mövqeyi (Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 10.01.01; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu), Bakı 2011, [164 s.].
- Milli və bəşəri sənətkar: Xəlil Rza Ulutürkün anadan olmasının 80 illiyi: (metodik vəsait)* (Tərtib edəni Şahnaz Əhmədova; red. Fəridə Qədimova), Gəncə Mərkəzləşdirilmiş kitabxana Sistemi, Gəncə, 2012, [26 s.].
- Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında* (Topl. və tərt. ed. F.Ulutürk; elmi red. və ön sözün müəl. Əlizadə Əsgərli), “Çinar-Çap”, Bakı 2004, [624 s.].
- Nəbiyev, B. *Seçilmiş əsərləri: beş cilddə* (Red. və ön sözün müəllifi Teymur Kərimli), “Çinar-Çap”, Bakı 2009, C.III: İstiqlal şairi, [616 s.].

- Nəbiyev, B., *İstiqlal şairi: Xəlil Rza Ulutürkün həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsi* (Red. M.Dəmirli; rəssamlar: N.Dadaşov, A.Kərimova; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat Muzeyi), “Elm”, Bakı 2001, [348 s.].
- Qacar, M., *Düyünlənmiş yumruq: iki hissəli, 11 şəkilli dram* (Red. A.Bayramoğlu), “Ulduz”, Bakı 2004, [100 s.].
- Tağısoy, N. *Xəlil Rza Ulutürk tərcümələrində bədii adekvatlıq problemi: 2013-cü il üçün elmi-tədqiqat işi*, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı 2013, [214 s.].
- Ulutürk, F., *Xəlil Rza kədərmlə qol-boyun* (Red: Z.Şahsevənli), Bakı 2003, [252 s.].
- Ulutürk, F., *Xəlil, Rza kədərmlə qol-boyun* (Red. A.Bağirov), “Qorqud”, 1995 [208 s.].
- Ulutürk, F., *Xəlil Rza kədərmlə qol-boyun* (Red. Ənvər Əhməd), “Qorqud”, Bakı 1998, [219 s.].
- Vətənə dönənim* (Toplayan və tərt. edən S.Xəlilbəyli; red. Ə.Əsgərli), “Çaşıoğlu”, Bakı 2002 [312 s.].
- Xəlilbəyli M.R., *Ulutürk bayramı*, Azərbaycan Respublikası “Kitab” Cəmiyyəti, Bakı 1992 [88 s.].
- Yaqub, Z. *Əbədi Prometey*: [Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkə həsr olunmuşdur], “Elm və təhsil”, Bakı 2016.

EK 9. SEÇME ŞİİRLER VE SÖZLÜK

YADINDAMI? (29 oktyabr 1956)

Yazdığın məktubu, yadında varmı,
Təzədən köçürdün... köhnəni atdın.
Mən yerdən götürdüm o yarpaqları,
Götürdüm, dar gündə dadıma çatdı.
Sənin əlin dəyən, nəfəsin dəyən
Cümlələr, sətirlər, sözlər, hərflər,
Hətta vergülün də, inanarmısan
Əzizdir mənimçün cüt gözüm⁴¹⁶ qədər.
Hardasan, ey mənim bəxtimin qızı,
Mən möhkəm durmuşam sözümün üstə.
Gərəksiz bildiyin köhnə kağızı
Öpürəm, qoyuram gözümün üstə.⁴¹⁷

ŞAIRİN SƏSİ (1960)⁴¹⁸

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram,
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək

---

⁴¹⁶ Cüt – çift; cüt gözüm- çift gözüm, iki gözüm

⁴¹⁷ X.R.U., 2014, s. 313.

⁴¹⁸ X.R.U., 2014, s. 37, Halil Rıza'nın Sovyet döneminde yazmış olduğu bu şiiri "Afrikanın səsi" adı ilə yayımlanmışdır.

Qıram!

Qıram!

Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi

İstəyirəm səma kimi!

Günəş kimi!

Cahan kimi!

Çəkil!

Çəkil, ey qəsbkar!⁴¹⁹

Mən bu əsrin gur səsiyəm.

Gərək deyil sısqa bulaq,

Mən ümmanlar təşnəsiyəm!

HÜSEYN CAVİDƏ (1962)

Qəlbin od,

şeyrin od!

Ömrün-günün od!

Özün buz məzarda!

Bu necə işdir?

Bəs necə olub ki, o buz dağları

Sənin atəşindən əriməmişdir?!⁴²⁰

SONRA... (28 Mayıs 1979)

---

⁴¹⁹ qəsbkar – talancı, sömürgeci, işgalçı

⁴²⁰ X.R.U., 2014, s. 135.

Mən öləndən sonra ikinci ömrüm,
Ən gözəl həyatım başlanmalıdır.
Sən ey tabutumun girib altına
Günəşi çiyinə alan bahadır!
Sanma soyuq qəbrə biryolluq uyam,
Nə göz yaşı gərək, nə kədər, nə qəm.
Elə hesab elə gül toxumuyam,
Torpağa düşdüm mü, cücərəsiyəm.⁴²¹
Nə fitnə qalacaq, nə şər qalacaq
Onların cövrünü sağlıqda bildim.
Qəbrimin üstündə mərmər qalacaq,
Bir də mərmər kimi iki yüz cildim.
Əklillər⁴²² yanında dayandığın an,
Yurdun tarixini bir də varaqla.
Silahın yoxdursa, bir misramı an,
Ya da kəmər kimi belinə bağla!
Sonra qoşul mənə elə həməən gün,
Hara?⁴²³ Arif olan işdən halıdır:
Mən öləndən sonra mənim ömrümün
Yüksək mərhələsi başlanmalıdır!⁴²⁴

---

⁴²¹ Cücərmək – yeşermək; cücərəsiyəm - yeşereceğim;

⁴²² Əklil - çelenk

⁴²³ Hara - nereye

⁴²⁴ X.R.U., 2014, s. 24.

BAGINDA SÜLEYMAN RÜSTƏMLƏ SÖHBƏT (1986)

Dörd tərəfdən hasarlı, dörd tərəfdən qapalı

Bu bağ qəfəs kimidir güllər, ağaclar üçün.

Keçdim dar qapısından, dinlədim ağsaqqalı,

Gördüm əsir əlləri bəlkə tükənmiş gücü.

- Ustad! Nəyə gərəkmiş bu qədər hündür⁴²⁵ hasar?⁴²⁶

Bu cür⁴²⁷ hasarlar içrə yetişərmə bəhrə,⁴²⁸ bar?⁴²⁹

Bağa rüzgar gərəkdir, ətirli, təzə rüzgar,

Şeir kimi müqəddəs, yeni, pakizə rüzgar.

Xəzinədir, deyirlər, bizim Xəzər dənizi,

Qumunda milyon-milyon balıqların cəsədi,

Cəsədi yox, bəlkə də ətri, qanı, şirəsi,

Xəzərdən qum gətirən dalğalar xəzinədi.

Rüzgar da xəzinədi, açsın qoynunu bağlar.

Bu hasar dörd tərəfdən kəsib yolları bağlar.

Bu zoğlar,⁴³⁰ o budaqlar⁴³¹ yeni yellər soraqlar.⁴³²

Külək görməsə ağlar, xəzəl olan yarpaqlar.

Razılaşdı mənimlə şair Süleyman Rüstəm,

- İyirminci illərdə, inan, bambaşqaydı bağ.

---

⁴²⁵ Hündür-yüksek

⁴²⁶ Hasar - duvar

⁴²⁷ Cür - tür

⁴²⁸ bəhrə - bahçe ürünü, meyvə

⁴²⁹ Bar - meyvə

⁴³⁰ Zoğ-filiz, yeşerməkte olan dallar

⁴³¹ Budaq-dal

⁴³² Soraqlamaq- aramak, çağırmaq

Bu qaysı ağacının hər bir şaxəsi⁴³³ üstə
Yüz meyvə saralardı, hərəsi bir çilçıraq.
On beş, on altı ərik, inan kilo gələrdi,
Girvənkədən ağırdı qara şanı salxımı.
Badam bar gətirəndə üzün, gözün gülərdi,
Tamaşaydı püstənin boy atımı, qalxımı.
Ağsaqqalı dinlədim, ətirli çay qabaqda,
Qələm götür, gənc şair, deyim, dəftərinə yaz:
Otuzuncu illərin havası var bu bağda,
Əbəs gəlmişəm, burdan calağ aparmağ olmaz.⁴³⁴

ADIMIZ, SOYADIMIZ (1965)

Yenə əlim çənəmdə,
Yenə başım ovcumda.
Həqiqətin böyüyü yenə dilim ucunda,
Düşünürəm adımı,
Adımı, soyadımı.
Xəlil Rza.
Xəlil – ərəb dilində dost deməkdir, çox gözəl.
Rza – ərəb dilində razılıqdır, çox gözəl.
Xəlil Rza Xəlilov “ov” da rus şəkilçisi.
Dinlə, adda, soyadda hər hecanı, hər səsi.

---

⁴³³ şaxə -

⁴³⁴ X.R.U., 2014, s. 256-257.

Qəhrəman türklüyümdən məndə heç olmasa gör,

Bircə nişanə varmı?

Heç kişi də özgədən gedib ad oğurlarmı?⁴³⁵

Yanır, aylanır başım.⁴³⁶

Çarpayıda uyuyur neçə-neçə qardaşım:

Tofiq – ərəb, Məhəmməd – yenə ərəb,

Fərhad – fars.

Rüstəm – yenə fars adı.

Yönümüz başdan-başa

Ərəbədir, farsadır, bir azca da rusadır.

Bəs hanı,⁴³⁷ olmayıbmı bu millətin öz adı?

Ya da düşür Cabbarlı – 34 yaşlı dahi.

Rəhbərimiz, atamız...

Ürəyində, ovcunda,

Qələminin ucunda çırpınardı adımız...

Aydın, Oktay, Ərtoğrul

Gülər, Sevil, Oddamdı...

Adlardakı ləyaqət

Odlar torpağındakı alovdandır, oddandır.

Aydın. Dinlə bu adı:

Ay tək aydınlıq saçar.

Doğmalığı,⁴³⁸ saflığı göz güldürər, qəlb açar.

---

⁴³⁵ Oğurlamak- çalmak, hızsılık yapmak; ad oğurlarmı – isim çalır mı, isim hırsızlığı yapar mı

⁴³⁶ Aylanır başım – dönüyor başım

⁴³⁷ Bəs hanı – peki nerede

Solmaz, Almaz, Yanardağ, Aslan, Dönməz, Gültəkin.

İyləmək istəyirəm hər hecanı gül təkin.

Hələ Yaşarım mənim, hələ Sevilim mənim.

Sevil, böyük sənətkar. Yaşa, böyük sənətkar!

Gülüşün tək gül açsın qəlbindəki arzular.

O kimdir Cəfərin dahiliyinə

Şəkk edən gözü dar, təfəkkürü dar?

Yüz ilin, min ilin, milyon illərin

Qanından süzülüb gələn nəğməkar

Üz tutub addımlar bir al səhərə.

Alqış o başdakı düşüncələrə.

Kim deyər, kim deyər yalnız Xızıda,

Bakıda doğulan qızıl quşdu o,

Babəkin odundan, qoç Koroğlunun

Misri qılıncından doğulmuşdu o.

Başlıca mövzumu yarımçıq qoyub

Onun başdaşını qucaqlayıram.

Bütün Azərbaycan gülşənlərindən

Cabbarlı qəbrinə gül bağlayıram.

Ərdöyüş, İldırım, Altunbəy, Solmaz.

Min illər keçsə də, bu adlar solmaz.

Mənim tanrım varsa, adı Cəfərdir.

---

⁴³⁸ Doğma- yakın, öz (üvey kelimesinin qarşısı); doğmalığı - yakınlığı

Cəfərə baş əyən başlar alçalmaz.
Nədən bu sevgini duymadı atam?
Dünyadan gözləri qapalı getdi?
Mən iki yaşında bir cocuq ikən,
Gün batdı, Ay batdı, Cabbarlı getdi.
Yenə əlim çənəmdə, yenə başım ovcumda,
Həqiqətin böyüyü yenə dilim ucunda.
Nə qədər qat-qarışdı, nə qədər hərc-mərçdi
Adımız, soyadımız.
Diqqət elə: kimlərdi ən böyük ustadımız:
Bakıxanov, Axundov – tora ilkin düşən ov.
Ovlanıb tovlananlar.⁴³⁹
Cüt başlı əjdahanın həzmi, hökmü altında
Yarımçıq yaşayanlar.
Azərbaycan qəlbini çar epoletlərinin altında daşıyanlar.
Bakıxanov, Axundov, tora ilkin düşən ov.
Kirpiyinin arası,
Gözlərinin qarası ıldırımlarla dolu
Bakıxanlı, Axundlu şir ikən quzu oldu.
Yox, tamam ölməmişdi, ölməmişdi həmin şir.
Abbasqulu gördü ki, ürəyini od deşir.
Gürzə gözləri kimi parıl-parıl alışan zər epoletlərini⁴⁴⁰

---

⁴³⁹ Tovlanmaq – kandırılmək; tovlananlar - kandırılanlar

Mundirini,⁴⁴¹ kirini, saxta medallarını parçaladı, tapdadı.

Çarizmə üsyən üçün

Başqa bir yol tapmadı.

Pasportunu cıraraq

Ağappaq kəfən geydi Fatimə vadisində.

- Bakıxanlıyam! – dedi bəlkə son nəfəsində.

Məni çox düşündürür bu soyadlar, bu adlar.

Əlimdəki dəftəri

Yandırır qələməmdən saçılan sönməz odlar.

Məni çox düşündürür soyadların sonluğu.

Ürəyimdə kin doğur, bəzən məni kin boğur.

Gözlərimə yaxşı bax.

Mənim baxışlarımda, mənim bəbəklərimdə

ıldırımların rəqsi

Şıxlinski, Şuşinski, Şəkinski, Ağdamski...

Mənim bəbəklərimdə ıldırımların rəqsi.

Sönməz bir qeyzin əksi.

Rədd ol.

İtil gözümdən,

Şuşamı “Şuşı” edən!

Sənin soyuq gözlərin, sənin buz baxışların

az seçilir şüşədən.

---

⁴⁴⁰ Epolet - apolet

⁴⁴¹ Mundir - üniforma

Hansı ayda, hansı gündə xoş gəlmədi Şuşa sənə?
Nə vermədi bu oylağın
Otu, suyu, daşı sənə?
Süd kimi saf qarını,
Şaqraq bulaqlarını, gülşən yaylaqlarını,
Təndirinin qorunu, gözlərinin nurunu,
Çörəyinin duzunu, ağzından son ruzunu
Sənə bəxş etmədimi?
Ovçunun yuvasında, ürəyinin başında
səni böyütmədimi?
Bəs nə üçün kor oldun
Bu qədər nankor oldun? Çörək itirən oldun?
Ağdamlı, Şuşalı, Şəkili, Şıxlı.
Mən bir az kədərli, bir az acıqlı
Dərdini yazıram Azərbaycanın.
Siz ey adı kimi, soyadı kimi
Bu doğma torpağa ögeyləşənlər!
Babək qılıncından, Qorqud sözündən
Üzeyir ruhundan uzaq düşənlər!
Dərdimiz təkcə bir soyad olsaydı
Mən bəlkə yazmazdım bu qəmli şeiri.
Qəzəbim yandırsın biganələri.
Sevdiyim bir sənətkar var Xoşginabi
Xoşum gəlmir. Kin saçıram onun soyad sonluğuna.

Doktor Tağı Əranini al qanına qəltan edən
Səttarxanın qəbri üstə tankla gedən,
Təbrizdəki tifilləri
Diri-diri oda basan, ağ günümə qəbir qazan
Faşistlərdən bir şəkilçi götürmüş o.
Bir şəkilçi itirməmiş, namus, qeyrət itirmiş o.
Dinlə, Fəthi Xoşginablı!
Bu gün sinəm inqilablı, alovlandır.
Gücün varsa, tab elə, dur.
Fəthi! Nifrət bəsləyirəm adındakı fatehliyə.
Bu torpağı parça-parça, tikə-tikə eyləyənlər.
Xəlvətcə bir damla öd də yeritdilər iliyinə.
Şəkk etmirəm, diləyinə, Azərbaycan balasısan.
Şeirimizin, dilimizin, ruhumuzun qalasısan.
Elə bilmə mənim dərdim tək şəkilçi ya hecadır.
Dəniz dərdin qarşısında bu dərd bəlkə bir damcıdır.⁴⁴²
Canım, gözüm, əziz qardaş, qəhrəmanlıq, igidlik yox,
Bizdən adi insaniyyət tələb edir bu dağ, bu daş.
Gəl düşünək yavaş, yavaş.
Cabbarlım sağ olaydı kaş, Vurğunum sağ olaydı kaş.
Üz tutaydı bu “i”lərə, “zadə”lərə, bu “pur”lara.
Adı-soyu çopurlara.

---

⁴⁴² Damcı - damla

Özgəsini yamsılayan bu nəfəssiz şeypurlara.

Və deyəydi:

- Ay quzu birçəkli, keçi papaqlı,

Anan şəkildir, atan qazaxlı.

Üç ay o yarlarda oxudun deyə,

Nə tez çanağından çıxmısan çölə?

Yaşa, Səməd Vurğun!

Alım qadanı.

Günəşdən əmdiyyin istedadını

Son damlasınacan həsr elədin sən

Doğma torpağına, doğma elinə.

Rusiya şeirinin şah əsərini

Çevirdin Vaqifin şirin dilinə.

Vaqifin dilini çəkib bülövə

Qılınca döndərdin, Misri qılınca.

Çiyrimi dağ kimi tuturam uca,

Görəndə mübarək sətirlərini,

Şir kimi od ürək sətirlərini.

Deyən ayrı düşdüm mətləbdən bir az.

Soyadlar müxtəlif. Çoxu keçəl, daz.

Qaynar damarımda nifrətim, kinim.

Yaşasın doğmalığ.

Yadlara qənim

Mənim öz şəkilçim, mənim öz adım,

Öz ruhum, öz soyum, öz istedadım!
Yaşasın Cabbarlı, Köçərli, Şıxlı.
Mən bir az kədərli, bir az acıqlı⁴⁴³
Qaranlıq içində nur axtarıram.⁴⁴⁴
Gərək kirpiyimin şimşəkləriylə
Yaram bu zülməti, mən özüm yaram.
Bağrımın başında ağrıyan yaram
Məndən özü boyda məlhəm istəyir.
Buyur, al, mən sənə məlhəm verirəm –
Al bizim adların siyahısını
Açılsın fikrimin tunc qanadları:
Ataman, Alpamiş, Alp, Arslan, Araz...
Bayqurd, Bamsı Beyrək, Bahadır, Buraz...
Bunlar ər adları, ərən adları.
Yüz illər ardında çapan atları
Dikəldib günəşə şahə qaldırar.
Yağılar əlindən qalxan saldırar.
Addakı qüdrətə, ülviyyətə bax
Elə bil günəşə qanadlanacaq.
Qaraquş, Qazanxan, Qılincxan, Qaya
Sığır cüt hecaya, sığmır dünyaya.
Gəlsin Dəli Domrul, Dəmirçioğlu

---

⁴⁴³ Acıqlı-sinirli

⁴⁴⁴ Axtarmaq - aramak

Hər bir hüceyrəsi tufanla dolu.
Dalğa, Dalğın, Dönməz, Dəmir, Daşdəmir
Bu adlar bağrımdan od-alov əmir.
Ayıqlıq zülmətin gözünü deşsin,
Adlarım kif atıb.⁴⁴⁵ Azəriləşsin.
Gücünü yellərdən, sellərdən alsın,
Eloğlu adını ellərdən alsın:
Eldəniz, Elsevər, Elturan, Elxan...
Ad yox, doğmalıqdır qanımdan axan.
Var olsun bu yurdun özümlükləri,
İçində qaynayan gözəllikləri.
Almaq istəyirəm qüdrəti ordan:
Şirin nağıllardan, bayatılardan.
Nağıl yox, bəlkə də söyləmələrdən,
Dayan, yaddan çıxar adlarım birdən.
Ərtoğrul, Əraslan, Ərtəpər, Ərən...
Yadlar mizrağına köksünü gərən
Qılınclı, qalxanlı babalarımız
Yurdun tarixində ad-san qoyublar,
Düzümün adını Muğan qoyublar.
Hey – Hey!.. o adları bəri ver, bəri.
Olsun gözüm nuru, dilim əzbəri:

---

⁴⁴⁵ Kif atmaq - küflenmek

Koroğlu, Köprülü, Səlcuq, Savalan...
Doğma ad, fikrimdə şığı, havalan.
Gəlsin Tüpdağıdan, Təmərhan, Teymur.
Turandan, Təbrizdən gözlərim doymur.
Ulus, Uyğun, Uğur, Ucal və Umar.
Ulu Qaf dağına ucalmaq umar.
Sevirəm adların musiqisini,
Ruhunu, səsini, yarıməsini.
Hər bir hecasını, hər ünsürünü,
Onun Arazını, onun Kürünü.
Görəsən elə bir gün gələcəkmi
Xətai ürəkli doğma dilimi
Döndərib Təbrizin ağ bayrağına
Qaldırım günəş tək səma tağına!
Unutma adları, doğma adları.
Adlarda qaynayan istedadları.
Gəlsin Halaypozan, Çingiz, Cığatay,
Bir yanı Türkiyə, bir yanı Altay.
Bir ucu Çin səddi, bir ucu Kərkük,
Zamandan qüdrətli, tarixdən böyük.
Diləm, kök atmışam Yer kürəsinə.
Qulaq as qəlbimin zənguləsinə.
Hələ sayacağam qız adlarını,
Bizim gözəllərin öz adlarını.

Aybəniz, Aypara, Alagöz, Ayna
Anaqız, Azərtac, gəlim toyuna.
Aytən, sevgilim ol, girim qoynuna.
Aytək, bir dənəmsən, bircəmsən mənim,
Təzə düymələnən qönçəmsən mənim.
Mənim öz yurdumda, öz bağrımdasan,
Bu alışıb yanan od bağrımdasan.
Hələ Banuçiçək, Bənövşə, Badam,
Anam Burlaxatun, sənə qurbanam.
Sənin pozmaq üçün ləyaqətini,
Yağı kabab etdi mənim ətimi.
Gətirib qoydular sizin süfrəyə.
- Övladın deyilsə, buyur, ye! – deyə.
Süfrənin başında qırx incəbel qız.
Məni doğrudanmı tanımadınız?
Yox, yüksək tutdunuz namusu, arı.
Atamın saçında ağaran qarı.
Var ol, əziz Anam, alqışlar sənə.
Ər kimi yanaşdın yad süfrəsinə.
Gözündən az qala daşıb tökülən
Qanlı göz yaşını qəlbinlə uddun.
Bala sevgisinin Qaf zirvəsindən
Qadın şərəfini sən uca tutdun.
Ana, halal olsun o saflıq sənə.

İzn ver, gül səpim qədəmlərinə.
Sayım gül bəzəkli qız adlarını:
Gülbahar, Gülbəniz, Gülbaxış, Gülər.
Gülbəyim, Gülbütə, Gülçin, Gülazər...
Dünya bağlarını başdan-başa gəz,
Harda var bu qədər ətirli güllər?
Gülyanaq, Gülöyşə, Güldəstə, Gülsər,
Gülqədəm, Güldərən, Güldostu, Gülnar.
Güllərin sanınca gülüzlümüz var.
Yox, sönməz nəfəsim, sayımmı yenə?
Səpimmi gülümü Yer kürəsinə?
Güldənə, Gülqəmzə, Gülyanaq, Gülqız.
Nə qədər zərifdir qız adlarımız.
Bəs nədən, bəs nədən, de ay insafsız,
Balana sən Roza adını verdin?
Vətən güllərinə arxa çevirdin?
Sənin ola-ola öz doğma adın,
Neçin özgəsindən ad oğurladın?
Dayan, o adları bir də oxuyum.
Güllərdən yarama bir məlhəm qoyum.
Eyzəngül, İncəgül, Təzəgül, Tərgül.
Bir qız nəfəsindən yaranıb hər gül.
Səhərgül, Səringül, Sonagül, Səngül...
Hər adda gül kimi incə bir könül.

Gəlsin köməyimə Gülmaya, Gülyar,
Güllücə, Gülnənə, Gülbədən, Gülxar,
Gülsavad, Gülsarı, Gülümcan, Gülyaz,
Gülşəndə, Gülağız, Gülənmən, Gülnaz...
Bu adlar bir şeirə, beş şeirə sığmaz.
Sən dəyiş adını, Roza Cəlilli,
Sənə gülzar verim, bülbül ləhcəli.
Götür, sənin olsun Gülşən, Gülşəkər.
Gülsevər, Gülməxmər, saysam çox çəkər.
İki yüz qırx iki ad deyərəm mən,
Başına tac qoyub Vətən gülündən.
Görünür, ad verən o Qorqud dədə
Ən zərif duyğular dərmək⁴⁴⁶ istəmiş.
Bizim xanımları, bizim qızları
Saflıqda gül kimi görmək istəmiş.
Sinif jurnalını⁴⁴⁷ yoxlayanda mən
Faterland adına tuş oldum dünən.
Addan söz düşəndə yazıq utandı,
Gülgün yanaqları alışıdı, yandı.
Qızım, sən utanma, nə taqsırın var?
Utansın quşbeyin ata-analar.
Faterland deyilsən, sən yurdsevərsən,

---

⁴⁴⁶ Çiçək dərmək – çiçəgi koparmak

⁴⁴⁷ Sinif jurnalı – sınıf yoxlama

Bəlkə də yaqutsan, ya mirvarisən.
Kim deyir, kim deyir islam elində
İnsanlar qadına, qıza kəm baxır?
Bu adlar yarandı sevgi selində,
Hər addan işıqlı bir aləm baxır.
Adlarda əks etdi arzularımız,
Əhdimiz, sevgimiz, iftixarımız.
Nə qədər diləklər sığır bir sözə.
Əməllə birlikdə yaşayır adlar.
Heyif ki, əməllər ucuzlaşanda,
Məhv olur addakı şərəf də, şan da.
Alması daş kimi daşıyır adlar.
Adlarım gözümdən qoy işıq içsin,
Çıxıb yad biçimdən qoy türkcələşsin!
Şükufə çiçəksə, Çiçək söyləyək.
Cəmilə göyçəksə, Göyçək söyləyək.
Əgər estetiklər inciməsələr,
Yepyeni siyahı, sözlər verərəm.
Eşib kül altından közlər verərəm.
Özləri özümü sıxışdırırlar,
Sözləri sözümü sıxışdırırlar
Həsləsin,⁴⁴⁸ çəkilsin qarşımdan geri.

---

⁴⁴⁸ Həslənmək - geri çəkilmək (bazən korkarak, ihtiyat ederek); həsləsin – geri çəkilsin

“Sübh”ün əvəzinə buyur: “Dan yeri”.
Bədbəxt – qaragünlü, xoşbəxt – ağgünlü.
Mürəkkəb – çarpaşlıq, hesabdar – sayar.
Bişərəf – şərəfsiz, istiqamət – yön.
Dön, dön, yad ellərdən doğma yurda dön.
Sözlərim gözümdən qoy işıq içsin,
Geri qalmışlarım irəli keçsin.
Göz üstə bəsləyək doğma sözləri,
Kökü ürəyimə bağlı sözləri.
Məndən inciməsin ərəb qardaşım,
Bəzən yad kəlmədən ağrıyıb başım.
Doğma sözlərimi dalda görəndə,
Üzölmüş, büzölmüş halda görəndə
Sözlər də el kimi, insan kimidir.
Vüqarlı kişinin, cəsur kişinin
Sözü də dağ kimi, vulkan kimidir.
Hüquqsuz insanın dili gödəkdir,
Dəmərdən, poladdan danışsa belə
Sözləri mum kimi əriyəcəkdir.
Yaşasın üzüağ, alnıaçıq söz.
Fikrin təndirində alov, çınqı ⁴⁴⁹söz.
Nə qədər ağırdır “müvəffəqiyyət”.

---

⁴⁴⁹ Çınqı – kırılcım (bölgəsel şive sözcüğü),

Mən “uğur” deyəcəm, qardaşım, əfv et.
Mənim çox sözlərim tək hecalıdır.
Daha kəsərlidir, daha canlıdır.
Kiçik sözlərimin gücü böyükdür.
Yanında yad sözlər xeyli sönükdür.
Nailiyyət – çatım, müasir – çağdaş.
İttifaq – “birlik”dir, həmkar da – işdaş.
Min illər boyunca səng adlanan daş
Başımı, beynimi qazıdı, qardaş!
Qiyas et, tutuşdur hansı yaxşıdır:
Şəlalə – uçansu, çeşmə – çağlayan.
Əlaqədar – bağlı, səcdə – tapınmaq.
Hadisə – olacaq, yaxud da olay.
Gəlsin doğma sözlər qoy alay-alay.
Beşinci mərtəbə...
Yox, “Beşinci qat”,
At, at, mərtəbəni qatdan yerə at.
“Nöqtəyi-nəzər”dən “baxım” gözəldi.
Yazdı Mehdi Hüseyn, bir söz düzəldi.
Hələ düzəlməli nə qədər iş var,
Dildə, təfəkkürdə min-min döyüş var.
Hələ gör nə qədər düşüncəsi dar,
Miskinlər bizimlə bərabər yaşar.
Mənə cavab versin düzü əyənlər,

ATİ-yə çox zaman AMİ deyənlər.⁴⁵⁰
Varmı bu ulusun təbabət dili?
Orda hansı dildə dərslər keçilir?
Dilim yol açırmı şəfaxanaya?
Rentgenlər, reseptlər⁴⁵¹ – nüsxələr rəng-rəng...
Mənimçün qorxulu deyildir xərcəng,
Qorxuludur dilin iflicləşməsi,
Yuxarı qatlarda gözdən düşməsi.
Bir qadın var: Zəhra Şahtaxtinski.
Yenə də başımda tufanlar əsdi.
Ozanlar vəsf edir o qayğısızı.
“Elmlər doktoru”, “TÜRKAZƏR” qızı!
Heyhat, sevgi çıxıb qandan, ilikdən.
Bircə adı qalıb Azərilikdən.
Dildən söz düşəndə qımışıb⁴⁵² gülər,
Ağzından biganə sözlər tökülər:
- В области химии и биологии
Я не признаю азербайджанский язык.⁴⁵³
Yazıq Vətən, yazıq... Başa düş məni:
Bu cür düşünməkdir mənim düşmənim,

---

⁴⁵⁰ ATİ (Azerbaycan Tıp Üniversitesi) çoğu zaman Rusça kısaltmasıyla kullanılmaktaydı (Azerbaydjanskiy Meditsinskiy Universitet)..

⁴⁵¹ Resept - reçete

⁴⁵² Qımışmaq – hafifçe gülümsemek

⁴⁵³ Tercümesi: Kimya ve biyoloji alanında be Azerbaycan dilini tanımam

Bu cür düşünməkdir sənin düşmənin.
Azdır vətənimdə vətəndaşlarım,
Çoxdur, lap hədsizdir öküzbaşlarım.
Hər gün tuş oluram, hər gün onlara,
Varlığa qarnıyla bağlananlara.
Mən oyaq qalmazdım səhərə qədər,
Bu doğma sayılan yad ürəklilər
Sənin bədəninə daraşmasaydı.
Bəlkə də hədərdi çəkdiyim qayğı.
İzn ver, sözlüyü davam etdirim,
Dənizə göz yumub damcıdan deyim.
Biz çəkə bilməyib bu yurda keşik,
Söz-söz, damcı-damcı əldən vermişik.
Barı damcı-damcı qaytaraq geri.
Öndəki, sondakı şəkilçiləri
Gəlin, birər-birər gözdən keçirək.
Sözləri ələyən bir ələk gərək.
Natəvan – tavansız, dilşünas – dilçi.
Gəlsin, yardım etsin alim-bilici.
Gündoğan-günbatan, güney və quzey –
Budur dörd cəhətə doğma əvəzlik.
Nə böyük dərd imiş sümürgə olmaq.
Keçir boğazına bir ilmək kimi,
Yabancı söz kimi, yad ahəng kimi.

Bir İraq türkünə baş çəkdim dünən,
Gəlirlər Füzuli məmləkətindən.
Bir ata, bir ana, üç yaşlı bala...
Tutdum məhəbbətlə sorğu-suala.
Qarayev adına şəfaxanada,
Xalat işığıyla dolu binada.
Uşağın çatışmır qırmızı qanı.
Mosulu, Bağdadı, neçə ünvanı
Gəzib tapmayıblar dərдинə əlac.
Üç yaşlı Əhmədlə Xədicə ana
Pənah gətiriblər Azərbaycana.
Ana bir az solğun, bir az da dalğın.
Saf, ala gözləri yuxusuz, yorğun.
Köksünü yandıran düyünmü, dağmı?
Görəsən Əhmədi sağalacaqmı?
Hələ öz dərдинi çəkməyir ana.
Bəlkə öz mərəzi məchuldur ona.
Arıq qollarının cansızlığına,
Taxta sinəsinə göz yetirirəm.
Qəlbimi yüz yerdən yumruqlayır qəm.
Nə üçün bu qədər balacalaşmış?
Gəlin çöhrəsində dərdlər iz açıb.
Kəsib, kimlər kəsib onun boyunu?
Kimlər cavan ikən qocaldıb onu?

Hörüyü nazilib, rəngi solubdur.
O qora⁴⁵⁴ vaxtında mövüc⁴⁵⁵ olubdur.
Güzgüdə özümü görürəm birdən,
Mən də sınıxmışam bir az deyəsən.
Düşür xatirimə Cəfərzadənin
Xaçbulaq üstündə açdığı məzar.
Skelet şəklində qalan adamlar
Boyu iki arşın, ikidən də çox.
Alnı qaya kimi, qollar qılınc, ox,
Fəqərə sütunu ev sütunu tək.
Yəqin ki, köksündə çırpınan ürək
Böyük, güclü imiş Araz, Kür kimi.
Onlar öz əcdadım, babam deyilmi?
Xallı bəbirlərim, xallı şirlərim,
Ulu Babəklərim, Cavanşirlərim,
Qəhrəman Tomrisim, canım, ciyərim,
İldırım qılıncı Xətəilərim!
Bu qədər ucaykən... məni kim aldı,
Sıxdı caynağında, kiçildi belə?
Yanır bəbəklərim kinlə, qəzəblə.
Dağ boyda Sabirim kiçikdi boydan.
Onu kim ayırdı soyaddan, soydan?

---

⁴⁵⁴ Qora- çox erken, olgunlaşmamış üzüm,

⁴⁵⁵ Mövüc – kurutulmuş üzüm

Mənim addımlayan ensiklopedim,
Ağ saçlı, nurani, böyük Zərdabim
Nə üçün bu qədər cansız, arıqdı?
Kimlər pəncəsində Möcüzü sıxdı?
Natəvan hüsnündə günü söndürən
Dərdləri dərk elə, öyrən, ey Vətən!
Tarix İnstitutu yardıma qoşsun,
Ağ saçlı tarixi dindir, danışdır.
Səhhətin canından səhhəti alan,
Neçə romanını yangına salan
On səkkizinci il, Şamaxı dərdi
Hələ bir kitaba yazılmamışdır.
Hanı Babəkdəki bahadırlıq, əzm?
Kimlər boyumuzu kiçilti bizim?
Deyirlər Günəşdir Azərbaycanım.
Cahan cənnətidir Milim, Muğanım.
Qızıl mədənidir Xəzərim, Kürüm.
Bəs neçin bu qədər qısadır ömrüm?
Neçə yaşda öldü Asəf Zeynallı?
Bülbüllər ötüşür dörd bir yanımda,
Yeddi iqlim yaşar Lənkəranımda.
Gülöyşə narlarım can dərmanıdır.
Tel-tel zəfəranım ürək qanıdır.

Qışda qar altından çıxan tərhunum,⁴⁵⁶
Mırvarı tək buğdam, qar kimi unum,
Küncütüm,⁴⁵⁷ pambığı, neftim var mənim.
Bu sonsuz mədənlər, tarlalar mənim!
Hər şaqraq bulaqda gözəllik daşar.
Yazım dörd fəsillə qol-boyun yaşar.
Bəs neçin boylarda ucalıq yoxdur?
Cansız, cır⁴⁵⁸ adamlar bu qədər çoxdur?
Hansı keçidlərdə qaldı o vüqar?
Hanı çinar boylu amazonkalar?
Düşür xatirimə Muğan qızları.
Astara qızları, Şirvan qızları.
Əlinin qabarı⁴⁵⁹ gövhərim, zərim
Yük alıb başında gəzdirənlərim.
Balağı palçığa, lilə batanlar,
Qız üzü qırışıb köşkə atanlar!
Mən şeir yazıram yenə bu səhər
Mənə bir limonlu çay gətirirlər.
O çayı özümə haram bilirəm,
Yadıma düşəndə çay yığan sənəm.
Qafiyə xətrinə “sənəm” söylədim.

---

⁴⁵⁶ Tərxun – tarhun veya ejder otu

⁴⁵⁷ Küncüt - susam

⁴⁵⁸ Cır- burada gelişmemiş anlamında kullanılmıştır.

⁴⁵⁹ Qabar - nasır

Onda sənəmlikmi qalıb?
Nə bilim?
Günün sazağında, qışın qarında,
Avqustun cəhənnəm cırhacırında.⁴⁶⁰
İstiyə, soyuğa döş gərənlərim,
Dünyaya süd, pambıq, çay verənlərim!
Dinləyin, nə deyir cansız Xədicə,
Gözündə parlayır zülmət bir gecə.
Dinləyin, “İraq”a “Əraq” deyir o,
Gülsə də, üzərdə gülümsəyir o.
Nəfəsi yanıqlı, sözləri titrək.
Bir az həyəcanlı, bir az da ürkək.
Mən ürkək deyirəm, fikir verin bir.
Qorxaq söyləməyə ürəyim gəlmir.
Hansı məngənədə sıxılmışdır o?
Taxta sinəsində nədir bu alov?
Danışır “plastik əməliyyə”dən
Oğlunun qanını sümürüb içən.
Boğazda uzanır bəzi saitlər,
Başqa ahəng alır bəzi samitlər.
Almaya azqala “əlma” deyir o
Sözləri əyməklə məni əyir o.

---

⁴⁶⁰ Burada kavurucu siccaklık anlamında kullanılmıştır

Danışır “plastik əməliyyə”dən
Bu söz ərəbcədir, fikir ver, öyrən.
Balamın iliyi qan yapmır! deyir
Ağ qan qırmızını sürətlə yeyir.
Yenə əlim çənəmdə,
Yenə başım ovcumda
Həqiqətin böyüyü yenə dilim ucunda...⁴⁶¹

SİLAHLAN! (1988)

Bu sərt, ağır günlərdə
Mən – Ali Baş Komandan
olsam, olmasam belə
Azərbaycan adından
Əmr edirəm: - Silahlan!
Silahsız dayanmağa bir qırıpım da haqqın yox!
Gözlərin – qoşalülə...⁴⁶² Kirpiklərin güllə, ox!
Bilirəm, düşmənlərin bərk durub keşiyində,
Alınmışdır əlindən hətta ov tüfəngi də.
Nə qəm, kinlə silahlan!
Topdan, tüfəngdən üstün,
Tankdan, raketdən güclü
qeyrətinlə silahlan!

---

⁴⁶¹X.R.U., 2014, s. 456-470

⁴⁶² Qoşalülə- çift patlar tüfek

Arxalı köpəklərə nifrətinlə silahlan!
Xiyabani ruhunu alışdır nəfəsinlə,
cürətinlə silahlan!
Bilirəm, Elbrusdan, Savalandan ağırdır
çiyində sənənin yükün.
Telegüzgü, radio, mətbuat çoxdan ölgün.
Yox... sən ölməməlisən!
Hələ ki gedib gələn nəfəsinlə silahlan!
Qəfəsdəsənmi? Qır, sök, qəfəsinlə silahlan!
Sən bizim şeirimizdən, nəsrimizdən güclüsən.
Əsrimiz qəhrəmandır, əsrimizdən güclüsən.
37-də batmış, 46-da vurulmuş
nəslimizdən güclüsən.
Dodaqlarından qopan neçin amandır, ahdır?
Alçaqlara qəzəbli bir baxış da silahdır.
Baxışınla, qanınla, vücudunla silahlan!
Dön Səməndər quşuna... Yan... odunla silahlan!
Dəyənəklə, kürəklə, daş-kəsəklə silahlan!
Nuş et ildırımları, bir şimşəklə silahlan!
Onlar səni silahsız, pənahsız görmək istər,
Sən nəğməylə, marş ilə, nümayişlə silahlan!
Bayraq elə özünsən,
Qalx, döyüşlə silahlan!
Silahlan insanlığa sonsuz məhəbbətinlə,

Humanizm adlanan ən böyük sərvətinlə!
Hələ heç bir fitvaya, felə, məkrə uymayan,
Bircə qarışqanı da tapdamağa qıymayan,
Qəlbi ümmandan dərin,
bənövşədən⁴⁶³ də kövrək,⁴⁶⁴
hətta düşmənlərinə
duz-çörək verən xalqım!
Çəkinmə, bu döyüşdə aləm sənə pənahdır,
Sənin gül təmizliyin, saflığın da silahdır.
Qanında saflıq adlı daşqın ilə silahlan!
Dünyaya məhəbbətin, eşqin ilə silahlan!
Vur-çatdasın içində elə bilmə ki, təksən:
Yer də, göy də sənindir. Sən qalib gələcəksən!⁴⁶⁵

KİŞİ BƏTNİ⁴⁶⁶ (23 Ocak 1991)

İndi ən böyük mərəz –
Bu yırtıcı zümrədir, bu satqınlar ordusu!
Cəmiyyət dənizində kürül-kürül çoxalır
Yalan, rıya kürüsü.
Bu dargözlər sürüsü, şərəfsizlər sürüsü!
Bunlar beş-altı deyil, on deyil, on beş deyil!

---

⁴⁶³ Bənövşə - menekşe

⁴⁶⁴ Kövrək - kırılgan

⁴⁶⁵ X.R.U., 2014, s. 271-272.

⁴⁶⁶ Betn- Arapçadan Türkçeye geçmiş sözcük, karın, rahim anlamına gelmektedir.

Bunlar bataqlıq ikən
Özünə gülşən deyir!
Təzyiqə, infarkta dözər ürəyim.
Açıq düşmənə də can vermərəm mən.
Siz məni qoruyun öz içimizdə
Maskalı dəyyusun təbəssümündən!
Çörək də tapılır, ət də, balıq da
Məhəbbət, səadət çəkilib ərşə.
Çoxdur məmləkətdə başı papaqlı,⁴⁶⁷
Kişilik, dəyanət çəkilib ərşə.
Bağçalar, zəmilər od tutub yanır,
Göyərir⁴⁶⁸ rəzalət, bar verir rüşvət.
Sülənir⁴⁶⁹ hardasa namərd, kəmfürsət,⁴⁷⁰
Dardadır cəsərət, çəkilib ərşə!
Arxlar daşla dolub, kəhrizlər bomboş,
Tüfeyli⁴⁷¹ ortada meydan sulayır.
Qananlar⁴⁷² qəlbinin yeyir qanını,
Qanmazın, alçağın qurdu ulayır.
Düşmən naşı⁴⁷³ deyil, seçir kütləri,
Xalqı öz əlilə susdurmaq üçün.

---

⁴⁶⁷ Başı papaqlı – başı şapkalı, yani erkek anlamında kullanılmaktadır.

⁴⁶⁸ Göyərir - yeşerir

⁴⁶⁹ Sülənmək – başıboş gezip dlaşmaq

⁴⁷⁰ Burada sinsi, fırsat kollayıp kötülük yapan kişi anlamında kullanılmıştır.

⁴⁷¹ Burada, başkalarının üzerinden geçinen, asalak anlamında kullanılmıştır.

⁴⁷² Qanmaq – anlamak, idrak etmek,

⁴⁷³ Naşı – deneyimsiz, acemi

Çəkir vəzifəyə, dartır irəli,
Qəbrini özünə qazdırmaq üçün!
Düşmən axmaq deyil... tanıyır, tapır
Diriykən ömrünü bitirmişləri.
Xalq üçün düşməndən daha qorxulu
Milli simasını itirmişləri!
Çin verir onlara! Hələ pul basır,
Bərkidir satqınlar şəbəkəsini.
Birin dōşündən medal da asır,
Ört-basdır edərək qan ləkəsini.
Ürəyim qışqırır! Aqlım deyir: - Sus!
Bu qədər soyğunçu, bu qədər casus,
Bu qədər acgödən,⁴⁷⁴ mədəni quldur⁴⁷⁵
Bu qədər qəlbi kar,⁴⁷⁶ ürəyi çopur.
Bunca ikiüzlü, üçüzlü, hətta
Yüzsifət, minsifət varsa həyatda,
Demək, bu dağılmış dağılmalıdır!
Yeni bir cəmiyyət doğulmalıdır!
Sanki günəşi də oğurlayıblar,
Qaranlıq nə qədər qatıdır, sıxdır.
Bu çirkab içində təmiz yaşamaq
Bəlkə də ən böyük qəhrəmanlıqdır!

---

⁴⁷⁴ Acgödən - obur

⁴⁷⁵ Quldur - haydut

⁴⁷⁶ Kar - sağır

İşlər böylə getsə... böylə getməsin!
Getsə bu gedişi boğacağam mən.
Bütün Azərbaycan övladlarını
Öz kişi bətnimdən doğacağam mən.⁴⁷⁷

TƏBRİZİMİN QAN BAHASI (Bakı, 24 Nisan 1992)

Birinci zəng edən Əlican oldu,
İkinci zəng edən Çingiz Abdulla.
- Xəlil, dərdi, qəmi kənara tulla.⁴⁷⁸
Təbrik! Fərman çıxıb... Xalq şairisən.
Ağ sədəf içində saf mirvarisən.
Hazırlaş!
Gəlirik nuş eləməyə
Dünyanın ən dadlı piyaləsini.
Sənin hər sətirindən daşib tökülən
Böyük Poeziya şəlaləsini!
Zənglər⁴⁷⁹ ara vermir... Təbrik edənlər,
Muştuluq umanlar görün nə qədər.
Söykəyib arxamı mərmər divara,
Sakit dayanmışam, əlimdə dəstək.
Baxın gözlərimdən axan yaşlara.
Deyirəm: - Balamın qan bahasıdır.

---

⁴⁷⁷ X.R.U., 2014, 205-206.

⁴⁷⁸ Tullamaq – atmaq, fırlatmaq

⁴⁷⁹ Zəng – telefon araması, telefon çağırısı

Başıma qoyulan bu qızıl çələng.
Telefon naqili⁴⁸⁰ - ekvatomudur,
O başda şadlanan, aşıb-daşan el.
Bu başda şairin göz yaşı sel-sel.
Əlində avtomat... mükafatımı
Gedib o dünyadan gətirmiş özü.
Tökülən qanıyla möhür basaraq
Özü imzalamış balam hər sözü.
Deyin, divaramı arxalanmışam,
Yoxsa Təbriz adlı nəhəng bir dağa?
Gedir, Qarabağdan lalələr dərir,
Gəlir, qucaq-qucaq səpir otağa.
Bu hansı rahiyyə, hansı ətirdi,
Baharmı qılıncı sıyırdı qından?
Getdi, mənim üçün çələng gətirdi
Qaynar cəhənnəmin tən ortasından!
Sağ ol, əziz balam, canım-ciyərim,
Ata məramını duyan Təbrizim!
Çıxarıb quyunun qaranlığından
Məni dağ başına qoyan Təbrizim!
Sağ ol, canım-gözüm, ikinci ömrüm,
Mənim yox, sənindir bu hünər, ad-san.

---

⁴⁸⁰ Telefon naqili – telefon teli

Apar,⁴⁸¹ istəmirəm minnət götürüm.
Hətta ən sevimli, doğma balamdan.
Min illər keçsə də, sağam-diriyəm,
Yaşaram, sənin tək döyüşə bilsəm.
Sanaram ən böyük Xalq şairiyəm,
Bircə qəsbkarı məhv edə bilsəm.
Çələng sənin olsun, avtomat mənim,
Şövqümü səninlə bölmək istərəm.
Sən Vətən uğrunda keçdin canından,
Mən sənin uğrunda ölmək istərəm.⁴⁸²

SAÇLARI ŞƏLALƏSƏN

İnanmıram gözümə,
Sən gəlmisən bu axşam.
Mən öz səadətimə
Özüm heyran qalmışam.
Zərli libasında sən
Sanki qızıl lələsən.
Gözləri bir cüt ulduz
Saçları şələləsən.
Balaca bir otaqda
Sonsuz göylər açılmış.

---

⁴⁸¹ Apar – götür

⁴⁸² X.R.U., 2014, s. 283-284.

Gecənin qucağında
Sanki səhər açılmış.
Yanan dodaqlarımda
Bir sərin piyaləsən.
Gözləri bir cüt ulduz
Saçları şəlaləsən.⁴⁸³

QƏZƏL (1983)

Sən incə çiçəklərdəki jaləm kimi gəldin,
Bir qan bahası, bağçama laləm kimi gəldin.
Aldın da ucaldın məni əflakə özünlə,
Endikdə, müqəddəs, yeni aləm kimi gəldin.
Doldum nəfəsindən saçılan rayihələrlə,
Getdikdə apardın fərəhi, qəm kimi gəldin.
Şahlar mənə qibtəylə baxır, ən ulu şah mən, -
Çün sən ulu göydən ulu töhfəm⁴⁸⁴ kimi gəldin.
“Bir qanlı gül ağzında və mey kasəsi əldə”,
Bir cənnət ikən, ömrə cəhənnəm kimi gəldin.
Bircə telinə gözlərimin nuru da qurban,
Eşqim, fərəhim, ah ilə naləm kimi gəldin.
Dünya bağı qarlı, mən üzülmüş qoca bağban,
Ruhunda qərənfil, mənə həmdəm kimi gəldin.

---

⁴⁸³ X.R.U., 2014, s. 351.

⁴⁸⁴ Töhfə - müjde

Qüdrət də, məhəbbət də, mətanət də özünsən,
Yığdın dağınıq gülləri, bir cəm kimi gəldin.
Verdin... alıb içdim meyi... könlüm dağa döndü.
Dağdan tökülən nurlu şələləm kimi gəldin.
Aləmlərə bildir ki, Xəlil heç zaman ölməz,
Çün ovcuma əfsunlu piyaləm kimi gəldin!⁴⁸⁵

GETDİN... QƏLBƏ QÜSSƏ DOLDU

(5 nisan 1990, Moskva, Lefortovo zindanı).

Getdin... qəlbə qüssə doldu,
Kamerada indi təkəm.
Qara-qonur⁴⁸⁶ gözlərini
Bir də haçan⁴⁸⁷ görəcəyəm?
Yalnız iki öpüş aldım,
Bir gələndə, bir gedəndə.
Nə tez getdin, ömrüm-günüm,
Cism məndə, canım səndə.
Oxşamadım əllərini,
Oxşamadım tellərini.
Nəfəsimlə bəsləyirəm
Sənin qızıl güllərini.
Yalnız bircə cümlə dedin:

---

⁴⁸⁵ X.R.U., 2014, 351-352.

⁴⁸⁶ Qara-qonur – koyu kahve rengi

⁴⁸⁷ Haçan – ne zaman

- Sənsiz evə necə dönüm?
Mənim evim bu aləmdir,
Quc⁴⁸⁸ aləmi, ömrüm-günüm!
Mənsiz keçən günlərində
Məğrur yaşa, daha məğrur.
Ömür bəlkə vüsalların,
Hicranların toplusudur.
Bu görüşdə bəlkə dərdik,
Vüsəlın son güllərini.
Oxşamadım əllərini,
Oxşamadım tellərini.
Ah, bu necə səadətdir,
Yarı sevinc, yarı kədər.
Səadətin ömrü bəlkə
Bir ildırım ömrü qədər.
Axı necə qıyıb gəldin
Ey ömrümün gülü, ətri.
Beş dəqiqə görüş üçün
Sən iki min kilometri?
Getdin... qəlbə qüssə doldu,
Kamerada indi təkəm.
Qara, qonur gözlərini

---

⁴⁸⁸ Quc- qucakla

Bir də haçan görəcəyəm?

Bir də haçan görəcəyəm?⁴⁸⁹

NƏ CÜR BAXACAQSAN GÖZLƏRİMƏ SƏN?

(5 nisan 1990, Moskva, Lefortovo zindanı.)

Sənin gözlərinin lap önündəcə

Sənin vətəninini ayaqladılar.

Dahilər qəbrini döndərib heçə,

Ölüb-itəninini ayaqladılar.

Yerində zəncirli it bağladılar.

Cıncırın çıxdımı barı bircə yol?

Neçə yüz, neçə min həmvətəninini

Silah qabağında, bircə həftədə

Evindən fırlayıb çölə tökdülər.

Yüz ilə, min ilə qurduqlarını

Bircə qırpımdaca tamam sökdülər.

Qoparıb elindən, yurd-yuvasından,

Yaylaq havasından, dağ havasından

Ayırıb səpdilər qarlı yollara.

Soyuq-bələkləri gözmuncuğulu

Cocuqlar söykəndi yorğun qollara,

Cıncırın çıxdımı⁴⁹⁰ barı bircə yol?

---

⁴⁸⁹ X.R.U., 2014, s. 403-404.

Kiminin kuklası bucaqda qaldı,
Qazanı od üstə; isti ocaqda.
Kimi əl üstündə, qucaqda qaldı,
Kimi bir qəbirlik yer qazımaqda...
Samanı, yoncası, yemi axurda
Uçar köhlənləri güllələdilər.
İnəyi naxırda, atı ilxıda...
Mərdlərin başına od ələdilər.
Mülkü, topdağıtmaz qalası qaldı,
Zümrüd çəmənlərin laləsi qaldı.
Goreşən ağzında, qurd caynağında
Boylu gəlinlərin balası qaldı.
Cıncırın çıxdımı barı bircə yol?
Sənin dörd ellinin əl-ayağını
Möhkəmcə sarıyıb rezin təkərə,
Od vurub üstünə benzin tökdülər
Alovlar dirəndi aya-ülkərə.
Yandı diri gözlü dörd canlı məşəl,
Odlandı Xankəndin tən ortasında.
Karlaşan, daşlaşan qulaqlarına
De, gəlib çatdımı bu səs, bu səda?
Cıncırın çıxdımı barı bircə yol?

---

⁴⁹⁰ Cıncırın çıxdımı- sesini çıkardın mı

Sənin göylər boyda məmləkətini
Bölüb, bölüşdürüb gəmidilər də,
Sorub zaman-zanan sümürdülər də.
Arslan millətini, şir millətini
Bir əl quzusuna döndərmək üçün.
İNSAN kəlməsinin ucalığından
Bir qul mövqeyinə endirmək üçün.
Bakını qanına bələdi düşmən, -
Şəhdiniçəkdiyi⁴⁹¹ dərqli Bakının
Üstünə zirehli tanklar yeritdi,
Fəqət unutmadı altındakını!
Cıncırın çıxdımı barı bircə yol?
Mənim cüt qolumu zəncirlədilər,
Kündəyə saldılar ayaqlarımı.
Çəkib avtomatı “Molçat!”⁴⁹² dedilər,
Qıyıqla⁴⁹³ tikdilər dodaqlarımı.
Mən sənin uğrunda atıldım oda,
Sən mənim uğrumda, ey üzüqara,
Barı heç olmasa otuz qəpiklik⁴⁹⁴
Teleqram vurdunmu “yuxarılara”?
Cıncırın çıxdımı barı bircə yol?

---

⁴⁹¹ Şəhdini çəkmək –arılarının çiçeklerden çekerek bala dönüştürdükleri şeker. Burada Bakü'nün zenginliklerinin sömürülmesine işarete etmektedir.

⁴⁹² Rusça “Sus!” demektir.

⁴⁹³ Qıyıq- çuvaldız

⁴⁹⁴ qəpik – bozuk metal para, kuruş

Əlbəttə, vaxt olub – cıncırın çıxıb,
Hələ yumruğunu yalandan sıxıb
Mikrofon önündə bağırımsan da.
Bildiyin sözlərin udub çoxunu,
Dərhal düzəldibən qalstukunu,
Xalqı imdadına çağırımsan da.
Yambızın, ulğumun tərənib ancaq,
Ürəyin qul qalıb içərinə, qul!
Cılız qeyrətinə, cır şöhrətinə
Qarovul çəkmisən,⁴⁹⁵ ey qul, qarovul!
Yalandan iyrenədir yarımhəqiqət,
İlan sümüyüdür⁴⁹⁶ boğazda yalan.
İlanlar, yalanlar torunda qalan
Ehtiyatlı oğlan, get sərbəst dolan!
Əli qanlıların qoltuğundasən,
Girdiyin deşiyə min dəfə sığın.
Kimsə medalına toxunmayacaq,
Yerində qalacaq deputatlığın.⁴⁹⁷
Kişi gözlərimdə rentgen gücü var,
Bir gün qarşılaşsaq, söylə görüm sən
O yorğun başını qaldırıb naçar,⁴⁹⁸

---

⁴⁹⁵ Qarovul çəkmək – gözetlemek, beqçilik yapmak

⁴⁹⁶ Sümüük - yalan

⁴⁹⁷ Deputat - milletvekili

⁴⁹⁸ Naçar – çaresiz

Gözlərimə baxa biləcəkmisən?⁴⁹⁹

GÖZÜM QALDI

Gəlib keçdim bu dünyadan,

Dünya, səndə gözüm qaldı.

Ulduz sanı, güllər sanı

Deyilməli sözüm qaldı.

Sevdim güllü yazlarını.

Çaldım incə sazlarını,

Gördüm gözəl qızlarını,

Məgər məndə dözümlü qaldı?

Çiçəyini üzmədiyim

Mən tərən var, yüz gədiyin.

Gülzarında gəzmədiyim

Dağım qaldı, düzüm qaldı.

Eşqim, əhdim sonsuz kimi,

Bulaq gəzdim susuz kimi.

Axıb getdim ulduz kimi

Bir mehə bənd izim qaldı.

Şir olacaq şir balası.

Hər oğlum bir dağ qalası.⁵⁰⁰

---

⁴⁹⁹ X.R.U., 2014, s. 405-407.

⁵⁰⁰ X.R., Cilt: II., s., 29.

TANKLAR (Moskva, Lefortovo zindanı, 2 Mayıs, 1990)

Ağır tanklar dayanıb Bakıda qan içində,
Top lüləli, zirehli, dəmir caynaqlı tanklar.
Nərildəyib, od saçıb bircə məqam içində,
Ağ mərməri şumlayan, quduz, yırtıcı tanklar.

***

Ağır tanklar dayamb Sumqayıtda, Şuşada
Südəmər cocuqların ağ bələyi üstündə.
Hər sözümin, şerimin, hər beytimin qəsdində,
Ağır tanklar dayanıb ürəyimin üstündə.

***

Baxan çoxdur, görən az... ağır tanklar dayanıb
1920-dən, bəlkə lap çoxdan bəri.
Tank demə, çiyinizdə qanlı dağlar dayanıb,
Qollarımın üstündə pas atmış təkərələri.

***

Yarın o kor tankları, cənab kimi yarın siz,
İçindən bir cəhənnəm, min-min alov çıxacaq.
Neçə Yeşov, Stalin, Kirov, Suslov çıxacaq.
Kamçatkadan Reynəcən bəlkə neçə qitəni
Paslı, dəmir ovcunda limon kimi sıxacaq.
İçindən bir cəhənnəm, min-min alov çıxacaq.

***

Ağır tanklar dayanıb hələ bu qanlı gündə

Südəmər Gültacımm ağ bələyi üstündə.

Mənim üsyan püskürən hər sətrimin qəsdində.

Mənim kainat boyda ürəyimin üstündə.

***

Ağ süfrəmdə, duzumun, çörəyimin üstündə,

Süfrəm, duzum, çörəyim al qanıma boyanıb.

Tüstülü tırtılları imperiya hisində,

Gəlib... alnımın üstə ağır tanklar dayanıb.⁵⁰¹

DAVAM EDİR 37..., (Bakı, 28 may, 1989)

Bu dünyada otun, suyun, torpağın da yaddaşı⁵⁰² var.

Sındırılmış bir budağın, söndürülmüş

ocağın da yaddaşı var.

Ələk-vələk,⁵⁰³ darmadağın otağın da yaddaşı var.

Bayaq isti, indi bumbuz yatağın da yaddaşı var.

***

Nallı çəkmə altındaca qolu çıxan kuklacığın,

Miz⁵⁰⁴ üstündə yetim qalan bir qələmin,

varağın da yaddaşı var.

Azərbaycan tanıyırdı vaxtsız qapı döyənləri,

Qara günlər gətirərkən qan qırmızı geyənləri.

---

⁵⁰¹ X.R., Cilt: II., s., 60.

⁵⁰² Yaddaş - hafıza

⁵⁰³ Ələk-vələk – altını üstünə getirmək, aramak

⁵⁰⁴ Miz - masa

***

Yox, unuda bilmərik biz xeyir cildi geyən şəri,

Yüz minləri... qanunsuz və məhkəməsiz

gülləbaran edənləri.

Qorxa-qorxa yarım addım ata-ata,

Ayaq üstə yata-yata,

Qurşağacan qanlı qara bata-bata

sürgünlərə gedənləri.

Ac, yuxusuz, nalan, üryan

Min-min qoca, min-min cavan

İş üstündə bir sümükdü, bir də dəri

***

Yox unuda bilmərik biz

Ac canavar iştahıyla yurdu söküb tökənləri,

Bir dəstəni qana çəkən dəstəbaşı təkələri.

Rəhbər, xadim sayılardı baş kəsənlər, göz ovanlar

-Haqq bağırın boğzlara quşun tökdü

Markaryanlar, Qriqoryanlar.

Yanda durdu Topuridze, asta cəllad, usta cəllad.

Adı doğma, ürəyi yad

Cin Cəfərin əllərilə viran qaldı xanimanlar.

***

74 min dustaq getdi, qayıtmadı yüzdə biri.

Çoxu güllə işığında öz əlilə qazdı qəbri.

Ən rəzili bu deyil, yox,

Ən rəzili odur ki, sən

Özün şair adlanasan, ədib, alim adlanasan,

Baxıb dustaq etdiyinə kam alasan, şadlanasan.

***

Yox, unuda bilmərik biz iş başında omba duran gürzələri

Naxçıvanda DTK-nın çirmək dolu dilavəri.

Alnı kərpic, gözləri tum... mirzələri.

Əllərində daşdan keçən casusnamə ərzələri,

Tribunadan “Vətən” deyə, “Millət”-deyə vəz eləyən hərzələri.

***

Yox unuda bilmərik biz

Bircə üskük şöhrət üçün, göz dikdiyi sərvət üçün

mənliyini satanları.

Xirtdəyəcən⁵⁰⁵ bataqlığa batanları.

- Daloy⁵⁰⁶ muğam!
- Daloy papaq!
- Daloy tar da!
- Daloy saz da!- deyib lığa batanları.

Xəyanətə qurban getdi tər bənövşə, bahar

Müşfiq.

Hələ də bu cinayətə zirvələrdən baxar

Müşfiq!

---

⁵⁰⁵ Xirtdək – boğaz: Xirtdəyəcən – boğaza kadar

⁵⁰⁶ Daloy – Rusça ‘Defolsun’ anlamına gelmektedir. Bolşevik rejiminin ilk dönemlerinde devrim öncesi dönemin her türlü maddi ve manevi değerine karşı geliştirilmiş bir sloganlarda sıkça kullanılmıştır.

Xəyanətə qurban getdi neçə igid,
Pensneli, zər əsalı, nur heykəli ulu Cavid!

***

Qurban getdi dağ bülluru Yusif Vəzir!

Yalçın qaya- Əhməd Cavad!

Qoç Koroğlu, Sanı oğlu Hacı Kərim!

Ulduzları salxım kimi göydən dərən Ç

Çobanzadə Bəkirimiz!

Güllələndi təpərimiz, kəsərimiz, hünərimiz.

Bu dərdləri öncə sezib

tab etmədi Cəfərimiz!

Haray dünya!

hələ durur o qansızlar.

Qəhrəmana, mərd baxışa aman verməz imansızlar.

Qırdığımız dişlərini zaman-zaman şaqıldadan

Qan tökməyə, baş kəsməyə imkansızlar...

Elə bilmə o dəhşətli yangın bitdi, batdı, getdi.

Hələ durur, davam edir 37!

O yaşayır, qorxularda, ürkülərdə.

“-Bəlkə bir də qaytarıldı.”...

“bəlkə”lərdə

Vicdanları basıb yeyən ləkələrdə, kölgələrdə.

***

Nə qədər ki, bir milləti 70 yerə bölənlər var,

Nə qədər ki, rütbə üçün, şöhrət üçün ölənlər var.

Nə qədər ki, kabineti, vəzifəni

gözlərinə təpənlər var,

Tiranların yanbızını bir az altdan öpənlər var,

Nə qədər ki, istedadı addım-addım pusanlar var,

Xalq dərđini hayqırmağın əvəzinə

əqrəb kimi susanlar var.

Nə qədər ki, iş başında bunca kütbaş,

kəmsavad var.

Düz üç yüz min didərgindən heç nə yazmaz

mətbuat var.

Nə qədər ki, başçı olur başsız canlar,

Bir millətin mənlüyini talam-talam talayanlar,

Nə qədər ki, mənə əxlaq dərđi verir,

Fərariilər, boşqab dibi yalayanlar.

Nə qədər ki,

- Demokrati!
- Aşkarlama!- deyə-deyə boğaz yırtır

bu züycülər, zurnaçılar, şeypurçular.

Nə qədər ki, cəzasızdır

Xankəndimdə evlər yıxan, ürək yıxan yırtıcılar,

Davam edir 37 -

Daha kəskin, daha ciddi!

Nə qədər ki, xalq şairi xalqa yaddır,

Nə qədər ki, rütbəliyə mütəq dahi, istedaddır,
Nə qədər ki, yallananlar harda aşdır, orda başdır.
Nə qədər ki, erkən duran, axşamacañ kətmən⁵⁰⁷ vuran
anaların döşü südsüz, gözü yaşdır,
davam edir 37 –
daha kəskin, daha ciddi!
Diqqət! Diqqət!
Qapamasın gözlərini haray-həşir, çığır-bağır.
Qəzetləri lala eləmək xalqı lal etməkdən ağır.
Ruhun hələ ölməmişsə, hayqır-bağır:
Nə qədər ki, sıxıb məni limon kimi sümürən var.
Sümüyümü gəmirən var,
Nə qədər ki, Bakımıza püskürdülür ölüm tozu,
Təyyarələr zəhərləyir o kolxozu, bu sovxozu,
Nə qədər ki, cocuq qanı pestisidlə mayalanır,
Aşımıza qatır alçaq yüz fitnəni min yalanı,
Nə qədər ki, Ovçarenko dəstəkləyir Balayanı ,
Milli gəda Boroviki, Ağambekyan min ilanı.
Nə qədər ki, canımızda qan sorucu min gənə var,
Mənim isti sözlərimə soyuq baxan biganə var,
O xəyanət sanma bitdi,
Davam edir 37.

---

⁵⁰⁷ Kətmən-çapa

O cinayət davam edir.

Mənim şeirim, mənim qanım cinayətlə davam edir.

Bir halda ki, davam edir 37.

Qorx ki, bir gün Vətən deyə:

- Xəlil balam qurban getdi!⁵⁰⁸

TÜRK SÖZÜNDƏN QORXAN GƏDA (1992)

Qəribədir şəkərin:

Türk sözünü eşitcək dərhal omba durursan.

Bacarsan, həmin sözün düz gözündən vurursan.

Qardaşım oğlu – Türkel,

Doğma kəndim də – Türkan.

Şeirimdə görsən, dərhal pozub qaralayırsan.

Ya Mərdəkan yazırsan,

Ya Şüvəlan yazırsan, tək Türkan olmasın.

Dodaqaltı mırtdanıb,⁵⁰⁹ söylənib xıslın-xıslın

Bəzən aşkar deyirsən:

- Qardaş, “Türkan” olmasın.

Yox, “qardaş” sözünü sən götür geri, ey gəda!

Sözdən qorxan hərifdən⁵¹⁰ qardaş olmaz dünyada

nə yaxına, nə yada.

Bu dünyada növbənöv qorxaqlar görmüşəm mən:

---

⁵⁰⁸ X.R., Cilt: II., s. 177-181.

⁵⁰⁹ Mırtdanmaq-homurdanmaq

⁵¹⁰ Hərif – burada korkak anlamında istifadə edilmişdir.

Oddan, sudan, dənizdən, ilandan qorxan da var.
Həyulədən⁵¹¹, teyfdən⁵¹², xortdandan⁵¹³ qorxan da var.
Ancaq sözdən qorxanı dünyada görən hanı?⁵¹⁴
- Yox, bu adi söz deyil, Türk sözüdür, ay canım!
Sus, tanıdım mən səni, vicdanı çoxdan susan!
Otuz yeddinci ilin lap dibinin xıltısan.⁵¹⁵
Sən neçənci ildənsən?
Qırxıncıdan?
Nə fərqi?
Hələ heç doğulmamış qorxuludur qorxaqlar.
Bütün cinayətlərdə qorxağın barmağı var.
Sənin kimilərini süpürməsək cahandan.
İnan, bir də qayıdar bəlkə o qırğın, o qan.
Sənə xitab etməyi ar bilsəm də özümə,
Gərək davam eləyim başladığım sözümə.
Dinlə: hər halda səndən beş-altı yaş böyüyəm.
Ərzin ən böyük çayı Nilə bənzəyən Türkəm.
Azərbaycan Türküyəm, bu soyun şah budağı.
Neçə-neçə eranın köksümdədir qaynağı.
Ərzin buz laylarını əridən qüdrət mənəm.
Daş dövrünü yaşayan, tunc dövrünü yaşayan,

---

⁵¹¹ Həyulə - hayalet

⁵¹² Teyf - kabus

⁵¹³ Xortdan - hortlak

⁵¹⁴ Hanı - neredə

⁵¹⁵ Xılt – çökelti, [sıvı türlü maddələrdən arta kalan, istifadəyə yararlı çökelti]

Dəmir dövründə polad əridən hikmət mənəm.
Avropanı oyatdı Atillanın qılıncı
O qılıncı Füzuli qələminə çevirən
Cürət, ləyaqət mənəm.
Raketlərin anası arabanı kəşf edən,
Nə qədər uluslara: yunanlara, ruslara,
Tunquslara, lehlərə, almanlara, çexlərə
Min-min sözü bəxş edən bəşər atası Türkəm!
Qulaq as ey əqli kəm:
Məndən başlanır tarix.
Tarix qədər qocaman, tarix qədər müdrikəm.
Türkəm, neçə millətə öz qanımlı vermişəm.
Dənizlər bətnimdədir, ümmanımı vermişəm.
Get dolan Kamçatkanı, Alyaskaya gedib çat.
Amerikaya kəmənd at, orda rişəm var mənəm.
Dillərini araşdır,
Öz doğmaca balamdır qədim hindular mənəm.
Mən cığır yox, tarixin kəhkəşan tək yoluyam
Dədə Qorqud, Alpamış, Manasam, Koroğluyam.
Şeyrin, elmin, rübabın ilk bahar nəsimiyəm.
Türküstanda Fərabı, İraqda Nəsimiyəm.
Bir qanadım Nəvai, o biri Yunus Əmrə.
Öyrən, hansı məqamda endim səmadan yerə.
Neçə millətin saçını əllərimlə darandı.

İohan, İvan sözləri
Bizim “Xan”dan yarandı.
Uluq – Oleq qardaşdır, bəs Uğur – İqor necə?
Bunlar nə tapmacadır, nə ovsun, nə bilməcə.
Volqa – İrtış, Yenisey, Qızılirmaq – qollarım
Ərzin şah damarıdır mənim döyüş yollarım.
Yox, biganə qalmadım nə xeyirə, nə şərə.
Mən “Çelovek” sözünü bəxş elədim bəşərə.
Sınırlanma⁵¹⁶ boş yerə,
Türkə qarşı tuşlanmış casuslar görmüşəm mən.
Bulanlıqkən durulmuş.
Öyrənərkən ayılıb özü Türkə vurulmuş.
Türkəm!
Bircə həyatım yetmiş dəniz yelkənim
Sən get anandan öyrən kimdən qazanmış səni...

AZADLIQ HƏSRƏTİ (27 Nisan 1990)

Sən demə azadlıq Aymış, Günəşmiş,
O Aya, o Günə həsrət qalmışam.
Həyat səslə küylü bir keşməkeşmiş,
Doğma səsə, ünə həsrət qalmışam.

---

⁵¹⁶ Sınırlanma olacaqtı

***

Dolanım başına bağçanın-bağın,
Üzünə baş qoyum daşın-torpağın,
Türkanda çatdığım odun-ocağın
Acı tüstüsünə həsrət qalmışam.

***

Mənim o yerlərdə ayaq izim var,
Səadət aynası beş dənizim var.
Vəfa xəzinəsi Firəngizim var,
Onun ağ üzünə həsrət qalmışam.

***

Büllur dalğalarını orda rəqs edən?
Qızıl qayalarla hərdən bəhs edən,
Yüz milyard işığı gecə əks edən
Xəzər güzgüsünə həsrət qalmışam.

***

Xəyalım Qoşqarla Savalanla tən,
Gözlərimə dolan yuxuymuş Vətən.
Üstündə yulğunlar, biyanlar bitən
Muğan, Mil düzünə həsrət qalmışam.

***

Yağan qar-yağışımı, düşən dolumu?
Gözləyir Ərdəbil, Təbriz yolumu,
Körpüyə göndərin bir cüt qolumu,

Vüsal körpüsünə həsrət qalmışam.

***

Sudan ucuz imiş qanı insanın,
Məni nahaq qana bir düşmən sanın.
Xanlar şəhərində aşiq Musanın
Sazına, sözünə həsrət qalmışam.

***

Uzaq Moskvada daş qəfəsdəyəm,
Bir vətən mehinə təşnə xəstəyəm,
Mənə görüş verin, səfər üstəyəm.
Balamın gözüne həsrət qalmışam.

***

Ruhum meydanlara sığmayan alay,
Üç rəngli bayrağım qalx ucal, haray.
Öpsün tellərini Xəlil, Günəş, Ay,
Mən sənə hüsünə həsrət qalmışam.

***

Çattırın o gülə gülzara məni,
İtirsən, o yerde gəz, ara məni,
Qürbətə qoymayın məzara məni,
Vətən gündüzünə həsrət qalmışam.

***

Xəlil, sən qayasan, dərdə dözərsən,
Sən Kürsən, Xan Araz, Göygöl Xəzərsən,

Yenə o yerləri bir gün gəzərsən,
Demə sən bu günə həsrət qalmışam⁵¹⁷

SUAL-CAVAB (1980)

- Kimdir on böyük şair?
- Mənim babam Nizami!
- Ən qəhrəman sənətkar?
- İmadəddin Nəsimi!
- İldırım sürətli at?
- Koroğlunun Qıratı!
- Qısa, qaynar bir həyat?
- Cabbarlının həyatı!
- Dünyada on gözəl səs?
- Xanın, Bülbülün səsi!
- Ən doğma, yaxşı ölkə?
- Azərbaycan ölkəsi!⁵¹⁸

KƏPƏNƏK VƏ DAĞ ÇİÇƏYİ (Türkan, 24 may 1968)

Çəməndə gördüm,
Sandım çiçəkdir.
Bu ki xallica
Bir kəpənəkdir.

---

⁵¹⁷ Davam edir 37..., s. 358-359.

⁵¹⁸ X.R., Cilt: I., s. 191

Xalları tək-tək:

Al, yaşıl, sarı.

Yüz rəngə çalır

Zər qanadları.

Seçə bilirəm

Daha bu gündən

Kəpənəkləri

Dağ çiçəyindən.⁵¹⁹

SAGİCIDIR MƏNİM NƏNƏM (1970)

Sağıcıdır mənim nənəm,

Köməkçisi mənəm, mənəm.

Mən badyanı gətirirəm,

Nənəmə tez yetirirəm.

Nənəm sağır inəkləri,

Badyada süd köpüklənir.⁵²⁰

Köpük südün ağ üzündə,

Muncuq-muncuq yağ üzündə.

Xallı inək, qaşqa inək,

Varmı bu cür başqa inək?!

Qaşqa inək⁵²¹ naxırdadır,⁵²²

---

⁵¹⁹ X.R.U., 2014, s. 110.

⁵²⁰ Badya - sütün sağıldığı kab

⁵²¹ Qaşqa inək – alının ortasında beyaz lekesi olan inək

⁵²² Naxır – inək sürüsü

Göy yoncası axurdadır.

Sağıcıdır mənim nənəm,

Köməkçisi mənəm, mənəm.⁵²³

---

⁵²³ X.R.U., 2014, s. 110-111.

ÖZGEÇMİŞ

Liseden mezun olduktan sonra Azerbaycan İncesanat Enstitüsü'nün Tiyatro ve Sinema Oyunculuğu bölümüne kabul edildim. Burada okurken Azerbaycan'ın önde gelen tiyatro ve sinema oyuncusu Hasanağa Turabov'un rehberliğinde dersler aldım. Ayrıca 1991'de Leningrad (St. Petersburg)'da Uluslararası Şiir Okuma Yarışması'nda birincilik ödülüne layık görüldüm. 1992-1997 Cumhuriyet Sanat Gimnaziyumu'nda Oyunculuk ve Sahne Diksiyonu Bölümünde öğretmen olarak çalışırken, aynı okulda bölüm başkan yardımcısı olarak görev yaptım. 1997'de Bakü Belediye Tiyatrosu'nda oyuncu olarak çalıştım.

1998'den beri Türkiye'de yaşıyorum. Burada bulunduğum sürece çeşitli kurumlarda eğitim danışmanı, öğretmen ve rehber olarak çalıştım. Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT Avaz) için 60 bölümlük bir belgeselde sunucu, danışman ve çevirmen olarak görev aldım. 2011-2021 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti Karabük Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştım. Üniversite ve il düzeyinde gerçekleşen değişik kültürel etkinliklere sanat yönetmeni ve sunucu olarak katıldım.

Mahire ASKER

15 Mart 2021